

श्रीः ।

॥ संसार चक्रम् ॥

नाम

पण्डित—जगन्नाथप्रसादचतुर्वेदिप्रणीतं हिन्दीभाषीनिबद्धं

मूलग्रन्थमवलम्ब्य

शास्त्रमुक्तावली—न्यायरत्नावली—मञ्जुभाषिणीनां सम्पादकैः

प्रतिवादिभङ्गरम्—अनन्ताचर्यैः

संस्कृतभाषायां विलिखितम्

ऑरियायिकारत्नम्

(प्रथमो भागः)

श्रीसुदर्शन मुद्राक्षरशालायाम्

अमुद्यत ।

१९३०

इदानीमेतन्मूल्यम् रु० १-०-०

॥ काञ्ची ॥

श्री ।

श्री हयवदन परब्रह्मणे नम ।

प्रथमभागे प्रथमं चक्रम् ।

चिन्ताः ।

भजेन्द्रमूषणवनर्चीनामाहमस्मि । पितुश्च मम नाभ्येयं श्रीहरिहर-
वनर्ची । निरासश्चाहमाह वदतेऽगन्तर्गतकुरुक्षेत्रागरे पुत्रचिद्विभागे ।
अस्मि चाहमष्टादशवर्षदेशाय । आहारनिहारादिकं च सर्वं मम महाराज-
स्यैव । अथ वा युवराजस्यैव भवति । अहो ! मम रिध्नः, कथं महाराजो
युवराजो वा दृष्टान्ततया गृह्यते । यतो नाहं विनाऽऽहारादिकं किमपि कार्यं
करोमि । प्रायश्चाहं सर्वदा गृहेऽप्येव तिष्ठामि । दाम्नाम्यार्दानामपि न काचि-
दस्ति न्यूनता । वन्दुमित्रादिभिश्चान्न पुरः पर्यैष्ये । कोशाध्ययनगणक-
कर्मदादिभिर्विचारालये पर्येते । किं बहुना—सर्वत्रापि नैवामीत्काचिदपि
न्यूनता ।

अहं मम पितुरेव एवाम्मि पुत्र । अत एव मातापित्रोर्निनरामेवास
प्रीतिपात्रं क्षणमात्रमपि दृष्टव्योच्चरे मा न त्यजेति विना । क्रियद्दूरं वदामि ।
अथ यत्किं, मां, पात्रं शास्त्राभ्यास्येति, न प्रेष्यते, मातापितरौ । किमेतद्वेत्ति तयो,
प्रीतिर्नानुमानं रात्रयेते । यदि यदा कदाचिद्व्यापनचर्चा म्याज्जा माता मे

सजलनयना वदेदेवं “न तावन्तं कालमहं व्रजेन्द्रमेकाकिनं पाठशालायां त्यक्तुं शक्नोमि, गृह एवागत्योपाध्यायः पाठयतु, ततो यावती विद्या लब्धा भविष्यति तावत्सैवालं, न हि सम्पादितविधेन फस्यचित्सेवा कर्तव्या, काव्याः कृपया चिरायुरयं जीवस्वरोगदृढमात्रः, भोजनाच्छादनयोः का वा चिन्तास्य” इति । प्रातर्दशघण्टावादनकालात् प्रभृति सायं चतुर्घण्टावादनपर्यन्तकाले त्रयस्समाधान्युपाध्याया मां पाठयितुम् । एतादृशेन प्रयत्नेनाष्टादशे वयसि समाप्तमभून्मेऽध्ययनम् ।

महता मुत्सेन याति कालः । कस्यापि वस्तुनो नास्ति न्यूनता । मन्त्रे मे (अष्टादशवर्षपर्यन्तं) केनापि प्रकारेण कष्टं नाम्नादिति । एतावतापि आतुर्मम नासीन्मनोरथः पूर्णः ।

किञ्चिदन्यदप्यत्र वच्मि । यदाहं सायं बहिर्विहरणाय गच्छामि, तदा माता मे स्वयमेव हस्ताभ्यामलङ्करोति वस्त्रादिभिर्मां । न जानामि, कुतो मामेवमलङ्कृतं चिरमवलोकयति माता मे ।

शयनगृहन्तु मम पितुश्शयनागारस्य पार्श्वे एवासीत् । रात्रौ यावदहं न स्वपिमि तावन्मातापित्रोरपि नेत्रयोर्नायाति निद्रा । रात्रंदिवमपि तयोरहं दृष्टि-विषय एवासम् । शयनानन्तरमपि रक्षन्ति स्म मां भद्रा निर्निद्रम् । इत्यमेव च मुत्सेन व्यतीतास्सप्तदश हायनाः । अष्टादशे न वयसि न्यपीयत मया पदम् ।

एकदा च रात्रौ दशघण्टावादनसमये यावदहं शयनागारं गतस्तावदेतान् कतिचन शब्दानशृण्वम् । माता मे पितरमवादीत् “शृणु, वचनं ममाङ्गीकुरु, व्रजेन्द्रस्य विवाहं कारय, महती मे समुत्कण्ठा, कस्यचिदुच्चकुलीनस्य धनवतो गृहात्कन्यामानय, व्रजेन्द्रोऽपीदानीमष्टादशवयस्कः,” इति । पितुः तु किञ्चिदप्यवदन्नेव शिरश्चालयामास । विरराम च सद्य एव तयोरालापः ।

एवमेव चानुदिनं वदति मे माता । अहमपि शृणोमि तथैव । पितुस्तु चाक्यैस्तस्य नास्ति सम्प्रतिरत्रेत्यज्ञायत । स किलामन्यत ‘यदाहमितोऽपि किञ्चिदभिक्वया भविष्यामि तदा विवाहो मे भवति’ इति । परन्तु न पितु-

रिच्छा पूर्णाभवत्, मातुरेव चाभिप्राये बलवानासीत् । अष्टादश एव वयसि कल्कत्तानगरे कस्यचिद्वनिकस्य कन्यया सह विवाहो मेऽभवत् ।

विवाहसंरम्भोऽतिमहान्मम गृहे । बस्त्रभूषणान्यप्यत्याधिकानि । गृहा-
लङ्करणं च विशेषत आसीत् । बन्धुमित्रादीनां समावेशोऽपि सुमहान् । नृत्य-
गीतवाद्यादीन्यप्यासन्नधिकाधिकानि । मन्ये वध्वा अपि सौन्दर्यम्महदेव स्यात् ।
किं बहुना सर्वमप्यधिकादप्यधिकमेवासीत् । किन्तु मनसि ममानन्दस्य परम-
धिकता नासीत् । अस्तु । इदमुत्तरत्र निरूप्यताम् । इदानीं तु यदारब्धं
वक्तुं तदेव ब्रवीमि ।

घनवतो गृहे विवाहो ममागदित्येवाहमश्रौषम् । विवाहसंरम्भो-
ऽप्यधिकाधिक एवासीत् । किन्त्विदमेवाश्चर्यस्थानम्, यद्वरम्य मम गृहे वि-
वाहसंरम्भोऽयमेतादृशः, यत्र तु विवाहस्तत्र किमपि नास्ति, कन्याया गृहे
कोऽपि विशेषो न दृश्यते । यद्यपि श्वशुरगृहं ममातिविपुलदीर्घं किञ्चिदलङ्कृतं
चासीत्, परं यथा विवाहगृहेण भाव्यं न तथासीत् । इदमन्यन्ममात्यधिक-
विस्मयबीजं यदस्मद्गृह ईदृशो विवाहसंरम्भः, परं विवाहार्थं सह मया विना-
पितरं कोऽपि नायासीत् । कारणं चात्र केनापि न पृष्टम् । अत एवाहमपि तूष्णी-
मेवासम् । कियदधिकं कश्चि, कन्यादानमपि तूष्णीमेव नाममात्रस्याभूत् ।
अन्यान्यस्त्रीणां नासीन्न्यूनता, परं वधूस्तु तत्र नादृश्यत क्षणमपि । कार-
णन्तु किमपि न मया सुचिरं विचारयताप्यधिगतम् ।

न कस्याप्यामन्त्रणं कृतम् । न वा कश्चिदागतः । परं श्रुतं मया
भोजनगोष्ठ्यपि निवृत्तेति । अन्यदपि विवाहकालिकं क्रियाजातमेवमेवासीत् ।

वरवध्वोः सम्मेलनमपि भवति न चेति न मया लज्जया पृष्टम् ।
अत एव मया पूर्वमेवोक्तं 'सर्वमप्यधिकादप्यधिकमेवासीत्, किन्तु मनसि
ममानन्दस्य परमधिकता नासीत्' इति । किमेदं विचित्रकृत्यम् ! किं वाम्ब
कारणम् ? बह्वेव पर्यालोचि मया, परन्तु न -- किञ्चिदप्यवागम्यत । अस्तु ।
एवमेव विवाहं निर्वृत्य पुनरपि वयं प्रतिनिवृत्तः । स्मो गृहान् ।

स्वगृहे वसतो मम कृतविवाहस्य व्यतीतानि सप्तदिनानि । एषु सप्तसु दिवसेष्वेकदापि न मया तस्या मुखमपि दृष्टम्, या मयोढा । अस्मिन्विपये गेहस्थेषु कस्यापि किमपि प्रकाशयितुमिच्छा नासीत्, अत एवाहमपि भूक एवासम् ।

एकदा चाहं ममोपवेशनगृहे सह मित्रमण्डल्योपविष्टसल्लपन्नासम् । तदात्वे च कश्चिद्भृत्य आगत्य 'आह्वयति भवन्तं प्रभु' इत्यवादीत् । अहमपि ज्ञादिति पितुरुपवेशनगृहं गतोऽपश्यं पितरं दुर्भनायमानं सुखशायिकायां शयानम् । तात्कालिकेनाकारेण मूर्तिमतीव चिन्ता तस्यासूच्यत । नाहमज्ञासिष किमपि कारणमस्य । अनयैव चिन्तया पराभूतस्तातो न मामागतमप्यज्ञासीत् । समीपमुपमृत्य च सविनयमहमवादिषम्—तात किमहं भवद्विराहृतः ? इति । पितात्ववादीत्—'आम्, कः ? ब्रजेन्द्र ! आगच्छ' इति । ततः परमप्रतः स्थितायां कस्यांचिच्चतुष्पदोपवेशिकायामुपेष्टुं मामाज्ञापयद्विहितेन । अहमपि यथाज्ञमुपाविशमुपवेशिकायाम् । ततश्च तातो मन्दमन्दमेवं जगाद—'ब्रजेन्द्र ! त्वयाद्य श्वशुरगृहं गन्तव्यम्, तेषां किलायं कुलाचारः, यत्कन्यया सह वरेण कुलदेवता पूजनीयेति, अद्य प्रातरेव सम्बन्धिनाऽऽमन्त्रणं प्रैष्यत, त्वया मया वध्वाचैव गन्तव्यं भविष्यति, शकटद्वयमानेतुमाज्ञाप्यत पूर्वमेव, त्वमहं चैकेन शकटेन गमिष्याव, वधूस्तु मधुसिंहेन तत्पत्न्या च सहापरेण शकटेन गमिष्यति, त्वदुपयोगाय वस्त्राणि मदीयवस्त्रागारे सन्ति, अद्यैव गत्वा सन्नद्धो भव, मा विळम्ब कुरु, नास्त्यवकाशः,' इति ।

सद्य एव चाहमपि तदाज्ञां पालयितुं ततोऽगच्छम् । पितुर्वस्त्रागारे मधुपयोगाय निहितं नवीनं वस्त्रादिकमपश्यम् । दृष्ट्वा च किञ्चिद्विस्मितोऽभवम् । साधारणतः प्रतिदिनं यादृशानि मयोपयुज्यन्ते ततोऽप्यल्पमूल्यानि सर्वाण्यासन् । साधारणं कृष्णदशमान्तरीयम्, साधारणमेव वस्त्रकवचम्, अत्यल्पमूल्यमेकमुत्तरीयम्, द्वे जङ्घावरणे, द्वे पादरक्षे च सन् । सर्वमपि नवीनमेवादृश्यत । किमपि निश्चेतुं नाशकम् । अचिन्तयं च मनस्येवम्—“किमस्य सर्वस्य कारणम्? विवाहस्त्वभूत्परं वध्वा दर्शनमपि नामूत् । एतादृशेन महासंरम्भेण विवाहार्थमगच्छाम तत्र किमपि नासीत् । श्वश्रू श्वशुरावप्येताविति न मया

ऽज्ञयेताम् । न कापि विवाहस्य रीतिरासीत् । किमिदं ? विवाह उत
 फ्रीडा ! सप्तदिनान्यतीतानि, एकदापि पत्न्या मुखमपि नावालोचयत् ।
 किमेपां गूढोऽभिप्रायः । - किमपि न हृदयङ्गमं भवति । किञ्चेद मन्यत्,
 यावतः कालादहं स्मरामि मातेव मदर्थं नानाविधानि बहुमूल्यानि वस्त्राणि
 निर्माति । स्वयं परिधापयति च स्वहस्तेन माम् । एवं स्थिते किमिदम् ! इदं
 प्रथममेवाहं श्वशुरगृहान्यामि । महानानन्दस्य कालः । किमिदमेव वस्त्र
 मस्मिन्दिने मयोपयोज्यम् ? अस्तु, सर्वमपीदं भवतु ।” इति ।

यथा तथा वा भवतु, महामन्देहकलुषितेन मनसा धृतवस्त्रः पादरक्षे
 नियोज्य पादयोर्वस्त्रागाराग्निरगाम् । उपवेशनगृहे च पितरमपि सन्नद्ध-
 मपश्यम् । किन्तु सोऽपि साधाराणानि वस्त्रादीन्येव धारयन् दृष्टः । अह-
 मवादिपं—“तर्बहं गत्वा मानरं प्रणम्यागच्छामि” इति । पितावादीत्—“न
 हि, नास्त्ययकाशः, शकटे सन्नद्धे, मया सहागच्छ” इति ।

यावदहमुपवेशनगृहाधिर्गच्छामि तावत्पितुर्मम दृष्टिर्न द्रष्टेऽपत्तत् । द्रुत-
 मेव सोऽवादीत्—“आनय, तत्र हीरकाङ्गुलीयकम्, मङ्गं देहि, नाद्याङ्गुलीयक-
 धारणस्यावश्यकता” इति । अङ्गुलीयकं चेदं बहोः कालान्मद्वस्त एवासीत् ।
 सद्य एव च निष्कास्याङ्गुल्या अङ्गुलीयकं पितुर्हस्तेऽश्राम् । ततः परं पित्रा
 सौहेयाहमपि शकटे समुपाविशम् । शकटारोहणममये च गृहपृष्ठभागे द्वार-
 सर्मापस्यं शकटान्तरमपश्यम् । किन्तु नेदमस्मदीयमपि तु यतनिकम् । इद-
 मेव मत्तत्न्यर्थ इति च निरचिनवम् । किमपि वा स्तु, उभावप्यावां शकटे-
 समुपविष्टावभूय । प्रत्ये शकटोऽपि । किञ्चिदन्यदप्यत्रैव कथयामि पूर्वं यदा
 विवाहाय गन्तव्यं दक्षिणाभिमुखं शकटोऽयासीत्, अद्य तूत्तराभिमुखं
 गच्छति । पाठकाः ! अपि जानीथ रहस्यम् !

इति प्रथमचक्रम् ।

प्रथमभागे द्वितीयचक्रम् ।

इन्द्रजालम् ।

यदा पुनश्शकटः प्रस्थितः स किल पञ्चघण्टावादनसमयः । प्रस्थान-
समयात्प्रभृति शकट उत्तरामिमुखमेव याति । नगरं पृष्ठतः कृतम्, श्याम-
पणवीधोस्थसेतुप्रभृतयश्च क्रमेणातीताः । भगवान् सहस्रांशुरपि क्रमेणास्ता-
चलशिखरारोहणसन्नाहपरोऽभूत् । सान्ध्यं तमश्च गगनपथविहरणपरं क्रमाद्
द्वाष्ट्रिगोचरोऽभूत् । शकटश्च यथायथाऽग्रतः प्रयाति तथातथा निश्शब्दता-
प्यमिवर्धमानाऽसीत् । उभयतश्च पार्श्वयोर्विना घनं वर्नं न किञ्चिदन्यद-
दृश्यत । क्वचित्क्वचिच्च कुटीरो यः कश्चिदावालोक्त्यतः । कुटीरस्थानां च
दीपानां प्रकाशाः कुटीर एव व्यलीयन्त । एतादृशस्य च वनस्य परतस्सम-
तला भूमिरासीत् । यत्र किल गच्छन्नहं शिलिकानां कटुरवं शकटस्य
घडघडात्कारं च विना न किञ्चिदन्यदश्रौषम् । इयद्हरमागतोऽस्मि, परं सह
पित्रा न किञ्चिदद्यादिपम् । यदा पुनर्यं कञ्चिदर्थमुद्दिश्याहमपृच्छं तदा
सङ्केतेनैवोत्तरयति स्म पिता मे । नगराद्बहिर्निर्गत्य च ग्राहन्तमवालोक्त्यं
शकटम्, यत्र मधुसिंहो मत्पत्नी चास्तामिति सम्भाक्यामि । अद्यत्वे च रात्रि-
स्समागता, अत एव नास्ति सम्भावनापि शकटदर्शनस्य । महदुत्कण्ठितोऽपि
लज्जया न शकटमधिकृत्य तं किमपि पितरं प्रष्टुमशक्नुम् । किं कियतां !
अवशस्तूष्णीमेव यथापुरं शकटे समुपविष्टोऽभूवम् । ततोऽपि तूष्णीक एवा-
सीत् । स किलैकदापि परावृत्य नापश्यच्छकटन्तम् । स्थिरनिष्पन्दः परं कि-
ञ्चिचिन्तायुक्तश्चासीत् ।

सीन्तीस्थानपर्यन्तं तु मार्गः परिचितचर एव मे । तत्र किल मन्मित्र-
स्यैकस्योद्यानमार्सीत्, यत्राहं यदा कदाचिन्मित्रस्यानुरोधेन गच्छन्नासम् ।
परन्तु ततः परं मनः कुत्र यातीति न निश्चेतुं समर्थोऽभवम् । कदाचिच्च
मनसि किल शङ्कातरङ्गवारम्परी समुदगत्, भयेन च कम्पितमिव अभूच्चतः,

परं तातस्यावलोकनादेव शंकापिशाचिकास्सर्वा अप्यस्तमगुः । प्रसन्नमिव चामूचेतः । एवं किल समालोचयम् “अहो ! मम विभ्रमः ! तातेन सह यामि, यत्र कुत्र वा स मां नयतु, किमत्र भयस्थानम् ?” इति ।

अद्यास्मि किञ्चिदिव शान्तहृदयः । मृदुमुगन्धिना शीतलेन वातपोतेन शरीरसंस्पर्शिना बलादिवापहतहृदयो न्यमीलयं लोचने । कियन्तं कालमह-
मस्वाप्समिति तु नाहमिदानीं वक्तुं शक्नोमि । किन्तु केनचिज्ज्ञणज्ञणात्कारेण हठात्प्रतियोषितस्ससम्भ्रममुदतिष्ठम् । शकटाद्बहिर्दिशः प्रसार्य भीषणगाढान्ध-
तमसमयं वनमपश्यम् । रात्रिरपि मन्ये यामद्वयमत्यक्रामत् । कियद्दूरमागतो-
ऽस्मि कुत्रागतोऽस्मि, किमप्यहं नाज्ञासिपम् । तातमपि स्थिरगम्भीरमूर्तिं यथा-
पूर्वमेवोपविष्टमेवालोकयम् । एतावत्येव च समये शकटोऽपि कस्यचिज्जीर्ण-
तरस्य खण्डगृहस्य समीपं प्राप्य निरुद्धगतिरभूत् । न जानामि किमेति
दूरादेव तस्य खण्डगृहस्यावलोकनमात्रेणैव मनसि भयस्य सञ्चारोऽभूत् ।
शकटनिरोधानुपदमेव तातादेशाज्झटित्यवातरं शकटात् । अन्धकारावृतत्वाच्च
तस्य देशस्य शकटस्थं दर्पणदीपं गृहीतुं शाकटिकमाज्ञापयचातः । गृहीतदर्पण-
दीपे शाकटिके ऽग्रतो गच्छति पश्चादेव तमनुससार तातः । अहमपि च
पृष्ठतस्तातस्यागच्छम् । दर्पणदीपालोके च यावच्छक्यं तस्य खण्डगृहस्य
पुरोभागमवालोकयम् । खण्डगृहस्यावलोकनेन च पूर्वमस्य नयनतादशायाम-
तिमुन्दरबहुमूर्त्यसर्वातिशायिगृहता मुखेनैव हृदयङ्गमाभूत् । कालस्य
विचित्रया गत्या तस्यैतादृशीं दशामवलोक्यापूर्वं एव कश्चिद्भावो मनसि
समुदेत् । द्वारस्याग्रभाग एव चतुरश्रा काचनवेदिकासीत्, यस्याः किल
सेतोर्षिधोरन्ध्रान्वितो भाग आसीत् । वेदिकायाश्चाधोभागे काचन शुष्का
कुल्पासीत् । ततश्चाग्रत एवातिविशालेन तं प्रधानद्वारमासीत् । यत्र किल
पृथुललोहशलाकामयं कवाटद्वयमासीत् । आसीच्च द्वारं पिहितं कवाटाम्याम् ।
किञ्चिदुन्नमितमुसश्च खण्डगृहस्योपरिस्थितान्कवाटशून्यानतिविपुलान् गवाक्षा-
नवालोकयम् । प्राथमिकस्य शिरोगृहस्योपर्यपि चन्द्रशालाम्ति नवेति तु
नाज्ञायतान्धकारेण । सर्वेनश्च घनं वनमभूत् । खण्डगृहस्य भित्त्यादिष्वपि
क्षयित्वयचित्तम्बाः प्ररुदास्तमदृश्यन्त ।

ततश्च तातः किञ्चिदिवाग्रतो गत्वा तस्यामेव लोहशलाकामग्यां कवाटिकायां पादेन प्राहरत् । प्रहारक्षण एव च झणझणात्कारः कश्चिदुत्पन्नो व्यलीयत दिशाम् । कवाटे चान्तर्द्वार्गळे अभूताम् । अत एव च कवाट-प्रहरणादुपरम्य किञ्चिदुच्चैस्स्वरेणाह्वयत्तातः—‘राय ! राय !’ इति । अलब्धे चोत्तरे पुनराह्वयत्—‘राय ! राय !’ । प्रतिशब्दश्चाश्रूयत—‘कः ? राय ? आगतोऽस्मि !’ इति ।

कियतः कालादनन्तरं सझणझणात्कारं कवाटे समुद्धाटिते अभूताम् । फरगृहीतदीपश्च कश्चित्पृथुगात्रो मल्लस्समदृश्यत । बहिर्दिशाकटिकद्वस्त-स्थितस्य दर्पणदीपस्यान्तर्मल्लद्वस्तस्थस्य दीपस्य च प्रकाशे तस्य विपुलोज्ज्वलं गात्रम्, कण्ठस्थं च यज्ञोपवीतम्, भट्टाचार्योचितं च वस्त्रं, श्मश्रुलं च मुखम्, स्फुटमदृश्यत । मल्लस्सस्मितमवादीत्—“आगच्छत ! आगच्छत ! कुत इयान्विळम्बः ? मया तु नेतःपरं भवन्तस्समायास्यन्तीत्यालोच्यत, आगच्छ ! आगच्छ !” इति । सादरध्वान्तः प्रवेशायाम्यर्थयामास । तातश्च शाकटि-कं शकटनयनमाज्ञापयत् । सैहव घडघडात्कारेण शकटमयासीत् । द्वारं च सझणझणात्कारं प्यर्धायत कपाटाभ्याम् ।

अन्तःप्रविश्याग्रत एव कञ्चनातिविशालतमं भूभागमपश्यत् । यत्र च स्वत एवोत्पन्नानां स्तम्भानां वीथिका काचिदासीत् । शिल्लिकादिरुतस्यापि नासीत्तन्नाभावः । ततः परध्वान्तं किञ्चिददृश्यत । पार्श्वद्वये च तस्य विपुलतमे सोपानपङ्क्तिं आस्ताम् । दक्षिणपार्श्वस्थं सोपानैरारुहाम वयम् । विशालतमे च कुग्रचिच्छले प्राविशाम । वन्दनप्रतिवन्दनानि च विशेषतस्तत्राभूवन् । तातो मामेवमादीत्—“अयमेव तव श्वशुरः, प्रणमैनं !” इति । तत्क्षण-विहितप्रमाणं च ममाशीर्गिरन्वगृह्णात् । एकतश्च कोणे शालस्य कुग्रचिच्चतुष्प-दायां लेखनपीठिकायां निहितो दर्पणदीपो भाविनीमिव मदीयां दशां मकटय-न्मन्मदन्दं प्रचकाशे । यम्य चालोके द्वित्रपादान्तरितभागस्थमपि यन्तु सुदूर-निहितमिव कृच्छ्रेणावगोकर्णयमासीन् । मशकमक्षिकादीनामपि नासी-न्न्यूनता । भित्तिस्थेषु च द्वित्रेषु फोष्टकेषु जीर्णानां पुरातनानां पत्राणां राण्डा-

स्समदृश्यन्त । जालमध्यभागे च कुत्रचित्पटलाधारदारुलम्बिनि लोहवलये जीर्ण-
तमानां तूलिकोपधानादीनां बन्धनमेकं लम्बमानमदृश्यत । शालश्चायं यद्यपि
विपुलतमोऽथापि दुर्गन्धपूर्ण आसीत् । नासिका च यत्र स्वयमेव सङ्कुचन्ती
कृच्छ्रादिव निश्वासमार्गमदात् । दक्षिणे पार्श्वे च किञ्चिदान्तरणमदृश्यत,
यत्र सर्वेऽपि वयं समुपाविशाम ।

पित्रा खल्वक्तम्—“अयमेव तव श्वशुरः” इति । अनेन च शब्दे-
न शङ्काकळङ्कितमभ्युच्चेतः । विवाहदिवसे बिल कश्चिदन्य एव पुरुषः
कार्यं कुर्वन्नास्त, स हि गौरवणोऽन्यादृशाकारश्चासीत् ।

अचिन्तयं चैवमहम्—“कदाचित्स्मिन् दिने कार्यपारवश्येन मया
श्वशुरः सम्यङ्न दृष्टस्स्यात् । पुनस्तजालोक्तस्य प्रसवितस्तु नैयासीत् ।
अतश्चायमेव मम श्वशुरस्स्यात् । यदा हि तात एव वदति तर्हि कोऽत्र
सन्देहः !” इति ।

एतदन्यच्च चिन्तयत्येव गृहस्यानुपमां शोभामालोकयति मयि
काचिददृष्टपूर्वा रमणी रजतपट्टबद्धं किञ्चिज्जलधूम्रपानयन्त्रं हस्तेन
गृह्णन्ती समागत्य दत्त्वा च श्वशुरस्य हस्ते तत्प्रतिन्यवर्तत यथागतम् ।
श्वशुरश्च सत्रहुमानसमुदाचारं तदेव यन्त्रं तातस्य हस्तेऽदात् । तातश्चैक-
देव पीत्वागादीत्—“पानीयमत्र न नवीनं पूरितं” इति । श्रुत्वा च
श्वशुरोऽपि गृहीत्वा जलधूम्रपानयन्त्रं बहिर्निर्गाच्छालात् । नाहं जानामि
किमिति तातोऽपि तमेवानुबहिर्निर्गात् । एकाकी चाहमासं तत्र ।

यथायथा व्यतीताय ममयन्तयातया ऽऽवेगोऽपि मम वर्धमान आसीत् ।
चतुर्दिशं सन्देह एव केवलं भूर्तस्समदृश्यत । विवाहे मन्देहः ! पत्न्यां
सन्देहः ! म्याने, काले, श्वशुरे, श्वशुरगृहे च सन्देहः ! किमिति विमन्य,
सर्वत्रैव सन्देहो म आसीत् । कियदधिकमुच्यताम्, पाठकाः ! क्षम्यतां
पिनर्यापि मे सन्देह उदभूत् ! तस्मिन् किञ्च दिने विवाहोऽम्भद्रहृदक्षिण-
दिशायां नगरे धनवनो गृह आसीत् । अद्यतु वयमुत्तरमुग्रमागताम्भः ।

किमिदं स्थानम्, तदपि न जानामि । न जानामि किमिति मनस्येतादृशी व्याकुलता समजायताद्येति ।

यदा किलाहमेतदन्यच्च स्थिरचित्तश्चिन्तयन्नासम्, तदा केषाञ्चि-
स्सल्लपतां फुसफुसात्कारः कर्णगोचरोऽभूत् । किन्तु कीदृशस्सल्लाप इति
नाज्ञायत । पुनरप्यहं तदेकमना विवृत्य कर्णौ श्रोतुमारभम् । पूर्वगवक्षा-
दायात्ययं शब्द इति चाज्ञासिधम् । महानभूत्सन्देहः । किमिदं रहस्यम् ?
उत्थाय चाहं मन्दमन्दं गवाक्षनिकटमगाम् । हन्त ! हन्त ! यमदूतनि-
भाभ्यां द्वाभ्यां भोजपुरप्रान्तीयाभ्यां दण्डधराभ्यां सह सल्लपति तातः ।
तत्रैकस्य दण्डधरस्य हस्ते समस्ति दीपः । भयानके तत्रान्धकारे अञ्जना-
चलनिभयोर्द्वयोस्तयोः पापिनोर्दण्डधरयोराकृतिस्त्वतो भयावहापि द्विगु-
णमिव मे भयमजीजनत् । जडीकृतदेहश्चाहं भयेन कम्पमानोऽपि किञ्चि-
दिव स्थिरीभूय निद्राशब्दमवस्थितो गवाक्षरन्ध्रे कर्णं निधाय तेषामालापम-
श्रौपम् ।

तातः—“तर्हि युवाभ्यामङ्गयकारि किंल ?”

दण्डधरः—“नहि नहि—प्रभो ! किं शतस्यैव रूप्याणामियन्मह-
त्कार्यं कुर्यः, कार्यस्य सदृशं वेतनं ददत ।”

तातः—“जानाम्यहम्, अल्पेन युवां कार्यं न करिष्यतः । अस्तु,
शतं शतं युवां प्रत्येकं गृह्णीतम् । किमिदानीमपि वा तुप्यथः !”

अन्यो दण्डधरः—“शृण्वन्तु प्रभवः । पञ्चशतं रूप्याण्यावाभ्यां
दीयन्ताम् । सर्वमपि कार्यं सम्पूर्णं भविष्यति । परन्त्वत्र हठात्कारः मात्र-
यापि माभ्यु, अन्यथा त्वेकदैव सर्वे वयं मृता भविष्यामः ।”

तातः—“युवाभ्यां पञ्चशतम्, रायाय पञ्चशतम्, गृहाधिपाय पञ्चशतं
च यदि दास्यामि किमवशिष्येत भद्रम् ?” । द्वावपि दण्डधरावद्भूताम्—तर्हि
किं भविष्यति ! नमोऽस्तु प्रभवे, इति । उक्त्वा पैवगुमावपि गन्तुं सन्नद्धा-
बभूताम् । तदा तातस्त्वरितमवादीत्—“एवमस्तु, आकर्णयतमाकर्णयतम् !

किमियेत्वं शौघं क्रियते ? अस्तु, तथैव दास्यामि । किन्तु पश्यतम् । कोलाहलो मास्तु । अन्यथा कष्ट स्यात् । अद्यैतानि शत रूप्याणि गृह्यन्ताम् । इति । एतावदुक्त्वा पञ्चाशद्रौप्यखण्डपत्रमेकैकमेकैकस्य हस्ते न्यधात् । उभावपि तौ सुतरामेव तुष्टावभूताम् । यदा तु तौ गन्तुमुदयुञ्जन्तो तदा तातस्तौ पुनराहूयावदत् — “गृणुन गृणुत । पाश्चात्यवनेऽहं स्थास्यामि, साङ्केतिकशब्दश्रवणोत्तरक्षण एव झटिति युवाभ्यामागन्तव्यम् ।” । ‘तथैवास्तु, सुतरामेव सम्यक्’ इत्युक्त्वा तावप्यगच्छताम् । तातोऽपि ततोऽगच्छत् । अहमपि समयरुम्पमेवागत्याऽऽस्तरणे समुपविशम् । किन्तु सन्देहमयाम्यामभिभूतस्य स्वेदकिल्बजमभून्मे शरीरम् ।

अहमचिन्तयम् । ‘विमय स्वम ’ किमयेव मम प्रिय पिता - हन्त । कीदृश नृशस कर्म । कीदृशीय मन्त्रणा ॥ किमर्थेय यन्त्ररचना ॥ सद्य एव चाह हतबुद्धिर्मृतप्रायश्चाभूवम् । चतुर्दिशमन्वतमोऽदृश्यत । अकम्पत च हृदयम् । उपवेशनासमर्थश्चाऽऽस्तरणे समविशम् । यद्यपि नाहं सर्वपैव निश्चेतनोभवम्, तथापि बाह्याणीन्द्रियाणि मे कस्मिन्नपि कर्मण्ययोग्यान्यासन् ।

क्रियन्त कालमस्यामवस्थायामहमासमिति न जानामि । क्रमेण चेतना समजायत, सुसंग्थित इव चाभूवम् । लोचने तु तदानीमपि नोदभीमिलनाम् । एतानि च वाक्यानि कर्णकुहरमविशन् — “अहो ! बालोऽयं मनमिज्ञं वनेशस्य । कदापि नानेनान्वभूयत कष्टम् । एतावद्दूरमागतश्चकटाखट, अतएव निद्रयापहतो शेत् । मन्ये तपस्वी भ्रान्तोऽयमिति । राय ! एकदा शब्दापयतु नाम । महान्कालोऽतीत, भोग्यमपि सर्वमभूच्छीतम् ।” इति । अयं च शब्दस्तस्यैव महत्स्य, यं किल हस्तगृहीतदीपं कवाटोद्घाटनायागतोऽभूत् । किमित्येवमुच्यत, मच्छ्वशुरम्येति वक्तव्यम् ।

तातस्तु प्रेमगद्गदेन स्वरणे — “वजेन्द्र ! वजेन्द्र ॥ शरीरन्तु मुम्य किल विमित्येव शनैः उच्छिष्ट, यस्मिन्चिद्भूयताम्, पश्य तव श्वशुरं क्रियत कालाच्छब्दापयति, उच्छिष्टोच्छिष्ट, मनान्तु मुम्य किल ” इत्यवदत् । “अथकिं” इति वदन्ने

बाहमुदतिष्ठम् । को वा तदानीं बुभुक्षति किमपि वा । सन्देहभयाभ्यां ह्यप्रकृतिं गतस्तदासम् । एकदा चापवार्यं पितरमद्राक्षम् । हन्त ? कीदृशी भयावहा मूर्तिः । रक्ते कुटिलश्रणी च लोचने समदृश्येताम् । भयानकं कार्यं कर्तुमुद्युक्त इवादृश्यत ।

श्वशुरोऽवादीत् — “आगच्छ, स्त्रियः किल भवन्तं द्रष्टुमुत्सुका बहोः कालाद्रयाकुला भवन्ति । त्वं हि सुसोऽभूरिति नाहं किमप्यब्रुवम् । पाणिपादं प्रक्षाल्य विशोध्य च वदनमुपयुङ्क्ष्व यावद्बुचि यत्किञ्चित् । विश्रमस्व च ततः ।” इति । अहमप्यप्रतिब्रुवाण एव किमपि सहैव तेन गन्तुमास्तरणादुदतिष्ठम् ।

प्राविशाव च वनितागारम् । इदमपि सभागृहमिवाभूत् । किन्तु अन्धे तमसि न सम्यक्सर्वमवलोकितुमशकम् । श्वशुरस्य हस्त एक एव दीप आसीत् अस्त्यैवालोके यावत्साध्यं गमनागमनार्थं मार्गं परमबालोकयम् अङ्गणात्परतः कुत्रचिन्महति गृह आवामगच्छाव । तत्र च कोष्ठके कुत्रचिदेको दीपो मन्दप्रकाश आसीत् । पटलं चाधः पतनाय कृतसन्नाहमिवादृश्यत । सुधाया नाममात्रमपि नासीत् । इष्टकाश्च सर्वा लवणोद्विरणात्क्रमेण चुर्णीभूय पतमाना आसन् । विचित्रः कश्चन गन्धस्तत्र प्रवहन्नासीत् ।

किमनेन । तदपि गृहमुल्लङ्घय वामभागस्थं गृहं प्राविशाव । इदं च गृहं न नितरामेव महन्नापि वारुणम् । गृहे च तिस्रः स्त्रिय उपविष्टा आसन् । तत्रैका प्रौढायापि निश्चिह्नज्जावती, अन्ये च द्वे वृद्धे । अल्पीयस्येव काले गृहं तत्कालार्धेनापश्यम् । गृहस्य वामभागे च कुत्रचिद्दुसह्ययानि स्थालानि चपकान्यन्यानि च पात्राणि निहितान्यासन् । अल्पीयस्याश्चैकस्याः त्रिपादपीठिकाया उपरि सोमकलिसिलोहपत्रनिर्मिता मञ्जूषेका निहिता समदृश्यत् । समीप एव तस्याः कुत्रचन वस्त्रनिधनदारुणि चण्डातकानि, कूर्गमलाः, चेलानि च निहितान्यामन् । तल्मीपे च मञ्जूषा काचिदामीन् । दक्षिणतश्च किञ्चिदाम्नाग्नमदृश्यत गोपपानकम् । भित्तिषु च सर्वत्र

चित्रपत्राणि सयोजितान्यासन् । पटलाधारदारुस्थवल्यालम्बमान शिख्यमेक-
मासीत्, यत्र मृत्कलश एको निहतोऽभूत् । गृहमध्यभागे च कुत्रचित्पात्रे
फानिचन भक्ष्याण्यासन् । तत्तमोऽप एव रत्नकम्बल एक आस्तृत आसीत् ।
श्वशुरस्तु मा रत्नकम्बलपर्यन्ते नीत्वा हस्ते रूप्यचतुष्टय च दत्त्वावादीत्
“पश्य येय जनन्या मम पार्श्वे समुमविष्टा साते श्वशू । इमानि रूप्याण्यु-
पहारीष्टस्य पादयो प्रणम ।” इति । अहन्तु क्षण आन्त इवातिष्ठम् ।
यद्यत्सोऽवदत्तत्तदहमप्यकरवम् । रूप्याणि तानि समर्प्य प्राणमम् । श्वशूरप्याशि
षोऽवादीत्, पर न जाने किमिति । किमधिकेन, तयोरपि वृद्धयो प्रणाम
कर्तव्य एवासीत् । ताभ्यान्तूच्चैस्वरणैवाशिषो उवाच । श्वशुरोऽवादीत्
“कथय मात । कीदृशो जामाता ? रूपेण खलु कार्तिकेय ।” एतावत्येव
धन्या जरठाव्रवीत् “गणेश इव च गुणैः” इति । ततश्चास्मिन् निपये
विकराल महद्दाम्भ्यमभूत् । यदद्यापि मे सन्मुख इव ।

श्वशुरोऽब्रवीत् “मातस्त्वं जामातर भोजनय पायय च, अहं तु रायस्य परि-
चर्यायानस्मि ।” इति । एतावदुक्त्वा च मन्त्रिमुख परावृत्त्यावादीत्
“तर्हि भवान् भुनक्तु गच्छाम्यहम्, मा कुर्वन्न रज्ज्याम्, इदं किल भवतीयेमेव
गृहम्” इति । एतावदुक्त्वा चागच्छत् ।

एतावत्पर्यन्तं तु नाह भक्ष्ये हस्तमप्यदाम् । निर्व्यापार एवामम् । यदैव
श्वशुरो बहिर्निर्गतात् श्वशूरपि मे तदैवापसार्य मुखप्राप्तरण महधङ्कार निकटे
मम समुपाविशत् । हस्तेन च मे हस्त परिगृह्णाव्रवीत्—“भुङ्क्ष्व वत्स
भुङ्क्ष्व । कस्या वृत्ते करोषि रज्ज्याम् । किं वयमन्या काश्चित्स्म त्व
किं मे प्रियो जामाता । त्वयि मे कियती प्रातिरिति किं त्वं जानीषि ।
अहो महत्कष्टमभूत् ! उम् वत्स ! किमय भोजनस्य समय ? किं तदैव
बहिरममार्चिनाया शय्यायां शयनं युज्यते ? भुज्यताम्, भुत्तपीतशेषं,
चतुष्पदमञ्जम्नद्वोऽग्नि । एतावद्दूरं शक्न्नागमनान्, कष्टम् ! अस्य वदनं
शुष्कमासीत् । भुङ्क्ष्व वत्स यत्किञ्चिद्भुङ्क्ष्व ।” इति ।

महदिद कष्टमापतितम् । यथा यथैते निर्वघ्नन्ति भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेति तथा तथा भय भेऽभिवर्धते । किमप्यब्रुवाणस्तूष्णीमुपविष्टोऽभवम् । आकाशापाताले एकीकर्तुमारभम्, एतेषामादर च द्रष्टुम् । एतावत्येव समये श्वश्रूमे किमपि विस्मृत स्मृतवनीवाश्रयेण श्रुतित्यूचे—“किमिद ! एतावतापि गोपिका दुग्ध न ददाति । मातस्त्यजेन भोजय । तेभ्योऽह निवेदयामि नैतावतापि गोपिका दुग्धमानयवतीति ।” इति एवमुक्त्वा श्वश्रूगात् ।

मम वृद्धश्वश्रवोचत् “किमिद ! जामातुर्मम नैतावतापि क्षीरपैत् । भुङ्क्ष्व, हस्त प्रसारय, अल लज्जया, नेत परमधिक कष्ट देहि ।” इति । किं क्रियताम्, इच्छा तु नैव जायते भोक्तुम्, तस्या वार्तापि सखा न भवति । महति निर्बन्धे जाते कमप्यन्यमुपायमपश्यन्मन्दमेव मब्रुवम्—“नास्ति मे क्षुधा ।” इति ।

किन्तु—कश्शृणोति मे वचनम् ? पूर्वापेक्षयाप्यधिक निर्वद्धुमारभन्त । ततश्च ता बहुधा तर्कवितर्कादिकरणानन्तरमित्थ निरचिन्वन्त—“यदि शृणा स्वयमागत्य भोजयेत्तदामम्भुञ्ज्या” इति ।

पाठका ! किं ‘शृणा’ इति नामान्यदापि कदाचिद्वदन्ति श्रुतम् ? एतेषां किञ्च वाक्यैर्निश्चिनोमि ‘शृणा’ इति मत्पक्ष्या एव नाम एकदेश इति । पर मत्पक्ष्या पूर्णं नाम ‘शृण्मयी’ ति वा, ‘शृणालिनी’ ति वा स्यादिति नाद्यापि प्रकटीभवति । भवतु यत्किञ्चिदपि वा । ममत्वमेव लाभ । सप्तदिवसेभ्यो यामहमन्विष्यामि, यस्याश्च कृते सर्वमिदमसहिष्ठ, सा किलाद्य समीपमुपसर्प्यति क्षणान्तरे । यथाह पूर्वमास तथैव च तदापि ।

वृद्धा पुनरवादीत्—“ओ हीरामात ! गच्छ, शृणामानय, न चेज्जाय भोक्ष्यति ।” इति । “अस्तु गच्छानि” इति वदन्त्येवागाद्धीरामाता । हीराया किल मातैतावत्पर्यन्त तूष्णामेवोपविष्टासीत् । अतएव नाहमेता सम्यगालोकयम् । अद्य तु गच्छन्त्या दीपालोके मुखमपश्यम्, संवेयम्, या पूर्वं श्वशुराय जलपूनपानयन्त्रप्रदानायागताभूत् । वृद्धावादीत् । “चछे मम तेव दिवमाप्सियान्नेषा ? किमेत पर शृणा विना भोक्ष्यन्त्येव न !

भवतु, सम्यगेवेदम्, इदमेव हि काङ्क्ष्यते । इतस्त्व मृणा स्वर्णहशालोचनेन पश्य, प्रधानमहिषीं च कुरु ।” इति ।

एतावत्येव समये बहिर्दृशणज्ञप्तात्कारोऽश्रयत । वृद्धा च तदैव बहिर्निर्गतात् । बहिरेव चायं शब्दोऽश्रयत—“मृणे ! गच्छ, त्वा विना तु स भोजनमपि न करोति । गच्छ निजहस्तेन भोजय ।” इति । यदा किलेदमेवाहमालोचयन्नासम्, तदैव कयाचन सुन्दर्या दर्शनमदीयत द्वारे ।

ततश्च सापसार्यं मुखप्रावरणमेकदैवागत्य भगवत् पार्श्वे समुपाविशत् । अहं तु किमपि वक्तुमशक्तं एव मनस्यालोचयम्—“किमियमेव मे सप्तदिवसपूर्वविवाहिता पत्नी ? हन्तहन्त ! कीदृशोऽयं व्यापार ! कीदृश चेदं पश्यतोहरत्वम् ! किञ्चेदं भयानकं कर्म !” इति एकरूपेण तदीयं मुखमालोकयन्नेवासम् । सा किल सर्वान्नसुन्दरी, गौरवर्णा, सुन्दरे कर्णान्तविश्रान्ते हरिणशाबकस्येव च तस्याश्चञ्चले लोचने, मदनचापविजयिन्या-वीपद्वेके च भ्रूयौ, चम्पकसुमशोभना च नासा, त्रिम्बकफलगर्विसर्वस्वहारिणौ चोष्ठौ, मुक्तानामिव मनोहरा दन्तानामावलि, शारदाष्टमीचन्द्रशकलानुकारि च फाल चासीत् ।

समयविस्मयमहन्तदीयं वदनचन्द्रमसमवलोकयन्नासम् । सुन्दर्या ओष्ठौ किञ्चित्समकम्पेताम् । क्रमेण चास्मयत मुग्धमधुरं सहेव कटाक्षपातेन । वीणाविजयिना स्वरेणावादीच्च—“किमित्येवमवलोकयसि माम् ।” इति अहन्तु तदापि तूष्णीम्भूत एवासम् । अतएव च पुनरपि झङ्कृतमभूद्वीणाया—“किमिति पातयसि द्रष्टुं मयि ।” इति । अहन्तु किञ्चिदिवावष्टभ्य धैर्यं सविस्मयमवदम्—“त्वामहं न जानामि, क्व त्वम् ?” इति । युवत्या त्वेवमुक्तम्—“मा त्वं न जानीषि ? हन्त ! कुत्र गच्छामि, किमालापामि, किं वा करोमि ? अहं किरु त्वं प्रियास्मि ।” इति । अहमब्रुवम्—“पश्य छलमायुरु, सत्यं भग, कासि त्वम् ? स्त्रियं किल स्वभावतो दयावत्यो भवन्ति, माकलह्यात्मीया जातिम्, ब्रूहि दयया, कुत्राहमागतोऽस्मि ?

यत्राहं जाले रहस्यमये बद्धोऽस्मि ? किमयं स्वप्नः, उत सत्यमेव,
किमपि न ज्ञातुं प्रभवामि ।” इति । रमण्या चोक्तम्—“त्यजोन्मत्ततामितः,
बह्वभूत् ! भोक्ष्यसि न वा, वद ! हरे राम ! कीदृशोऽयं पुरुषः, आत्मीयां
पत्नीमपि ज्ञातुं न शक्नोति !” इति । एतावदुक्त्वा च गातुमारभत ।

“दृष्टश्रुतमपि को विस्मरति ।

॥ द्विपदी ॥

अयमौदृश इति मन्ये विधिना मम मृतिरिह विहितेति ।
नाहमजानां हृदि ते कपटः श्यामेयान्भावितेति ॥
दत्ताशां वितनोपि निराशां लज्जा कुत्र गता ते ।
प्रथमनिरीक्षण एव विलीनं मम हृदभूद्विशगं ते ॥
त्वयि विरहाम्बुधिमग्नामपि मां मुक्त्वा यातेऽकरुणम् ।
कुत्र नु यामि वदाभि च किमहं को भविता मे शरणम् ॥
जीर्णं गात्रं शीर्णं हृदयं भवति शिरश्च विदीर्णम् ।
आगच्छ प्रिय मास्तु विलम्बः कण्ठे लग मे तूर्णम् ॥”

अहो कीदृशभिदं सुन्दरम् गीतम् ! न मयैतादृशं गीतमितःपूर्व-
कदापि श्रुतम् ! सा हि सुन्दरी हस्तेन मे हस्तं परिगृह्य सप्रेमभरमगासीत् ।
भीनचकितश्चाहं मन्त्रमुग्ध इवासम् । सा च कमलनयना भक्ष्यमैकैकश्येन
मे यदने निधत्तुमारभत । अहमपि नापारयं प्रतिपेदुम् । स्थालस्थितानि
सर्वाण्यपि भक्ष्याण्यभक्ष्यम् । सा च हरिणेशणा भृशन्तुष्टावादीत्—“पश्ये-
दानीमहं कियत्प्रसन्नास्मि ? इदमेवाकांक्ष्यत् । किं जलधूमं पिपाससि !”
इति । अहं तु—“नास्ति मेऽभ्यासः” इत्यवदम् । तदा सा पुनरप्यवादीत्—
“तर्हीतः किं चिकीर्षसि” इति ।

अहं च—“किं मदीयमेकं वचनमस्तीकरिष्यामि ? यद्यदहं प्रक्ष्यामि
तम्य तम्योत्तरं वदिष्यामि !” इत्यवदम् । मात्रवात्—“किं तत् !
त्वमपि मे मना, अहं तव प्रिया ! यत्त्वं प्रक्ष्यसि किमित्यहं तन्न वदि-

आमि ?” इति । ततश्च पुनरहमवोचम्—“तर्हि का त्वमसि ? किमिदम् हृदयं मम किमित्येवं विह्वलीभवति । ओः, किमिदम् ! किमित्यात्मा मे विभ्रमति । शिरश्च किमिति घूर्णते ? स्पृशामि ते चरणौ, कथय किमहं भोजितोऽस्मि त्वया ? कथय कथय का त्वमसि ?” इति । तया तु सोच्यै—
 ह्रासमुक्तम् ? “हहह हाः अहम् ? काहम् ? मां किं न जानीषे ? अहमस्मि तव सर्वस्वमूता । अहमस्मि नौस्तव संसारमागरस्य । पुनरपि मिलि-
 प्यामि ? यदा त्वमात्मन्यवस्थितो भविष्यसि तदा मां प्रत्यभिज्ञास्यसि । अहमस्मि त्वदीया—त्वदीयाया अपि तद्दीयास्मि !” इति । ततः परन्तु किमपि श्रोतुमहं नाशकम् । किमारब्धम्, किम्भूदिति नाहमपारयं ज्ञातुम् ।

क्रमेण च शिथिलतानुगुस्तर्वाण्यङ्गानि । अन्ततश्चाहमवष्टम्य धैर्यमुच्यैरुदधुपम्—“तात कुत्रासि !” इति । इतः परं च किम्भूदिति न स्मरामि, मूर्छितः पतिऽतोऽस्मि धरण्याम् ।

इति प्रथमभागे द्वितीयं चक्रम् ।

प्रथमभागे तृतीयं चक्रम् ।

कारागृहवासः ।

कियन्तं कालं निश्चेतन आसमिति नाहं जानामि । यदा पुनश्चेतना-
 भूत्, अज्ञासिपं तदा, ‘सर्वाङ्गीशमस्ति शैथिल्यम् । शिरस्तु नोत्थापयितुं शक्यते । शरीरे नास्ति वसकवचम् । पादयोश्च न स्तो जङ्घा-
 वरणे । केवलमेकमेव वस्त्रं कटिवद्धं वर्तते’ इति । इदं चाजानाम्—“नास्मि शय्यायाम्, किन्तु तृणेषु निविष्टोऽस्मि, तृणमयमेव च शिरोनिधानमपि”-
 इति । उन्माल्य लोचने समपश्यम्, घोरतमन्तमोऽदृश्यत । महदेव मयं

समजायत, कुत्राहमस्मि, कथंमग्रागतोऽस्मि, इत्येतदालोच्यारुदन् । अथ च धारया पतितुमारभत । प्रालम्बं चैवमहम्—“केनेयमीदृशी मेऽक्रियत दशा ! हा तात ! किं भवानैव मे जन्पदः ? किमिदमेव पितुः कर्तव्यम् ? मातः ! त्वं कुत्रासि ? एतावता हि कालेन न मां त्वं क्षगमात्रमपि दृष्ट्य-गोचरे पर्यत्यजः, अद्य कुत्र गतासि ? पश्य त्वदीयस्य ब्रजेन्द्रस्य कीदृशी दशेति ? एतावन्तं कालमहं फस्मिन् ब्रजजाले बद्ध आसम् ? किमेतावतः कालस्यानन्तरं मदीयं जीवनरहस्यमुद्घाटितमनूत्, हा संसार ! कस्यास्ति शक्तिस्त्वदीयां मायां ज्ञातुम् ? आम्, एवमिदम्, अवश्यमेवेदमेवम् । धनम्, ऐश्वर्यम्, बन्धनः, मित्राणि, पत्नी, माता, पिता, इत्यादिकं सर्वमप्यसत्यमेव ; अद्याहमवागच्छन्, संसारेऽस्मिन् नास्ति कोऽपि मदीय इति । अथैव च सर्वमिदं स्मृतिरश्ममारोहति—‘तस्यां पापपुर्यां मातापित्रोर्गुप्तः परामर्शः, तस्यैव परामर्शस्य फलभूतौ विवाहस्य बाष्पस्समारोहः, चिन्तायुक्तस्य पितुरवलोकनम्, पित्रा सहोन्नतं नरके समागमनम्, पितुर्दण्डधराभ्यां संल्लापः, तस्या धूर्ताया बद्धकता’, इत्यादिकम् । इदं च सर्वमालौचयन्नहं निश्चिनोमि, एते खलु मां मारयितुमिच्छन्तीति । किन्तु कमहमपराधमकरवमिति न जानामि । हे सर्वात्मन् भगवन् ! तव तु किमप्यविदितं नास्ति खलु ! केन पापेनेयं मे दग्धाभूत् । प्राणाः खलु निर्जिगमिषन्ति, दयामय ! दयां कुरु, उद्धरैनमापद एतस्याः ! इति ।

यदाहमेतदन्यच्च चिन्तयन् सप्तद्वंद्वं रुदंश्वासं तदैव पटलाधार-दार्ढ्यधोभागे किञ्चिदिव प्रकाशोऽदृश्यत । सम्यगवलोक्य च पटलाधारदार्ढ्य-धोभागस्थरन्ध्रमार्गेण प्रविशतस्सूरकिरणस्यायं प्रकाश इति निरचिनवम् । क्षणान्तरे च स्पष्टमेवार्थमणो मयूखा अन्तःप्रविष्टास्समदृश्यन्त । ततश्च चतुर्दिशमेव भित्तिस्थान् रन्ध्रानपश्यम् । क्रमेण च तस्य गृहस्याकार-स्पष्टं दृष्टिगोचरोऽभूत् । गृहं चेदं पञ्चहस्तदीर्घं हस्तत्रयविशालं चासीत् । एकोऽपि गवाक्षस्तत्र नाभूत् । केवलमेकमेव द्वारमतिविशालोन्नतमायसेन कवाटेनाऽऽयसगृहलानिबद्धेन पिहितमासीत् । भित्त्यादिकं च सर्वं दृढ-

भासीत् । एकस्यैव पुरुषस्य निवासयोग्यमभूत्तद्गृहम् । तृणमयभास्तरणं विना नासीत्तत्र किञ्चिदपि । अहं च सावधानं चतुर्दिशं सभ्यगन्विष्यापि महिर्निर्गमनमार्गमपश्यन् हताशस्तूष्णीमुपविष्टोऽभवम् ।

एकदा चाहमुच्चैरुदघुपम्—किमस्ति कश्चित् राक्षसं मम प्राणान् !” इति अयं च शब्दस्तत्रैव गृहे व्यलीयत । किं क्रियताम्, किमपि न निश्चेतुमशकम् । एकदा चालोचयम्—“मित्यवलम्बेनोपर्याहृत्य रन्ध्रैः पश्यामि यः कश्चिदपि वा दृष्टिगोचरो भवति न वेति !” इति । बहुशः प्रयत्न्यन्नापि नाशकमारोदुम् । सितिः क्लिप्त्यन्तमेव श्लक्षणासीत् । अन्ततश्च ध्रान्त उपाविशम् । शिरश्च घूर्णितुमारभत । उपवेशनासमर्थश्च दृष्टास्पतितोऽभवम् । पतनसमये च शिरसि जातेन ताडनेन मूर्छितोऽभवत् ।

इति प्रथमभागे तृतीय चक्रम् ।

अथ चतुर्थ चक्रम् ।

पलायनम् ।

नाहं जानामि क्रियन्तं कालमभ्यां दशायामहमासमिति । अकस्माच्छ्वातिविकटेन क्षणक्षणांतरेण प्रतिबोधितस्ससम्भ्रममुदतिष्ठम् । उन्मोह्य लोचने पुरतस्स्थं स्थालहस्तं कञ्चन पुरुषमपश्यम् । अयं च तदीयेन वेषेण वैतनिको मृत्यु इवाद्दश्यत । तत्करमन्थिते च म्बालेऽनादिकमासीत् । द्रुततर-मुत्थाय चाहं तदीयौ चरणाववलम्ब्य समबकम्पमवदम्—“योऽपि कोऽपि वा भव त्वम्, मम तु त्वमेव परमेश्वरोऽसि—उद्धराम्या आपदो माम्, तपाम्बिनो मे कुरु साहाय्यम्, भविष्यति ते श्रेयः, यदस्ति किञ्चिन्मन्त्रि-

कटे तत्तुभ्यं दास्यामि, रक्ष माम् ।” इति । किन्तु कश्शृणोति । स किल निजचेष्टितैरात्मनो बधिरतामिव कुत्रचिदपि कर्मण्यनधिकारमिव चासूचयत् । पुरस्ताच्च मे वारिपूरितं किञ्चित्पात्रं तच्च भोज्यपूरितं स्थालं निधाय तथैवातिष्ठत् । शुधा पिपासया च परवशाकृतोऽहं यत्किञ्चिदलभ्यत तदेव भुक्त्वा पीत्वा च किञ्चिदिव शान्तक्षुत्पिपासोऽभूवम् । सोऽपि स्थालादिकं गृहीत्वा पिधाय द्वारमगच्छत् । महता दुःखेन व्यतीयाय तद्दिनम् ।

सूर्यप्रकाश एव मे घटिकायन्त्रमभूत् । तेनैव कालं निश्चिन्वन्नासम् । प्रतिक्षणं तेष्वेव रन्ध्रेषु पश्यन्नासम् । एवमालोकयत्येव मयि क्रमेण भास्करांशवो दूरेऽभवन् । आजगाम च क्षणेनैव तमः । तस्मिन्नेवान्धे तमसि स्थितोऽहमेकाकी रुदन्नासम् । आन्तरया भक्त्या भगवन्तं स्मरन्नासम् । अथ च धारया नेत्राभ्यां पतदासीत् । पुनश्च सङ्गणङ्गणात्कारं क्वाटिकोद्घातिताभूत् ।

तमेव च पुनरपि भोज्यहस्तं पुरस्स्थितं पुरुषमपश्यम् । परिरभ्य हस्ताभ्यां तदीयौ पादौ बहुरुदं प्रालपं च । किन्तु किमपि प्रयोजनं नाभूत्, स हि मूको बधिर इव चाभूत्, यथाहि कश्चित्किमपि न शृणोति किमपि धक्तुं न शक्नोति । भवतु यथातथा वा । तस्मिन्नेवान्धकारे यावद्वृत्त्यादम् । सोऽपि स्थालादिकं गृहीत्वा यथापूर्वं द्वारं पिधायगच्छत् ।

क्रमेणावर्धत रात्रिः । तेभ्य एव रन्ध्रेभ्य आगत्य गृहं सर्वं व्याप्नोत्तमः । यावदासीद्बहिस्तमः ततोऽप्यधिकेन व्याप्तमासीन्मे हृदयम् । कियन्ति दिनान्यत्र स्थातव्यम्, किमप्यहं न जानामि, सत्यमेव मयात्रैव-मर्तव्यम्, किन्तु केन कारणेनेयं मे दशाभूत्, किमपि न हृदयमवतरति ।

एवमेव चाहं रुदन्प्रलपन्नुत्पतन्निपतंश्चायापयं रात्रिम् । पुनस्तेभ्य एव रन्ध्रेभ्योऽन्तरागतेन प्रकाशेन सूर्यमुदितमज्ञासिषम् । उत्थितोपविष्टश्चाहं पुनस्तत इतोऽन्येषुमारभे । पलायनप्रयत्नं विनान्यत्कार्यमेव तत्र मे किमासीत् । अकस्मादेव किञ्चित्स्मृतपथमागात्—एतादृशान् कारागृहानधिकृत्य पूर्वं मया

चरितेषु पठितमासीत्, श्रुत चासीद्बहुम्य—‘एतादृशेषु स्थानेषु प्रायः सुरक्षापि भवती’ति । झटित्येव चापसार्य तृणानि बह्वन्यैपिपम् । किमपि चिह्नं नोपालभ्यत ।

ततश्चोत्थाय भित्तिषु सर्वत्र सम्यगालोकयितुमारभे । द्विस्त्रिंशत् परिवृत्य परिवृत्या लोकयतो मे हठादेव पाश्चात्यभित्तौ कुत्रचित्किञ्चिल्लिखितमिव दृष्टिगोचरत्प्रमभजत् । विलिख्य पुनः परिमृष्टमिनादृश्यत । किमस्ति तत्र लिखितमिति ज्ञातुं महत्येव समजायतोत्कण्ठा । बहुशश्च प्रयतमानो नापारय पठितुम् । अन्ततश्च महता प्रयत्नेन कानिचिदक्षराणि लिखितान्यपठम् । तत्र किल ब्रह्माक्षरैर्दूरदूरे—“शशिनाला” इति लिखितमासीत् ।

स्त्रिया नाम लिखितं दृष्ट्वा क्षणमहमभूवमुद्भ्रान्त इव । अहो कीदृशं श्रवणहारि नामेदम् ! अत्रान्धकूपे स्त्रियो नाम किमिति लिखितमास्ते ? अचिन्तयमहमेवम्—“किमेतेऽत्रैवानुय जनानां प्राणान् हरन्ति ? हन्ति ! हन्ति ! न जानामि कया सुन्दर्याऽत्रेतद्धन्तगतया प्राणा पर्यत्यज्यन्त ! मन्ये तथैवान्यानप्यत्रागतान् सावधानीकुर्वन्त्यैवमात्मीय नाम लिखितमिति । का नाम स्याच्छशिनाला ? जानामि काचिद्वतभागधेया कुलकामिन्यप्यत्र कारागारे बन्दीकृताभूत, अन्ततश्च निज पातित्रत्य रक्षन्त्यात्मीयान्प्राणा—न्प्रादादिति । शशिनालेति हीद नामोच्चारणमात्रेणैव सञ्जनयति कमप्या—नन्द मनसः” इति ।

एवमाद्याभिधिन्ताभिस्सहैव कालोऽप्यभिवर्धमान आसीत् । सवि—कटशब्द पुनरायसकवाटिकोत्थाटिताभूत् । इतः पूर्वं यो भोज्यमानयन्नासीन्न तदानीमदृश्यत स । किन्त्वन्य एव परमसुन्दरो बाल्मसमालोक्यत । स हि कवचावृताङ्ग शिरसि वधानरिशस्त्राणं वसानो वक्ष मनोहर गौरवर्ण-कमनीयवदनश्चासीत् । श्मश्रुणो नाभैव नासीत् । सप्तदशाष्टादशवर्षदेशी-यम्स ममाग्रे स्थालचपकादिक निधाय तूष्णीम्भूतोऽतिष्ठत् । अचिन्तय चा—हम्—“रक्षा निशिचरनिरु निवास । निरसति सत्पुरुषं कथमत्र” इति ।

“पापपुर्यामस्यां नरककुण्डे चात्र कौड्यमत्यद्भुताकारस्तेजस्वी
बालकः ? स्यात्कदाचित्करुणानिधिना भगवता भूमौबोद्धाराय प्रेषितोऽयम् ।”
इति च ।

सविनयं व्यजिज्ञं चैवमहम्—“आतः ! यदि त्वमपि कश्चिदीश्वर-
सृष्टेषु जैवेष्वन्यतमः, यदि चास्ति त्वयि त्रिजिदपि पौरुषम्, तर्हि रक्ष
मामापदोऽस्या । दिनद्वयात्प्रतितोऽम्यत्रापदि । पश्य ! आलोचय !
दुःखिनां साहाय्यकं क्रियताम् ! आपन्नस्य मरक्षणं हि मनुष्यमात्रस्य प्रधान-
तमो धर्मः । पालय त्वमपि शास्तीयामाज्ञाम् । यावज्जीवमहं तव दासभूतः
स्थास्यामि । निर्गच्छन्ति मे प्राणाः ।” इति बालकस्तु सङ्केतेनैवावादीत्—
“तूष्णीं भव” इति ।

अस्मिन्नेव सत्रये बहिः पदशब्द इवात्रयत । कश्चित्सुरूपोऽन्तराग-
तौऽमूत् । अत्य किञ्च मूर्तिर्निरामेव भगवतासीत् । दर्शनमात्रेणैव हृदयं
मे कम्पितुमारभत । अयं किञ्च स एष दण्डधरः पुरुषः, येन सह मम
पितुर्द्रव्यन्यूनाधिकमावादिविषये सहायः पूर्वमानीत् । भयेन च मे मूर्च्छं
समजायत । आगत्येव च सोऽपि सक्रोधं मामुद्दिश्यावादीत् “अरे धूर्त !
किमेतैस्सह त्वं सहपन्नास्मे ?” (बालकं दृष्ट्वा सगौरवम्) किमिति
भवानत्र तिष्ठति ?” इति ।

बालस्तु निर्भयं प्रत्यवादीत्—“रामसिंह ! आगतौऽम्यहमेनं
द्रष्टुम् । पदयायं रोदिति । न आगामि किमित्येतस्य दुःखेन ममापि हृदयं
दुःखितं भवति ।” इति ।

भोजपुरगन्तार्यन्तर्भोज्यमन्त्रोपगमावादीन्—“किं त्वदर्थं मया
स्थानव्यम् ? भोक्ष्यामि न वा, किमिति न वदाते ? न भोक्ष्यामि चेच्छास्त्र-
व्यामि शिरस्ते दण्डेन, मुञ्चस्व शरीरे” इति । वदन्नेव चेदं द्वारं पिपाय
निरगात्, बालोऽपि महेन तेन ।

पुनरपि प्राटं तस्मिन्मन्त्रोऽभ्युपेक्षा । पुनश्च भोज्यं निम्न-

मासीत्यरं क्षुधा नाम् । उपविष्ट एव चाहं बालकस्य तन प्रत्याप श्रुतिसुखं
स्वरं कमनीयं च वदनं पर्यालोचयजासम् । तदात्वे च हठादेव पुरतो मे—
ऽल्पपरिमाणा इष्टकालण्डाः कतिचनपतन् । सम्भ्रान्त इव चाहं किञ्चिद्—
पसृत्य दक्षिणतो भित्तिरुग्न उपविष्टेऽभवम् । महदेव भयमजायत । भित्ते-
रूर्ध्वभागस्थान् रन्ध्रान्पश्यन्बहुशस्तर्यथासम् । महती काचनायसी
कुञ्चिका पुरतो मेऽपतत् । कुञ्चिकाचेय त्रयङ्गुलपरिणाहवती सुदृढा ।
क्षगान्तरे च हन्न । हन्त ॥ सप्तकोक नरशिर रुधिरविलसन्नश्चैकः
खड्गोऽपतदग्रतः । अहं व सविस्मय सन्नयं च पश्यन्प्रत्यभ्यज्ञासिपम्—
तस्यैवेद भोजपुरप्रान्तीयस्य वण्डवस्य तिरो य क्रियद्वय एव क्षणेभ्यः
पूर्वमत्रागतोऽभूदिति । अधिकाधिक चाह भयेन परिकल्पितोऽभूवम् । तदात्वे
चैकं पत्रं सम्पुष्टितममतोऽगतत् । शङ्कमानश्च तदादायोन्मुच्यावाचयम् ।
एवं तत्र लिखितम्—

“यदि प्राणान् रिरक्षिष्यति तर्हि क्षणिति कुर्वेतांनि कार्याणि । प्रथम-
मिमा कुञ्चिका गृहाण । पाश्चात्यभित्तौ यत्रास्पष्टतया किञ्चिल्लिखितमिव
दृश्यते तत्र सावधान पश्य । तत्र लिखितेऽक्षरेषु ‘श’ कारस्य स्थानेऽस्ति
किञ्चिद्वन्ध यत्सुधया पिहितमास्ते । निष्कासय ततस्सुधाम् । ततश्च
कुञ्चिनानिधानयोग्य किञ्चित्काल्यन्त्रम्येन रन्ध्रं दृश्येत् । तत्र कुञ्चिकां
निधाय आमय, ततश्चोद्घाटिते कषाट एकपुरुषत्रयेऽयोग्या काचन मुरङ्गा
लभ्येत । इदं च छिन्नं शिरः कषाटपार्श्वे निधाय गृहीतगन्धस्तुरङ्गया
पलायत्व । मध्येमार्गमन्धकारानृत्तान्यल्पपरिमाणानि गृहाणि बहूनि
स्युः । माभैः । सर्वेषामेव गृहाणां द्वाराण्युद्घाटितानि सन्ति ।
अन्नतश्च गृहस्य द्वाराद्वाहिर्निर्गत्य ^{यावत्तरतः} ~~यावत्तरतः~~ ततश्चोपलभ्यते
गृहमेकम्, यस्य च द्वारे कश्चिद्द्वारपालकस्तथात् । मन्दमन्दं गत्वाऽनेनैव
स्वर्गेण तस्य शिरदिच्छिन्धि । इदं चावहितेन कथं यथा स पूर्वं तत्र न
पश्यन् । तस्यैव कवचादिकं धृत्वा तद्गृहपूर्वमेणं गच्छ । तत्र चैका
शिलापिहितद्वारा मुरङ्गोपलभ्येत । यत्नेन तामुद्धास्य प्रविश्य तस्याम् ।

सावधानं तामप्यतिलङ्घय सुरङ्गां यदा द्वारे गमिष्यसि द्रक्ष्यसि तदा
 कमापि पुरुषं त्वदर्थं वस्त्रादिकं हस्ते दधानम् । किमप्यनुक्तैव तद्वस्ताद्व-
 स्त्रादिकं गृहीत्वा परिधाय दत्त्वा च तद्वस्ते खड्गं पूर्वधृतं वस्त्रादिकं च
 याद्वत्तरामिमुखम् । विस्मृत्यापि मास्मगमः पितुर्गृहान्, अन्यथा पुनर्धृतो
 भविष्यसि । इमां च पत्रिकां शकलीकुरु । मदीयवृत्तान्तपरिज्ञानस्य नास्त्या-
 वश्यकता । पलायस्व पलायस्व, मास्म विलम्बधाः । श्रुतिं पलायस्व”
 इति ।

पत्रमिदमुपलभ्य पठित्वा च तत्र लिखितं कियानानन्दो मे समज-
 नीति नाहं प्रमदामि वर्जयितुम् । मनसैवाहमकरवं धन्यवादान् भगवते,
 प्रागमञ्च सहस्रशस्तं येनेदं व्यलिख्यत पत्रम् । ततश्च श्रुतित्येव तच्छिन्नं
 पुरस्थं शिरः कवाटपार्श्वे निधायोदतिष्ठम् । तदात्वे चापूर्वमेवोदभूत्साहसं
 मनसि । तेज्येवास्पष्टलिखितेष्वक्षरेषु शकारस्य स्थाने तथैव कुञ्चिकया
 भित्तिं समपट्टयम् । चूर्णाभूतायां सुधायां ततो निष्कासितायां कुञ्चिकानिधान-
 योग्यमदृश्यत किञ्चिच्छिद्रम् । निधाय तत्र कुञ्चिकां यावदहं भ्रामयामि
 तावत्सहैव धडात्कारेणायसी कवाटिकालीयसी काचन समुद्धाटिताभूत् ।
 अदृश्यत चान्धकारावृतो गर्त इव कश्चित् । प्रसार्यशिरो धरां यावत्पश्यामि
 सावधानं तावत्तदपि गृहभिवादश्यत । पुरत एव लम्बमाने लोहबलये
 अवलम्ब्यावातरमधः । करवाले तच्च पत्रं गृहीत्वा तस्मिन्नेव गृहे गन्तु-
 मारभे । क्रमाच्च लङ्घयन् बहून् गृहान्प्रविशन्नेवान्तिमं गृहमपश्यं तत्र
 यस्तुत एव कश्चन द्वारपालम् । मदीयेनैव भागधेयेन द्वारपोऽन्यतोमुख
 एवोपविष्टोऽभूत् । अतएव तन्निकटगतमपि मां नैवाजानात्सः । अयमेव
 सर्माचीनस्समय इत्यविलम्बेन तदीयं शिरोऽच्छिदं तेनैव खड्गेन । तदीयं च
 वस्त्रादिकं, श्रुतित्येव प्रथमकृत्य पर्यदधं यावद्रक्तधारा न निस्सरति । क्षणा-
 न्तरे चातिमहती रक्तधारा सेवगमूर्ध्वमुखं पर्यमुसवत् । ततो निर्गत्य पूर्व-
 भागे कुत्रचिच्छिलामपश्यम् । उपसृत्य च महता प्रयासेनापसार्य तमुपल-
 म्पश्यं सुरङ्गाम् । प्रविश्य कथञ्चित्सुरङ्गामुर्चर्यापश्यं कश्चन पुरुषं हस्ते

दधानं वस्त्रादिकम् । स च मां दृष्ट्वैव प्राणंसीदवादीच्चैवम्—“मा भैः,
यावच्छक्यं श्वाटित्येवैतानि वस्त्राणि परिधायानेनैवोत्तरदिग्गामिना पथा
पलायस्व । देशादेवास्मान्निर्गच्छ । अन्यथा तु भवतः प्राणानामेव रक्षण-
मशक्यम् ।” इति । अहं च द्रुततरमेव परिधाय तद्वस्त्रादिकं खड्गं
द्वारपालीयं वस्त्रं च तद्वस्त्रे प्रादाम् । पत्रिकान्तु तां न शक्यकरवम्,
न वा तद्वस्त्रेऽदाम्, किन्तु गुप्तमेवास्थापयं मदीये वस्त्रे । गमनसमये
चाहन्तमब्रुवम्—“यस्य किल रूपयाहमेतावत्पर्यन्तं धारयामि प्राणान् किं
मया तदीयं नाम श्रोतुं न युज्यते ।” इति । स त्ववादीत्—“नास्ती-
दानीं तच्छूषणस्यावश्यकता । अधैव पलायस्वेतः । चतुर्विंशं परिभ्रमन्ति
चराः । यदि किञ्चिदपि तेषां ज्ञातं भवेत्तदा बहूनां प्राणान् गृह्णीयुस्ते ।”
इति । अहं तु श्रुत्वेदं हताशः किमप्यनुक्त्वैव श्वाटिति प्रातिष्ठमुचराभि-
मुखः ।

इति प्रथमभागे चतुर्थं चक्रम् ।

अथ पञ्चमं चक्रम् ।

वनलता ।

तत्रैव कुत्रापि महता वेगेनाधावमहं तेनैव पथा । मार्ग-
ध्यायं विपुलतमः, उभयतश्च पार्श्वयोर्महता सान्द्रेण वृक्षयण्डेन मण्डितं
आसीत् । घटिकामात्रमेवं धावनात्परं कस्यचन निविडच्छायस्य तरोरध-
स्थितो व्यधमम् । एकदा च परिवृत्य पृष्ठतोऽवालोकयम्, कोऽपि नाद-
श्यत । किन्तु भवेन हृदयं कम्पमानमासीत् ।

यैशास्त्रमासम्यायं नत्सम्पन्न आतपः, तत्रापि क्षुधितः पिपामितश्चाहम् ।
अतश्च स्यातुमसमर्थं उपाविशम् । कियत्कालं चैवमेवोपविष्टोऽभवम् । दृष्ट्वा-

च्चाश्रूयतातिविकटश्शब्दोऽयम्—“माधव । त्वमत्र वेणुषण्डे घने सहैवान्यै-
श्छन्नस्तिष्ठ । अहं च तत्र पथिभ्रमौ गच्छामि । कुत्र वा गमिष्यति सोऽस्म-
द्धस्तान्निर्गतः” इति । अयं च शब्दः कस्यचित्परिचितस्येवाभूत् । परं
नाहमशकं कस्यायमिति स्पष्टं निश्चेतुम् । चकितमीतश्चाहं विनैव विलम्बं
तमेव वृक्षमारुह्य पत्राच्छादितगात्रोऽतिष्ठम् ।

चतुर्दिशं च चक्षुषी प्रसारयन्नाहं नातिदूरे पूर्वदिशायां धान्यक्षेत्रे
प्रविश्य पन्थानमागच्छतोऽपश्यन्बहून् । कमप्यहं न प्रत्यभ्यज्ञासिपम् ।
एतेषां किल मूर्तिर्नितरामेव भयावहासीत् । तेषां च प्रधानः पूर्वं मया
कदाचित्कुत्रचिद्दृष्टपूर्वं इवावश्यतः । परन्तु नाहमशकं प्रत्यभिज्ञातुम् ।
यस्याहमासमुपरि तरोस्तस्यैव मूले तेऽप्यागत्योपाविशन् । अहं च समुपजात-
सर्वाङ्गीणकम्पस्तत्र दृढमवस्थातुमप्यशक्तोऽभवम् । निरचिनवं च मामेवैते-
ऽन्विष्यन्तीति ।

प्रधानोऽवादीत्—“धिगस्मान्सर्वान् । केन तस्य मार्गो ज्ञापितः ?
चोरस्यैव गृहे सन्धिच्छेदः ।” इति, अन्योऽब्रवीत्—“किं वृथामलोपेन
गत्वान्विष्यामः । पञ्चशत्याः पुरुषाणां सहस्रे नेत्रेषु प्रक्षिप्य धूर्त्वा स कुत्र
वा गमिष्यति । अत्रैव यत्र कुत्रचिच्छन्नस्स्यात् ।” इति ।

हन्त ! हन्त ॥ हन्त ॥ अयं किल शब्दस्तस्यैव मे श्वशुरस्य,
यस्तस्यां रात्रौ दीर्घश्मश्रुगण्डः शुद्धं यज्ञोपवीतं धारयन्नासीत् । अथ तु
किमपि तन्नास्ति ।

एतावत्येव समये दूरादेव सुधामधुरश्श्रवणहारी कश्चन गीतध्वनिः
कर्णकुहरं प्राविशत्—

॥ द्विपदी ॥

पञ्जररुद्धः किमिति तपस्वी सोऽयं कैर्दुश्चरितैः ।

कुम्भजनोऽहं नम उत्पातितो विहरतु मारुतपोतैः ॥

मुन्यति ताप शमयतु नीरदमङ्गादेय नितान्तम् ।

दु स्यति मत्प्रिय एष निकाम गात्रमभूत्कृशतान्तम् ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ! स एव बालक ! पूर्वदिशातम्समायाति ।
हो ! कीदृशी मनोहारिणी गतिरस्य । किञ्चेदमनुपम रूपमस्य ! मन्ये
सस्यक्षेत्रे कमलेन पुष्पितम् ! मन्दमन्दमागत्य सोऽप्येतेष्वेवान्तर्गतोऽभूत् ।

कियन्त काल विचिन्त्य प्रधानोऽवादीत्—“भवतु ! इदमेव द्वाश्च-
र्यतरम् ! कारागृहस्य कुञ्चिका मन्त्रिकटेऽस्ति, मुरङ्गाया अपि कुञ्चिका मदधीना ।
अस्तु, तेन खड्ग कुत्रालभ्यत ? द्वौ पुरुषौ मारिता, एतावन्त काल
कारागृहस्य द्वार विवृतमासीत् । मध्यन्दिन एवैतावतामस्माक चक्षुस्तु
घूर्त्नी प्रक्षिप्य स निरगात् ! यादृश कर्म न केवलमहमेव, कोऽपि कर्तुं न
शक्नोति, तादृशमष्टादशवर्षदेशीयोऽयं विना प्रयासमकरोत् । धिगस्मान् !
उत्तिष्ठत भ्रातर ! जनन्या भवान्या जयशब्दमुच्चार्य पुनरेकदाम्बिष्याम ।
अन्यथा पुनर्धन प्राणा गौरव किमपि नावशिष्येत । किञ्च राजकीयकारा-
गृहेषु पतितैर्भाव्यम् । ब्रूत भ्रातर, विजयता भवानी !” इति ।

भवान्या जयशब्देन सर्वमेव तद्वन मुखरितमभूत् । क्षणान्तरे च
न जाने कुत्र वा ते सर्वेऽप्यगुरिति ।

पुनश्च निःशब्दमभूत्तद्वनम् । तथाहमपि किञ्चिदमी । शून्ये तत्र
यनेऽहमेवैकाक्यमुपविष्टोऽभव वृक्षोपरि । किमित कर्तव्यमिति निश्चेतु नाश-
कम् । मनसि तु बहवो भावा उत्थाय पुनस्तत्रैव व्यलीयन्त । चतुर्दिशमेव
पश्यतेहराश्चोरा, तथा चतुर्दिशमेव विपदा परम्पराः, विपत्तमुद्रद्वीपरूपे
तत्र वृक्षे समुपविष्टोऽहं भाविनी विपद चिन्तितुमारभे । किं करोमि, क्व
वा यामि, कथं प्राणान् रक्षामि, इत्यादिक विचिन्त्य हृदय द्विधा भवितु-
मारमत । एवमाद्यालोचयत्येव मयि तृतीयोऽपि प्रहरो दिनस्य समुपागात् ।
मनस्येवेद निरचिनयम्—“अस्त गते सवितारे यत्र गमन रोचिष्यते तत्रैव
गमिष्यामि” इति । पर पुनरपि कुत्र गम्यनाम् ? को वा भवेच्छरणम् ?

इति विचिन्त्य दुःखितोऽभवत् । “हे शान्तिप्रद ! करुणामय ! भगवन् ! रक्ष माम्” इति वदन्नेवाहमरुदम् । एवमेव प्ररुदन् प्रलयंश्चायापयं दिवसम् ।

तिरोधानोन्मुखे च भगवति सवितरि पुनस्तादृश एव मनोहरो गीत-
ध्वनिरश्रूयत । अमृतस्येव धारा सुखयतिस्म हृदयम् । अवहितमनाश्चाहं
श्रोतुमारभे ।

हृदयोद्वगं हृदि निरुणधि स्यादप्यधिकः क्लेशः ।

मदनमदापह मास्ते रूपं मत्पुरतः प्राणेश ॥

जायन्तेऽथ विलीयन्ते मे बहवो भावास्त्वान्ते ।

भूयश्चेत्त्वान्द्रष्टा प्राणांस्त्यक्ष्यामि त्वच्चरणान्ते ॥

क्रमाच्चायं श्रुतिमुखदो गीतशब्दो निकटतरोऽभवत् । क्षणान्तरे
च स एव बालको मदभिमुखं सङ्कलमागच्छन् दृष्टिगोचरोऽभूत् । तदा चासी-
त्पूर्णिमाया निशा । सुधाकरश्च समन्ततो निजान् करान्प्रसारयन्प्राचीकश-
त्सुस्पष्टम् । वनस्य च तस्यापूर्वा शोभा काचन समदृश्यत । निष्कलङ्के
तत्र चन्द्रातपे स सुन्दरतमो बालश्श्रुतिमुखं गायन्तागच्छंश्चासीत् । तात्का-
लिकं च समयस्य सौन्दर्यं पश्यजहं क्षणमात्रं व्यस्मरं सर्वमप्यात्मीयं
दुःखजातम् । तं किल बालं जानतोऽपि मे पश्यतोहराणां तेषामेवान्यतमं
न जाने किमिति तदवलोकनमात्रेण सर्वमप्यात्मीयं दुःखं विस्मृतमभूत् ,
किमिति वाऽपूर्वं एव कश्चनानन्दस्तदानीं हृदये समजायतोति । तं किल
परमं मित्रं मत्वा तदाश्लेषेऽपि तदानीमुत्कण्ठा समजायत ।

एवमालोकयत्येव मयि सोऽप्यागच्छत्तस्यैव तरोर्मूलम् । अहमपि
तत्रैव तूष्णीमुगविष्टोऽभवम् । हठाच्च तस्य दृष्टिर्मध्यपतत् । अहं च
किञ्चित्सङ्कुचित इवामवम् । बालोऽवादीत्—“ज्ञातोऽसि त्वं मया ।
त्वमत्यस्मदपराधी दण्डयोग्यः । त्वं किलोभौ हत्वा कारागृहात्पलायितो-
ऽस्मत्तो भीतो वृक्षमारुढोऽसि । यद्यहमिदानीमेव त्वामस्मरत्वामिनो नि-
फटं नेष्यामि तदा किं मे पारितोषिकं दास्यासि !” इति ।

अहो ! कीदृशोऽयं मधुरतमदशब्द ! निर्भयमहमवोचम्—“एताव-
तैव मम विदितं त्वं मे परम मित्रमस्तीति । यदि त्वं मय्येतावती कृपा
करिष्यसि, तर्हि किमन्यदहं पारितोषिकं दातुं प्रभवामि । एत एव जीर्ण-
तमा प्राणा मे सन्ति, गृह्णन्ताम् ।” इति ।

बालकोऽवादीत्—“युज्यत इदम्, युक्तं नर चेदमुत्तरम् । तर्ह्यवत-
राथ । किमिति विभेषि ? यद्येवमसि त्वं कृतज्ञ, किमहं करिष्यामि त्वेमान्
जीर्णतमान्प्राणानादाय । प्राणपक्षिणं प्रथममहं कुत्रचिद्गुप्तं निधाय यथं-
यिष्यामि । ततश्च सौख्येण पञ्जरे स्थापयिष्यामि । अवतरेदानीमथ ।
प्रवृत्ता रजनी । कुत इदानीं मयम् ? अथ त्वं मुमुक्षुः रक्षितोऽसि । यदा त्व-
मेतावता पश्यतोहराणां शिरामि तिष्ठन्नेव तैरविदितोऽम्, तदा कुत इतो
मी ? आगच्छ, अवतर, पश्यात्मीयं पन्थानम् ।” इति ।

अहं तु वृक्षस्थ एवावदम्—“किञ्चिदिव विश्वासिमे त्वदीये वचसि,
परं पूर्णतया तु न जायते विश्वासस्त्ययि । त्वमपि हि तेषामेव धातुकानां
पश्यतोहराणामन्यतमोऽसि ।” इति ।

बालोऽब्रवीत्—“सत्यमिदम्, युज्यते च तवेदं वचनम् । किन्तु
किं एतं न जानासि—मादृशानां पश्यतोहराणां तरोरूर्ध्वमथश्च तुल्य-
मेवेति । यदा त्वं पश्यतोहराणां पुरतस्समागतोऽसि, तदा तेभ्यस्सकाश-
निर्गमनमपि दृशकमेव । मामे, आगच्छ, करिष्यामि तेऽहं साहाय्य-
कम् ।” इति ।

ततश्चाह किमप्यनुक्त्वैव बालस्य तस्य सारल्यमालोचयन्नवातरमथ,
अभूच्च प्रसनं चेत, विमृशन्ति च सर्वाणि दुःखानि ।

बालोऽवादीत्—“त्वयि मे महत्त्वेन सञ्जायते दया । अग्रे कुर्वे
किं कार्यम् । आपे भोक्ष्यसे किञ्चित् ? मुञ्च ते सुतरामेव शुष्कं दृश्यते ।
जानाम्यहम्, त्वमस्मिन् दिने न किमपि मुक्तवानसि ।” इति । भोजन-
नामश्रवणादेव पुनराप मे तमेव यमपुरनिभं श्वशुरगृहं मृगैः पथमगात् ।

तदापि भोजनम्, येनेदृशी मे दशा समजायत । अहमवोचम्—“यदि ते मयि सत्यमेवास्ति कृपा, तर्हि वद तादृश किञ्चित्स्थानम्, यत्र गतोऽहं प्राणान् रक्षितुं शक्यामि । भोजनस्य नास्तीदानीं तादृश्यावश्यकता । मधुरेण ते वचनामृतेनैव समपूर्यत ममोदरम् । रक्ष मे प्राणान् । उद्धरास्या पापपुर्या ।” इति । बालोऽब्रवीत्—“पश्य, त्वमसि पतितः पश्यतोहराणां घातुकानां हस्तेषु । अद्यासि कारागृहात्पलायितो बन्दी पुनर्धृतः । यद्य-
दहं वदामि तत्तदेव त्वयावश्यं कर्तव्यम्, तथाज्ञोर्कर्तव्यं च । तव किल जीवनं मरणं च ममैवाधीनम् । मा वद किञ्चिदापि मत्प्रचनस्य प्रत्युत्तरम् । अत्रैव तिष्ठ इति ।”

बालस्य वचनमुल्लङ्घयितुमहं नाशकम् । तस्यैव तरोरध उप-
विष्टोऽभूम् । एतावत्येव समये पार्श्वस्थात्कुतश्चिद्वृक्षपण्डात्तेन द्वित्रा
ग्रन्थयस्समानोता । तत्रैकस्या समुन्मोचिताया जलपूर्णं कलशोऽदृश्यत ।
बालोऽवादीत्—“अस्यैककलशजलस्याधेन हस्तौ मुखं च प्रक्षालय ।
अवाशिष्टं चार्धं पानाय तिष्ठतु । माविलम्बथा । किमपि न पृच्छ ।”
इति । अहमपि तथैवार्धकलशजलेन पाणिपादवदनं प्राक्षालयम् ।

बालेनैतावत्येव समयेऽपरा ग्रन्थिरुदमुच्यत यत्र कतिचन पूरिका
पिण्डातकशाकश्चासन् ।

अवादीच्चेवम्—“यावद्गोचरे पूरिका भुङ्क्ष्व शटित्येव ।” इति ।

श्रुत्वा चेदमहमेवमालोचयम्—“ब्राह्मणवशे जनित्वा शूद्रस्पृष्टं कथं
भोक्ष्यामि ।” इति । अवद चैवम्—“नाहं जानामि ते नाम, जार्तिं वा
एव स्थिते कथं मया त्वत्स्पृष्टं भुज्यताम् ? नास्ति मे क्षुधा, ब्रूहि मार्गं
परम् ।” इति । बालः किञ्चिदारक्तनेत्रोऽवादीत्—“पुनरपि त्वं मदीयस्य
वचनस्य विपरीतमेव ब्रवीषि । मन्ये त्वमसि महादौर्भाग्यशाली पुरुषः
इति । त्वमसि बन्दी । बन्दिनो जात्यादिनिचारेण किमस्ति फलम् ।
नेदं श्वशुरगृहम् । अपि तु कारागृहमिदम्” इति ।

एतादृशेऽपि समये मे हसित समजायत । अवद चैवम्—“मया त्वमेव ज्ञातमासीत् । इदानीं त्ववागच्छ श्वशुरगृह कारागृहमपि पराजयत इति । आतर्नाह विस्मरिष्यामि कदाचिदपि ते गुणान् । आनय, यदस्ति निकटे ते तदेव देहि, अमृतमिव मोक्षयामि ।” इति ।

तत्रैव वृक्षमूले चन्द्रिकाया सर्वास्ता पुरिका अभक्षयम् । भोजनेन शरीर मे किञ्चित्सुखितमिवाम् ।

बालोऽब्रवीत्—“गृहाणेदम्, इदमेवार्धकलशपानीय पीत्वा शान्त-
तृप्णो भव । कालय हस्तावपि ।” इति । अकरव च तथैवाहम् ।

तदनन्तरं च बालकेनान्या काचिदुदमुच्यत ग्रन्थि । तत्र च कस्याश्चन योषित परिधानयोग्यानि वस्त्राण्यपश्यम् । किमपि ज्ञातुमसमर्थोऽतिष्ठम् । बालकस्य मुखे दत्तदृष्टिश्चामवम् । बालस्सस्मितमवादीत्—
“अद्य त्वया योषिता भाव्यम् । अन्तु एव तावत्कुरु । आन्तरीयमिदं तव सम्यग्दृढं वधान, तदुपरि चेद वमन परिधेहि स्वीवत् ।” इति ।

अहन्तु निनमान्तरीय दृढं बध्वा बहुश प्रयम्यन्नपि नाशकं तद-
शुकं स्वीवत्परिधातुम् ।

तदा बालोऽवादीत् “पिउ त्वा ! किमद्यापि बालं पयासि ! किं कदापि वसनं वसानां कामपि नालोकितवानसि ! देहि अहं परिधापयामि ।” इति ।

सर्वाङ्गीण रोमाञ्चिनोऽभवम्, न भयेन, न चिन्तया, नानन्देन, किन्त्वपूर्वतमेन केनचित्स्वर्गमुखेन । यमयातना ता व्यस्मरम् । समार व्यस्मरम् । किमधिकन, आत्मानमप्यहं व्यस्मरम् । पुच्छलिकेव निश्चलोऽतिष्ठम् । बालकेन परिधापिताशुकोऽभवम् ।

आश्चर्यमाश्चर्यम् ! मुन्दरतमेन स्त्रीणामिव वृत्रिमेण केशपाशेनाल-
ङ्कृतमभून्मे शिरः । तैलजलाम्बा वदनं मे चिक्कणमक्रियत । अल-
ङ्कृतमभून्मौलिचेन नासा । सौवर्णविन्दुचिह्नेन मुन्दरतमेन पट्टकञ्चुकेन

बद्धममून्मे कृत्रिमस्तनभारालङ्कनं वक्षः । सर्वाणि चाङ्गानि हरिकमाणिमाणि-
 वयादिजटिलैस्सौवर्णैर्मणैरभूष्यन्त । आरक्ततामभजतां ताम्बूलेनाधरोष्ठौ ।
 लाक्षारसेन चरणौ मे रञ्जितावभूताम् । नयने चाब्जनेनाब्जिते ।
 क्षणादेव षोडशवर्षदेशीया युक्त्यभूवम् । तदानीं किलादर्शो नाभूत्,
 अतएवाहमात्मनस्सौन्दर्यं द्रष्टुं नाराकम् । अन्यथा हि मयाऽन्ततः शतं
 वा श्लोकाः प्रणीता एव भवेयुरधिकृत्य माम्, यैर्हि भवतां हृदयावर्जनं
 सम्भाव्यते ।

ततश्च मामापादचूडमालोक्य सचिन्तं बालोऽब्रवीत्—“आसीत् ।
 समाप्तममून्मे कार्यम् । इतःपरन्तु यद्यदहं ब्रवीमि सावधानं शृणु तत्तत्,
 पुनरेकदा कथनस्यावकाशो नास्ति । आकर्ण्य, मार्गस्यास्य पार्श्वान्तरे
 ‘यश्चिमतो यदिदं वनं दूरतः परिदृश्यते, तस्यैव वनस्य मार्गेण निर्भयं
 ग्राहि । कियद्दूरगमनानन्तरं काचित्कुल्या दृष्टिपथमुपयास्यति, यस्याः
 किल “देतर” इति नाम । यत्र किल सा कुल्या उत्तरामुखं प्रवहति
 तत्र पूर्वभागे पञ्च तालवृक्षास्तन्ति, ये किल पञ्चपाण्डवनान्ना जना व्यवहि-
 यन्ते । तत्र किल घना काचिदरण्यानी समस्ति । तत्रैव महाबने
 प्रविश्य त्वं ग्राहि । कियद्दूरगमनानन्तरं खण्डगृहमेकमवलोक्येत ।
 तत्रैव गृहे मङ्गलानाम्नी काचिद्वृद्धा निवसति । तां त्वं मातामहीत्या-
 ह्वयस्व । आत्मीयं च नाम वनलतेति कथय । तरुलतायाः कनिष्ठौ
 भगिनीं च प्रकाशय । परन्तु सावधानो भव । सैव वृद्धाऽस्मत्स्वामिनो
 जननी । अहं किलाद्य स्वामेकस्या आपद उद्धृत्यान्यस्यां पातयामि,
 परं किं करोमि, नास्त्यन्य उपायः । चतुर्दिशन्ते परिभ्रमन्ति चोराः ।
 चतुर्दिशं चापचे समास्ते । आपदोऽस्या निष्कमितुमयमेक एवोपायः,
 नान्योऽस्ति । यदि त्वं प्राणान् रिरक्षिषसि, तर्हि विश्वसिहि मयि, गच्छ
 गच्छ, पलायस्व । स्मर परमात्मानम् । स एव रक्षिष्यति । मदुक्तं
 च सर्वं भाविस्मर । अस्मिन्दिने साङ्केतिकश्शब्दः—“पी सेन” इति ।”
 इति ।

सर्वमिदमहमवहितेन मनसा शृण्वन्नासम् । एतावत्येव निशब्दता
समजायत । परिवृत्तश्च नापश्यं बालकम् । न जाने कथं सोऽन्तर्हि तो-
ऽमूत् । आश्चर्यमाश्चर्यं ! कोयमद्भुततमो व्यापारः ! अथैव हि स मम
पुरतस्स्थितो मया सल्लपन्नसीत् । इयद्दुः कथं स दृष्टिपथनतिक्रान्तः ।
ओः ! सर्वेऽपि व्यापारा आश्चर्यतमा इव ।

“अहो ! कीदृशमस्य सौन्दर्यं ! कीदृशं रूपं ! एतादृशं चाङ्गसौ-
ष्ठवं नैतावना कुत्रापि मया दृष्टम् ! कोऽयं बालकः ! अत्र नरके कथ-
मियं स्वर्गस्य छाया सञ्जायत ! न जानामि किमिति तस्मिन्नवलोकिते मम-
कारस्सञ्जायते ? न जाने किमित्यानन्दमयं लक्ष्यं प्रवहन्ति हृदि ! को-
ऽयं पालः ! किञ्जर्त्तायोऽयम् ! किञ्जामपेयश्च ! किमप्यहं न जानामि ।
अस्तु यदि सत्योवायनपि तेषामेव पश्यनोहराणामन्यतमः, तर्हि किमित्ययं
मे साहाय्यमाचरति ! मम रक्षणाय बहुमूल्यानीमान्याभरणानि किमिति
मममदान् ! इतो मम पञ्चयनालुनोऽयमेव प्रतुष्यति ! विमहमेनं पूर्वं-
मपि कदाचिद्द्राक्षम् ! अस्तु, का सा दुष्टा ! यथाहं भक्ष्यदानेन मूर्खो
प्रापितोऽमूयम् । “अहमस्मि तव सर्वम्बभूता” किमित्येवं तयोक्तं ! यदि
मे सा सर्वस्वभूता तदाहमपि तस्यामर्थवेति किमिति तथा रिगमहं भो-
जितोऽस्मि ! हन्त ! हन्त ! ! रहस्यमया इमे वृत्तान्ताः । कोऽपि हृदयं
नायतरति । अन्तु, अथ किदाहं मध्याह्ने तत्र कारागृह एकद्वयेनमप-
श्यम् । किमेनेनैव यमदूतनिभं ते दण्डधरं हत्वाहं रशिनोऽस्मि ! पत्र-
द्वारा किमेनेनैव सर्वमपि रहस्यज्ञातं प्रकाशितम् ! पत्रे किल निहित-
मासीत् “पत्रमिदं शकलीकृत्य पानय” इति । किन्तु किं मन तस्य शक-
लीकरणं युज्यते ! यावज्जीवनमिदं निकटे स्थापयिष्यामि, लेम्बकं चान्ये-
पयिष्यामि ।”

एवमादि बहुदं चिरं परिचिन्तयन्नसम् । एतावन्त्येव मे मूर्तिरमृत-
मनन्ता रात्र्यहम् ।

इति प्रथमभाग-पञ्चमं चक्रम् ॥

श्रीः ।

अथ षष्ठं चक्रम् ।

(भङ्गला वृद्धा ।)

पश्यत्येव मयि गगनमण्डलममृद्घनघटाच्छादितम् । अन्तर्दधे च क्षणादिवं जलदमण्डलीषु चन्द्रमाः प्रमोदयन् विरहिणीकदम्बकं दुःखाप-
यंश्च कामुकमिधुनानि । आललम्बे चोपशान्ततामनिलः । प्रववृते चान्ध-
तमो निजमाधिपत्यं प्रसारयितुं कृत्स्नेऽपि भूमिभागे । एतादृश्यां च
तमोमय्यां निशायां वनलताभूमिकाच्छन्नोऽहं कस्यचन खण्डगृहस्य सुमहतो
द्वारि तिष्ठन्विचिन्तयंश्च किञ्चिदासम् । भयेन सर्वाङ्गीणं कम्पमान आसम् ।
अद्य खल्वहमेकस्माद्विपत्तागरान्निर्गत्यान्यत्र पतितुं प्रवृत्तोऽस्मि । परन्तु किं
करोम्यहमवशः, बालकस्य खल्वाज्ञा तादृश्येवासीत् । जीवनदातुर्बालकस्या-
ज्ञा कथम्मयोऽल्लङ्घयताम् । करुणावरुणालय भगवंस्त्वय्येव निहितमारोऽह-
मस्मिन्विपदम्भोधौ निपतामि । बालकस्य वचनं स्मरन्नहं किञ्चिच्छान्तहृद-
योऽभवम् । मन्दमन्दं प्राविशं खण्डगृहं तत् । कस्यचिद्द्वारस्य पिहितक-
वाटस्य निकटे स्थित्वाहमाह्वयम्-“मातामहि ! मातामहि !” इति । किमप्यु-
त्तरं नालभ्यत ।

पुनरप्यहमाह्वयम्-“मातामहि ! मातामहि ! कस्कोत्र गृहे ! कवाटि-
द्धाटयताम् ।” इति ।

विकटस्वरेणोत्तरमागतम्-“कोऽसि-एतावत्यां निशायां व्यतीतायाम्”
इति ।

अहमवदम्-“तवास्मि दौहित्री, मार्गभ्रमादियान्व्यसीतःकालः । बहि-
रागत्य नयस्व माम् ।” इति ।

पुनश्शब्दोऽश्रूयत-“का सा दौहित्री” इति । अहं चावदम्-“वनलता” इति ।
“अपसर, कासि त्वं ! वदाद्यत्तिकं सङ्केतं” इति सकोधमवादीदृष्ट्वा !

अहं च मन्दमेवात्रवम्-“पी-सेन, नेतो विळम्बं कुरु, नयस्व माम्” इति ।

वृद्धावादीत्-“सम्यक्, आगच्छ, दीपं प्रदर्शयामि ।” इति । ततश्च फरघृतदीपा द्वारमुद्धाटयन्ती काचन वृद्धा दृष्टिपथमगात् । तस्याः किल भयानकं रूपमवलोक्य शुष्कममून्मे वदनम् । तस्या रूपेण कं वा सदृशयामि । मया किल मदीय उपवेशनगृहे दशमहाविघोक्तायाः काकध्य-जारूढायाश्शूर्पहस्ताया विभीषणाया धूमावत्याः प्रतिकृतिरालोकितासीत् । तदात्वे किल सैव प्रतिकृतिर्दीपहस्ता पुरतास्तिष्ठतीति मयावधृतमासीत् । सर्व-सौञ्चं तमः, तत्रापि सा मयावहा कराळा मूर्तिः । इत्येतदिदानीमपि स्मृतं कम्पयति हृदयम् ।

वृद्धावादीत्-“पृष्ठत एवागच्छ ।” इति ।

अहं च हतहृदयस्तस्या एव पृष्ठतः पृष्ठतोऽगच्छम् । एकदा च भयेन परावृत्य पलायितुमैच्छमपि । किन्तु पुनर्बालस्य वचनानि स्मृति-पथमारुहन् । अत एव तस्याः पृष्ठत एवागच्छम् । क्रमेणातिलङ्घ्याङ्गणा-दिकं प्रथमसौघमगच्छम् । तत्र किल किञ्चित्सुविशालं गृहमेकमासीत्, यत्रैको दीपो मन्दं प्रकाशमान आसीत् ।

ततश्च वृद्धा सा परावृत्यावलोक्य मदीयं मुखं सावधानं मामेवमवा-दीत् “किं त्वन्तरोर्भगिनी ! अद्य त्वं कुशला दृश्यसे ? एतावत्यां रात्रौ शुतस्तमामासि ? ” इति ।

किमस्योत्तरमहं ददामि, किन्तु भगवता यथा प्रेरितोऽमर्य तथैवा-पदम् “भवत्या अम्याग्न्यं श्रुतमार्मात् । अत्रा स्वयमेवाजिगमिषतिम् । किन्तु न जाने किमिति मां प्रेषयत् । अवदच्च “गच्छ; गृह्यो दिवगा स्यतीताः, मातामही दृष्ट्वागच्छ ” इति । आगच्छन्त्या मे मार्ग एव रात्रिम्ममजायत । परिधान्नास्म्यहम् । मातामहि प्रदर्शय मे दयनम्या-नम् ।” इति ।

वृद्धायदीत्-“कथं न परिधान्ता भवेः । कदापि गृहात् निर्गच्छामि

त्वम् । गृह एव स्थिता जीर्णा भवसि । सर्वत्र कार्येषु यदा कदा-
चित्परिचयः कार्यः । अस्त्वागच्छ मम पृष्ठत एव । ” इति ।

तूष्णीमहं वृद्धायाः पृष्ठत एव तद्रहमविशम् । तदा च वृद्धावा-
दीत् गच्छ तत्र चतुष्पादपीठिकायामुपविश । ताळवृन्तं गृहीत्वा पनय निजं
स्वेदम् । भूषणानि चावरोप्य शय्यायां निधेहि । घर्मः किल तादृशः, यत्र
केवलं धृतवस्त्रमात्रेणापि स्थातुं न शक्यते । अपि भोक्ष्यसे, अथ भुक्त्वा
समागतासि ? ” इति ।

“अथकिम्, किञ्चिद्भुक्त्वाहमागमम् । नास्तीदानीं मे क्षुत् । यत्कि-
ञ्चिदहं भक्ष्यं परं भोक्ष्ये । ” इत्यवदमहम् ।

“कथमिदं भविष्यति ! अद्यैवमेव त्वया भोक्तव्यम् । अहं किल
मदर्थे काश्चन पूरिका अकरवम् । किन्तु शरीरस्यात्वास्थ्येन न मया
भुक्ताः । गच्छ, त्वमेव ता मुहृक्ष्व । ” इति वृद्धावोचत् ।

अहन्तु केवलं उम्कारेण प्रतिवदन् शय्यायामशयिपि । वृद्धा च
परिष्कृत्य यथायथं तद्रहं निरगात् । यदा पुनस्साप्यगच्छत्तदा नानावि-
धाभिश्चिन्ताभिर्न जाने कीदृशीमवस्थां प्रापितोऽहमवम् ।

वैशाखमासस्य स्वर्णद्रागकत्स घर्मः, नानाविधाश्च चिन्ता उन्मादि-
काः, ततोऽप्यापादमस्तकं स्वर्णमयानां भूषणानां भारः, इत्येतैरहमुद्भ्रान्त
इवामवम् । अचिन्तयं च-“हन्त ! किमिति जानन्नप्यहमत्रागतो-
ऽस्मि । न जानामीत् किं वा भविष्यति । (कष्टं ! इदानीमपि तस्मिन्
स्मृते कम्पते चेतः । तत्र किल राण्डगृहेऽहं धृतवनितावेण एकाकी अति-
ष्ठम् ।) भगवतः करुणयाद्यावधि तु मया वृद्धायाः प्रश्नास्सम्यगेवोत्त-
रिताः । रात्रिस्तु यथाकथञ्चिदतीता भविष्यति, किन्तु प्रातः किं वा स्यात्,
चोराः किल तत्र तत्रान्विष्यन्तोऽपश्यन्त्राप्यागमिष्यन्ति, तदा च निश्चित-
मेवाहं प्रकाशितो भविष्यामि । को नु तदा मे रक्षकः ? येन केनापि
प्रकारेणाद्यैव रात्रौ पलयितव्यं मया । परन्तु कथमिदम् हं कर्तुं शक्नोमि,

बालकेन स्वञ्जु तथाकरणादहं प्रतिपिद्धोऽस्मि । चतुर्दिशं हि चौराः परि-
 अमन्ति, पलायनं चातो दुष्करम् । किं करोम्यहमद्य ? कोऽप्युपायो न
 परिस्फुरति । हा ! कीदृश्यामहं पतितोऽस्म्यापदि । वृद्धापीयं किञ्चित्सन्दि-
 हानेव प्रतिभाति । वदनम्, नयने, स्वरश्चेत्याद्यानि किल हृदयगूढस्य, र्थस्य
 प्रकाशकानि । वृद्धाया वदनं हि स्फुटमेव वदति तस्या हृद्यङ्कुरितोऽस्ति
 सन्देहो मयीति । तस्या हृद्यस्ति किञ्चिरुपटमिति । अतश्च नाहनिदानीं
 तथा दत्तं किमपि वा भोक्ष्यामि ।”

एतादृशीभिरेव चिन्ताभिः प्रायोऽर्घघण्टा व्यतीता । वृद्धा तु पुन-
 र्नादृश्यत । तदात्वेऽहं पादकटकं वस्त्रेण बध्वा समुत्थाय बहिर्निर्गत्य ततो
 गृहात्पूर्वोक्ते सुमहति गृहे तत इतस्सञ्चरन्कमपि नापश्यम् । चतुर्दिशं च
 निःशब्दतासीत्, अत एव सन्देहोऽपि मेऽभिर्वर्धमान आसीत् । अनुपदमेव
 सुमहत्या आपदस्समागमस्समस्फुरत्तदानीं चेतसि । विभीषणां व्याचास्यां
 भद्रमिमुखनायान्तीं राक्षसीमपश्यमिव । अन्धं तम एव कराळाननो मन्नि-
 गळनमवृत्तौ महामृत इवादृश्यत । क्रमेणाहं तदपि गृहमुल्लङ्घयाम्नामग-
 च्छम् । अकस्मादेव दूरात्कश्चनाल्पतमो दीपप्रकाशो मुखे ममापतत् । येन
 क्षणं लोचने मे चञ्चलनमे अभूताम् । भयेन चाहं परिकम्पितसर्वाङ्गो-
 ऽभवम् । तदा च मे सन्देहो निश्चयरूपतममव्रत, ज्ञातोऽस्म्यहं चौरै रिति ।
 पलाय्याहं वृद्धायास्तदेव गृहमविशम्, यतः प्रथमतो निर्गतोऽस्मि । दृढं च
 कवाटाम्नां द्वारं विधायार्गळमप्यद्राम् । तदात्वे चाहं कम्पमानस्मर्वावयवेषु
 सवरस्येदजलो रोमाधितगात्रश्चण्डवातनुन्न इव कदल्लिराप्रकाण्डः स्थातुमश-
 क्नुवानः कथं कथञ्चिद्द्वारमवलम्ब्य कवाटरन्निहितकर्णोऽतिष्ठम् । हन्त !
 हन्त !! हन्त !!! बालस्य तस्य सा सर्वापि चातुरी निष्कन्वाभूत् ।

परितो गृहस्य पदशब्द इवाश्रूयत । बहून् जनानन्तःप्रविशत इवा-
 वागच्छम् । ततश्चायं शब्दोऽश्रूयत—“कृन्त्वे ! किमिदमेव ते कार्यम् ?
 वद, किं रथै रात्रौ निजे गृहे बालिकां गोपितवत्यमि” इति । वृद्धाया-
 स्त्वेवमुत्तरमश्रूयत—“रे किं वदथ यूयमेवम् ? भैरवस्य तनीयसी तनया

तरोःकनिष्ठा भगिनी अथ रात्रौ मञ्जिकटमागता । पश्यत तदर्थमेवेदं भोज्यं नयामि । एवं स्थिते किमेवं वदथ यूयं 'बालिकां गोपितवत्यसि' इति । हन्त ! आश्चर्यमिदम्" इति ।

"अस्तु, गच्छ, पश्यामः का सा तरोर्मगिनीति । अन्यथा चेच्छि-
रस्ते चूर्णयिष्यामः" इत्यश्रूयतान्यदशब्दः ।

सोपानेषु घष्यपशब्दोऽभूत् । अहं चार्गलं हस्तेन परिगृह्य कम्पमान-
गात्रो वाच्यमोऽतिष्ठम् । एते समागताः । इमे मामगृह्णन् । इत्यालोचयतो
मे हृदयं सशब्दं कम्पितुमारभत । भयेन स्विन्नगात्रधामवम् । नेत्राभ्यां
किमपि नापश्यम् । इवासश्चोर्ध्वमुखो बलात्प्रार्वतत । पुनश्चाश्रूयत, यथा
किल बहिर्द्वारे फश्चित्कञ्चन वदति । "रे ! कस्त्वम् ?" । उत्तरं चाश्रूय-
यत "त्वं वा कोऽसि ? कुत आगतोऽसि ? सत्यं वद ।"

"मातुल ! किं त्वमुन्मत्तोऽभवः ? किं मां न प्रत्यभिजानासि ? अह-
मस्मि वनलता ?" इति चाश्रूयतान्यदशब्दः ।

"त्वं वासि ? कुत आगतासि किमर्थमत्रागतासि?" इति चापरः ।

"मातामहीं द्रष्टुं अक्का मां प्रैषयत्, मार्ग एव रात्रिरभूत् ।" इति
चोत्तरं तस्य ।

एतावत्येव बहिः कौलोहलोऽभूत् । वृद्धां न जाने को वापातयत् ।
सा च पतिता रोदितुमारभत ।

"किमभूत् ? किमभूत् ? इति वदन्तस्सर्वेऽप्यघोऽवातरन् । तदाह-
मेवं समविन्तयम्—“आघातेन वृद्धा कदाचित्स्यान्मूर्छिता” इति ।

ततश्च भगवन्तमहमागतवम् ! महत्या विपद्ने रक्षितोऽभवम् ।
यदीतः क्रियानपि विलम्बोऽभविष्यत्तदाहं धृतोऽभविष्यम् । परन्तु-भगवतो
हीनां पश्यत, पिहितस्य तस्य द्वारस्य समीपे सत्यमृता वनलता समागता-
तिष्ठन् । कियन्निष्पन्नात्पुनर्मे प्राणा रक्षिता अभवन् ।

यदा किल निश्शब्दता समजायत, तदा वृद्धाया अवस्थां परि-
 ज्ञासुं महत्यजायतोत्कण्ठा । द्वारमुद्धाट्य बहिर्गन्तुमैच्छम् । अजायत च
 द्वारे बहिर्दत्तार्गळमिति । महान्विस्मयोऽभूत् । अहमचिन्तयम्-“किमहं
 इदमृतोऽहं रेतैर्जातोऽस्मि ? किमहं पुनर्बन्दीकृतोऽस्मि” इति । सत्यवनल-
 ताया आगमनं वृद्धायाः पतनं चैकदैवाम्भूत् । “यदीदं तस्यैव कार्यं तर्हि
 जितं बालेन तेन” इत्यचिन्तयम् ।

यहोः कालादनन्तरं हृदयस्योद्वेगः किञ्चिदिव शान्तोऽभूत् । तदाहं
 वृद्धायाश्चक्ष्यायामपातयं शरीरम् ।

स किल मन्ये रात्रेर्घण्टाद्वयवादनसमयः । क्षणाच्च निद्रयाभिभूतो-
 ऽभूयम् ।

इति षष्ठं चक्रम् ॥

अथ सप्तमं चक्रम् ॥

(किमयं स्वप्नः ?)

सहैव सटस्वटात्कारेण ताळयन्त्रमुद्धाटि, सक्षणक्षणात्कारं शृङ्खला-
 प्युदमुच्यत । मन्दप्रकाशश्च दीपः मार्चकशत्स्पष्टम् । मन्दमन्दमागत्य
 कश्चिन्मदीयायां शय्यायामुपाविशत् । कोष्णेन मृदुना पाणितलेन परिगृह्य
 मदीयं शिरोऽचालयत् । तदात्वे चाहं स्वप्नं जाग्रन्वागमिति नाद्य किमपि
 वक्तुं शक्नोमि । पुनश्चैकदा स शिरो मे समचालयत् । समयमुन्मील्य नेत्रे
 अपश्यम् । सर्वतश्चान्धे तमसि किमप्यपश्यत्तहं भूतस्य प्रेनस्य वेदं कृत्यं
 निरचिनयम् । भयेन च मुमहता परिभूतस्य मे न वशमेतिस्म जिह्वा ।
 महता साहसेन प्रयासेन चावदम्-“कोऽसि त्वम् ?” इति । उपरं
 च नालभ्यत ।

पुनरपृच्छम्-“कस्त्वमस्यहृदयः ? इति । उपरं तु तदापि नालभ्यत ।

एतावत्पर्यन्तमपि तस्य हस्तो मच्छिरस्येव संलग्न आसीत्, तं दृढ-
महं परिगृह्य सममर्त्सयम्—“बद, कस्त्वमसि ?” इति ।

आश्चर्यमाश्चर्य ! विना निश्वासशब्दं कोऽपि नाश्रूयत शब्दः ।
द्रुतमहमुत्थाय तत्रैवोपविष्टः प्रष्टुमारब्धै—“कस्त्वमसि ? पुरुष उत स्त्री ?
शत्रुरसि मित्रं वा ? द्रुतं बद, कस्त्वम् ?” इति । तथाप्युत्तरस्य नामैव
नालभ्यत । तस्य हस्तेन दृढगृहीतमत्करेणाहमुत्थातुमाकृष्टोऽभवम् । मदीये
मनसि यावत्साहसमासीत्ततोऽपि किञ्चिदधिकमेव भयम् । तदीयं सङ्केतमव-
गत्याहं शय्याया उदतिष्ठम् । भयेन च जडीभूतमभ्यन्ते गात्रम् । प्रश्नानामय-
मुत्तरं कुतो न ददाति, किमपि हृदयं नावातरत् । स च हस्तेनावलम्ब्य मां
द्वारामिमुखमनयत् । अहमपि काष्ठपुच्छलिकेव तस्यैव पृष्ठतः पृष्ठतोऽगच्छम् ।
स च महतावधानेन मामघोऽवतारयामास । अधस्तु कोऽपि नासीत् । केवल-
मन्धन्तमोऽदृश्यत । मध्येमार्गं मया बहवः प्रश्ना अक्रियन्त, किन्तु कस्याप्यु-
त्तरं तेन नादायि । स च क्रमान्मा बहून् गृहानङ्गणानि चानिलङ्घय किञ्चिद्वि-
शालतममनुपलब्धं स्थानं नयतिस्म, यत्किल वनमिवादृश्यत । निविटतमान्ध-
तमसावृते भयानके तत्र वने केनचिदपरिचितेन पुरुषेण सह निश्शब्द-
पदं गच्छन्तहमापं कस्याश्चिन्महाकुल्यायास्तीरम् । हठाच्च तेन यो मामेताव-
द्दूरमानयत्साङ्केतिकशब्दोऽसंक्रियत कश्चित् । उत्तरितश्चायं शब्दः कुल्याप्रा-
न्तादागतेन तादृशेनैवाभूच्छब्देन । विचित्रतममिदमेव कृत्यमालोचयति
मयि काचित्तरिर्या केनचित्पुरुषेणारूढेनोद्यमाना तीरमभजत्, यत्राहमव-
स्थितोऽभवम् ।

यावदह तर्हि दृष्ट्वा परावृत्त्यावलोकयामि तावत्स नादृश्यत येना-
हमेतावद्दूरमानीतोऽस्मि । सर्वतश्च विना तमः किमपि नादृश्यत । अतिम-
हता विस्मयेन बलादहमाक्रान्तोऽभवम् । “एवमन्तर्हितस्यास्य को वा स्या-
दभिप्रायः ? शत्रुमित्रं वा स. ? किमहं विपद उन्मुक्तो भवामि, अथ
विपदि पतन् ? रहस्यमयोऽयं वृत्तान्तः कदा वा प्रकाश्येत ? मन्ये तरिरियं
मदर्थमेवागता ! पलायनस्य चायमुत्तम एव मार्ग ! यद्येदमेव सत्यम्, तर्हि

अज्ञातकुलशैले छधवेपधरे देयते । स्वया भूमि गतया महदेवाक्रियत
कार्यम् । परोपकारव्रतस्य केतुरय न्यखन्यत । वस्यचिदनाथस्य बालस्य
साहाय्यकाचरणेनाभूर्भगवानिव मे पूज्यतमा । ” इत्यादिकमचिन्तयम् ।

ततश्च किमप्यविचार्यैव झटिति तामेव तरिमास्त्रोपाविशम् । क्षणाच्च
तरिरपि गन्तु प्रवृत्ते । मन्येऽद्याप्यैह निद्राम्येवेति । तर्हि किमय स्वप्न ॥

॥ इति सप्तमं चक्रम् ॥

अथाष्टमं चक्रम् ।

(कोयं महापुरुषः ?)

कियत्येव काले घनघनघटाभिराच्छाद्यत नम । अन्तर्हिताश्च
सारा गाविनीं मे दशगमिव विलोकयितुमशक्नुवन्त्य । क्रमाच्च करिकरनि-
मा भीरधारा पतितुमारमन्त । महता चण्डवातेन, ब्रह्माण्डभेदिना च
भीमेन धनगर्जितेन, विद्युता च लोचनहारिण्या, घातममाना पतता पत-
नोन्मुखाना च तरूणामाघातेन, क्षणमिव प्रलयदशामनुकरोतिस्म स समय ।
अहश्च ज्ञानानिलविलोळिताया ध्रुव्यायामनुतरङ्गोत्पतननिपतने कदाचिद-
भ्रमण्डलमिव स्पृशन्त्या कदाचिच्च पाताळमिव प्रविशन्त्यामत्यस्पायामेक-
पुरपमात्रवाद्याया तम्यामेव तया येषुबद्धस्य तृणच्छन्नस्यातपमात्रनिवा-
रणयोर्म्यस्य मण्डपम्याधस्थितो भयकम्पितसर्वाङ्गदशून्येन शोषनेन चप-
स्तर पद्मश्रन्वशोच प्रकृतेरिम विप्लवम् । नाविकस्तु मौनव्रतमिवा-
श्रितो यावद्बल साहसेन तरिस्वाहयस्त्वरितम् । ‘कुत्रेय तरिर्गच्छति,
कदा पुनर्निर्दिष्ट स्थानमुपयास्यति,’ इति किमप्यह न जानामि, यतो
महुश पृष्टोऽपि नाविकस्सज्ञया मामेव पर तूष्णीक करोति, न पुन कश्चि-
दपि वा शब्द मुस्तापिस्सारयति ।

एव यान्त्यामेव तया हठादेव न जाने कस्य वाऽऽघातेन कज्जु
गच्छन्ती तरिस्तिर्यग्गन्तु प्रवृत्ते । अतिशेतेम्म तदानीं तरियेगेन शर-

मपि । कलकलरवश्च समन्ताद्विशेषतोऽश्रूयत । क्षणाच्च गुठुगुठुशब्दोऽपि कर्णपथमगमत् । अज्ञासिपं च तदानीमहमाघातजनितेन छिद्रेण तरेरन्त-
स्सवेगं प्रविशतो वारिणोऽयं शब्द इति । “त्राहि भगवंस्त्राहि” । क्षणाच्च
भयेन मे शिर उद्भ्रमितुमारमत । नेत्रे च विलोकनासमर्थे अभूताम् । सहैव
धमात्कारेण तरिर्जले न्यमज्जत् । चेतनया चाहं त्यक्तोऽभवम् ।

कस्यामवस्थायां कुत्र कियन्तं कालमासमिति नाज्ञासिपम् । यदा
पुनश्चेतना समजायत, तदाहं कुत्रचित्प्राभातिकालोकरमणीये स्वभावशो-
भने बनोद्देशे कस्यचन घनच्छायस्य तरोरधस्तात्पर्णमय्यां मृत्पिण्डोपधानायां
शय्यायां शयानमात्मानमवागच्छम् । कृत्स्नेऽपि शरीरे विना सूक्ष्मतमं
श्वेतमेकं वस्त्रं किञ्चिदपि नादृश्यतान्यत् । क्लिन्नं मे गात्रं क्रमाच्छुष्कता-
माप्नुवदासीत् । शिरोभागे च कञ्चन महापुरुषं यः स्वभावत एव देदी-
प्यमान आसीदपश्यमहम् । दृष्ट्वा च तं गभीरतमं यावदहं गौरवेण
तस्मिन्नुत्थातुमयेत तावत्सोऽपि मेघगम्भीरेण स्वरेण—“मा, मा, मास्मो-
त्तिष्ठः, अद्यापि त्वमस्यस्वस्थः, उत्थाने पुनः भविष्यसि विचेतनः” इत्य-
वदत् । वस्तुतोऽपि मे तादात्विकी दशा तादृश्येवासीत् । यद्यपि नाहं
सम्यगुदतिष्ठम्; तथापि किञ्चिदुन्नमनेनैव शिरो घूर्णितुमारमत; येनाह-
मवशः पुनरशयिषि शय्यायाम् । ततश्च स एव महापुरुषः कौष्णं गव्यं
पयः किञ्चिदपाययन्माम् । क्रमेण सबलोऽहमभवमुत्थातुं समर्थ इव ।
मन्दंमन्दं मामुत्थाप्योपवेश्य स महानवदन्नां “भगवतः करुणया नेत
किञ्चिदपि भयमस्ति । अद्यासि त्वं सुस्वस्थः । विना भगवतः करुणां
किमन्यदस्ति कारणं येनाद्य त्वमभू रक्षितः । जानाम्यहं त्वमस्यनाथः
कश्चिदिति । परमिच्छामि कुतस्ते दशेयमीदृशी समजायतेति ? । भयान-
क्रेऽत्र पश्यतोहराणां चोराणां निवासे कुतस्त्वमागतोऽसि ? मयेऽहमे-
तेषां प्रत्युत्तरणे न स्यात्ते कोऽपि विरोध इति ।” इति ।

तामिमां गभीरशान्तां वाणीमाकर्ण्य क्षणमहं सर्वमप्यात्मीयं दुःख-
जातं व्यरमरम् । प्रफुल्लेन चेतसा आनन्दजल-किञ्चाशयां लोचनाभ्यां

गद्गदेन स्वरेणाहमात्मीयं सर्वं वृत्तान्तजातमैकैकश्येनाश्रावयम् । सोऽपि
मौनमुपाश्रितोऽशृणोदबहितः । “अहं किल वनलतावेपप्रतिच्छन्नोऽनर्घमूपणै-
र्भूषितस्तदा तरिमुपारुक्षम्, इदानीं तु तेज्वेकमपि भूषणं न दृश्यते, कि-
मिदमाश्चर्यम्,” इति चिन्तयन्नहमस्मिन्नंशे तमप्राक्षम् । सोऽपि वक्तु-
मारमत “दैवादहमद्य प्रातस्सूर्योदयात्पूर्वमेव चतुरन्तयानमुपारूढोऽनेन
पथा गच्छन्नासम् । अचिन्तितमेवागतया वृष्ट्या प्रतिरुद्धगतिरहमस्यैव वट-
स्य छायामशिश्रयम् । अहन्तु चतुरन्तयानस्यान्तरेव निपण्णोऽभवम्, पर-
मेते वाहकास्तत इतस्समन्विष्यन्तिस्मान्मयं कश्चितरुमयस्थातुं तस्य च्छाया-
याम् । एतावत्येव कश्चिदागत्य वाहकोऽवादीत्-“कुरुयाती रे कर्दमावृत-
मूर्तिदशव इव कश्चिद्दृश्यते” इति । दैवाच्च तदानीं वृष्टिरपि किञ्चि-
च्छान्तामूत् । द्रुतपदमहं तत्र गत्वापश्यं वस्तुत एव कञ्चन शवं पतितम्,
यस्य किल कटेरुपरितनोभागस्तीरे, अधस्तनश्च जले पतित आसीत् ।
ऋटित्येवाहं वाहकानां साहाय्येन शवं तं चतुरन्तयानस्य निकटमनयम् ।
ततश्च श्वासश्चलति न वेत्यपश्यम्, नोपालभ्यत किमपि । शिरःपरमुष्ण-
मेवासीत् । अत्यम्बुपानेन दृतिरिवोदरमुच्छूनमासीत् । तत्क्षणादेव प्रज्वा-
ल्यामि तापयितुमारभे । वदने फूत्कारदानेन शरीरस्य तत इतः परिभ्राम-
णेन चान्तर्गतं वारि क्रमेण निर्गन्तुमारमत । कियत्कालानन्तरं श्वासोऽपि
प्रचलितुमारमत । वक्षसि च धक्धक् शब्दोऽश्रूयत । नाड्योऽपि समचलन् ।
ततश्च निकटवर्तिनो ग्रामात्क्षीरमानाय्य कदुर्णोऽकृत्यापाययम् । चेतना च
समजायत । बलञ्च शरीरे समवर्धत । स एवासि त्वं । भगवतः कृपया
सम्यगद्य रक्षितोऽसि । त्वदीये च गात्रे न किमपि वस्त्रं भूषणं वासीत् ।
नमदशव इव पतितोऽभूः । मन्ये त्वदीयानि वस्त्रभूषणानि नाविकेनापह-
तानीति ।” इति ।

अहो ! कोऽयं महान् ? ईदृशी करुणा, एतादृशश्च स्नेहः कुत्रापि
मया न दृष्टचरः । यद्यनेन महापुरुषेणाहं नालोक्तोऽभविष्यं तदाहं मृत
एवाभविष्यम् । जन्मन्यमिन् ययार्थं पुनरनेहमहं नैतावता जानामि । अद्यैव

तु पुत्रस्नेहोऽस्मिन् पितृभक्तिश्च मयि समजायेताम् । सविनयमहमवदम् ।
 “श्रीमता मे प्राणा अरक्ष्यन्त । नाहमस्मिन् जन्मनि कदाचिदपि विस्म-
 रिष्यामि श्रीमतां करुणाम् । प्राणदातारो भवन्तः, अद्यापि जन्मदातुरपि
 पूज्यतमा एव मे । भवतां चरणकमलेषु सहस्रशः प्रणमामि । अहमस्म्य-
 नाथः आतुरोऽसहायश्च । जगत्यामस्य नास्ति कोऽपि भदीयः । यद्यहं
 भवद्भौ रक्षितो नाभविष्यम्, तदा सर्वस्वादपि दुःखजातान्निर्मुक्तोऽभवि-
 ष्यम् । अद्य तु कृपया संरक्षितानामेषां प्राणानां कोऽस्त्वन्यः स्वामी ।
 भवद्भिर्दत्तानिमान्प्राणान्भवतामेव चरणेर्ष्वर्पयामि, अनाथमिमं दीनं जनं
 पितेव भवन् भवान् रक्षतु” इति । तेनेक्तम्-“प्रियवरस ! अलमलम्, नास्ती-
 तोऽपि वक्तुमावश्यकता । आगच्छ मे गृहम्, पालयिष्यामि पितृनिर्विशेषं
 त्वा” इति ।

ततश्च मां चतुरन्तयानमारोपयामास । अनाथेनाऽकिञ्चनेन मया
 यानारूढेन गम्येत, तैस्तु पद्भ्यां । अयुक्ततरमेवेदम् । किं करोम्यह-
 मवशः । बहुशः प्रार्थयानेऽपि मयि स नाशृणोत् । अन्ततो मया
 तदीयाज्ञा पालनीयैवासीत् । चतुरन्तयानारूढ एवाहमगच्छम् । गच्छं-
 श्याहमेवमचिन्तयम्-“कोऽयं महापुरुषः ।”

इत्यष्टमं चक्रम् ।

अथ नवमं चक्रम् ।

(श्रीदेवनारायणमुखोपाध्यायः ।)

कल्कतानगरात्पञ्चाशत्कोशदूरे उच्चरतो देवग्रामनाम्नि ग्रामे श्रीमान्
 देवतारायणमुखोपाध्यायो नाम कश्चिन्महान् जानपदाधिपतिरासीत् । तस्य
 वार्षिक आयोऽजानपदेभ्यो लक्षरूप्याण्यासीत् । आचारव्यवहारादिकं
 सर्वं तस्य सत्पुरुषोचितमेवासीत् । धनिकानामिव हर्म्यप्रासादोद्यानादिक-

मप्यनर्घमेवासीत् । तदीये देवालये सर्वदैव यःकश्चनोत्सवः प्रचलतिस्म । तदीये गृहे यावन्तो मनुजाः स्थिताः, ते सर्वेऽपि प्रायो वैतनिक एव, शातिषु बन्धुषु वा कोऽपि नासीत् । गृहे च मगवतस्साक्षिग्राममूर्तेः प्रत्ये-
कदा आराधनं प्रचलतिस्म । नियतकालेषु पूजनाय पूजोपकरणादिसम्पा-
दनाय च कश्चित्सर्वाको ब्राह्मणो नियमितोऽवर्तत । पाण्यवीधिकातो घृत-
तण्डुलादीनां पदार्थानामन्येषां चोपयुक्तानामानयनं रामसदयचक्रवर्तिनाम्नो-
ऽधीनमासीत् । राममोहनमट्टाचार्यो नियोगी रामचरणमुकर्जी धनाध्यक्षश्चा-
साताम् । सर्वेऽप्येते सपत्नीकस्सपरिवाराश्चास्यैव गृहेषु प्रतिवसन्तिस्म ।
पूजकादारम्य रघुवीरमृत्यपर्यन्तास्सर्व एव यद्यप्यस्य गृहेषु वसन्तिस्म, परं
मुखोपाध्यायस्य निजः परिवारस्त्वत्पत्नीयानासीत् । पञ्चपञ्चाशद्वयस्कस्य
मुखोपाध्यायस्य परिवारेषु अष्टादशवर्षदेशीया काचित्तृतीयवारं विवाहिता
पत्नी, प्रथमपत्न्यामुत्पन्नो निर्मलकुमारो नाम विंशतिवयस्कः कश्चिपुत्रः,
अहं चानाथो दीनो हीनश्च कश्चित्, इत्येत एव त्रयो वयम् ।

पाठकाः ! अपि स्मरथ ! यदाहन्तेरमेज्जनानन्तरं कुल्यातीरे शवव-
त्सतित आसं तदा केनचिन्महाशयेन रक्षितोऽभवमिति । स एवायं महा-
शयो देवनारायणमुखोपाध्यायः । अनेनैवाहं रक्षितोऽभूवम् । प्रथमतश्चायं
मां चतुरन्तयाने समारोप्य निजश्यामपुरोघानस्थं सौधमनयत् । तत्रैव पञ्च-
दशदिपसान्यावदहं चिकित्स्यमानोऽभूवम् । यदा चाहं कात्स्न्येन शान्तो-
पद्रयोऽभवम्, तदाधमारोप्य दिनद्वये निजं गृहमनयत् । अद्य मेऽत्र वसतो
मासद्वयमतीतम् । नास्ति कस्यापि न्यूनता, न वा कुतश्चिदपि कष्टम् ।
महतानन्देनातियन्ति दिनानि । अन्मान्तरमिवोपयातोऽहमेकदैव सर्वमप्या-
त्मीयं दुःखजातं व्यस्मरम् । यथा किलात्र निर्मलकुमार आस्ते तथैवाहम-
प्यस्मि । निर्मलकुमारस्य यादृशं वस्त्रम्, उपानत्, वस्त्रकवचं अन्यच्चा-
सीत्, तथैव ममाप्यासीत् । निर्मलकुमारेण सहैव भोजनम्, पानम्, शयनम्,
भ्रमणम्, उत्थानम्, उपवेशनम्, पठनम्, अन्यच्च म आसीत् । अना-
किल तदा नावेवं प्रतियन्ति, यथा किल निर्मलकुमारो ज्येष्ठः अहं कनिष्ठो

आतेति । निर्मलकुमारस्तु मघो वर्षद्वयेनाधिक आसीत् । तस्य किल शरच्चन्द्रशकलानुकारि फालम्, त्रिजगज्ज्योद्यतरयेव मदनस्यारोपितज्यं धनुर्भुवौ, विशालायते सरसीरुहस्येव सुन्दरे दले नेत्रे, चम्पकसुमसुपमावहां च नासाम्, मन्दस्मिताञ्चितश्च रक्तमधरोष्ठम्, कुन्दकुसुमानामिवाविच्छिन्नसूत्रप्रोतां मालां दन्तानामावलिम्, अवलोक्यतो मे स्त्रीभावमिव कामयतेस्म चेत्तः । किमधिकेन, सर्वाङ्गसुन्दरोऽयं विधिना महतो रूपसारस्य व्ययेनातिचिरकालमनश्श्रेमेण च व्यरच्यत । पुरोभागिनान्तु सूकरजातिमनुसरतामस्मिन् कीदृशी चित्तवृत्तिरासीदिति नाहं जानामि । मम तु दर्शनक्षण एव प्रेमजलाद्रें लोचने जडतामिवोपयाते नाशकतां गुणदोषौ विवेक्षुम् । सहजसुन्दरं करुणाया इवापरां मूर्तिं तमहं सानन्दप्रेमभरमवलोकयन्नास्मि कदाचिदपि तृप्तः । ज्येष्ठ इव सहोदरे आतरि वृत्तिमहमातिष्ठं तस्मिन् प्रेमसंबलिताम् । सोऽपि कनिष्ठनिर्विशेषमेव मय्यवर्तत । मुखोपाध्यायस्तु नावेकत्र पश्यन्नतृप्यतिस्म । कदाचिच्च ब्रूयात्-“एकत्र किल पश्यन्नहं युवां तुप्याम्यात्मनो जीवितस्येव साफल्यमनुचिन्तयन् । किमन्यदतो मे प्रार्थनीयं नाम, यत्समक्षमेव युवयोर्मे प्राणानां निर्गमनम्,” इति । यदा किलावां बहिरदितुं निर्गच्छावस्तदा दर्शकजना वृन्दशोऽनुगच्छेयुः-“पश्यत ! कीदृशाविभावन्यौ रामलक्ष्मणौ” इति वदन्तः ।

ज्येष्ठेनेव सह सहोदरेण निर्मलकुमारेण सहैवमेव कालं यापयामि । पितुर्मातुर्भ्रातुरन्येषां च दुःखं मन्ये नैवास्त्यद्य म इति । मासद्वयाम्यन्तर एव मनसो मे परिवर्तनमभूदवस्थायाः । निर्मलकुमारमहमोर्येति सम्बोधयन्नासं कियत्कालम् । किन्तु मुखोपाध्यायस्यात्रानभिमर्तिं पश्यन् आतरिति सम्बोधयितुमारमै । न जाने किं मित्योर्येति सम्बोधनं न बहुमनुते मुखोपाध्याय इति । शङ्के गृहवर्तिभिस्सर्वैरप्येवमेव तस्य सम्बोधनात्तुल्यता मे मास्त्वित्यभिप्रायस्स्यादिति ।

इतः परं देवनारायणमुखोपाध्यायविषये किञ्चित्कथयामि । एतादृशो निष्कपटः स्थिरबुद्धिश्चतुर अनागतचिन्तकश्च पुरुषो नाद्यावधि कचित्क-

दाचिदपि वा दृष्टः श्रुतो वा मया । मुखमस्य सर्वदैव प्रफुल्लमासीत्, विवर्णता तु कदाचिदपि नावालोक्ष्यत वदने । तिष्ठतु कोपः, किञ्चिदुच्चैस्त्वरेणाह्वानमपि कस्यचित्तस्य न मया श्रूयत । सर्वमपि तस्य कार्यजातं नियमबद्धमासीत् । भगवत्यचला भक्तिर्विहितेषु श्रद्धा चानुपमास्यासीत् । अस्य किल शरीरं दीर्घमांसलं बलिष्ठं चासीत् । यत्किञ्चिदपि वा कार्यमयमात्मानो नान्यसात्करोति, एतावत्सु परिजनेषु सत्स्वपि स्वीयं कार्यं स्वयमेव करोति । अस्य किलाऽऽयानुगुणमितव्ययतां निरीक्ष्याश्चर्यमिव समुदेति चेतसि । विचारालये काष्ठमयी लेखिन्येका निहितास्ते, कियतः कालादियमस्तीति न केनापि ज्ञायतेस्म । निर्मलकुमारस्तु—“यदा प्रभृत्यहं जानाम्येनाम हमेवमेव पश्यामी” ति वदति । एतादृशं चातुर्यं उचितमितव्ययशीलत्वं च किं न जनयति विस्मयम् ? !

अयं च धर्मेण कृष्णः, दृष्टः पुष्टश्च शरीरेण । निर्मलकुमारस्यास्य च कस्मिन्नप्यंशे व्यस्यासो नासीत् । केवलं वयःकृतो व्यत्यासस्सम-दृश्यत । शिरसः कियानपि भागः पतितकेश आसीत्, अन्यत्र च केशा अर्धपलिततामुपयान्तिस्म । कुर्चाऽपि तथाविध एवासीत् । दर्शनमात्रेण भक्तिरिव समुदेतिस्म हृदये ।

शीते धर्मे चाविशेषं प्रत्यूष एवोत्थाय सहैव पुत्रेण निर्याति स्माटि-
बहिः । इदानीन्तु मयापि गम्यते सहैवाम्याम् । एताभ्यां सह प्रातः पर्य-
टनं मदीयेष्यावश्यकेषु कर्मस्वन्मतममासीत् ।

पर्यटनानिष्ठोऽयमुपदेशनगृहे तैलमर्दनं कारयति । नवतोलक-
मितं शुद्धं सर्पपतैलमुग्री लेपयतस्तदीये शरीरे भृत्यौ । अयमेव चाभ्या-
गतैस्सह सहापस्यापि समयः । अहन्तु तदानीं निर्मलकुमारस्य पठनशाला-
यामुपविष्टो यान् कांश्चन ग्रन्थान् पठामि । निर्मलः कदापि पाठशालां प्रति
नैव गच्छति, मुखोपाध्यायेन सल्लु बहव आंग्लवक्त्रसंस्कृतभाषाग्रन्थास्तं-
गृहीता आसन्, तेष्वेव यो रोचते तमावां पठावः, तर्कवितर्कादीश्च कुर्यः ।
उभावुभयोर्गुरु, उभौ चोभयोदछायं भवावः ।

मुखोपाध्यायो यावत् गृहस्य बहिर्भागे तिष्ठति तावदावामपि तन्नि-
कट एव तिष्ठावः, यदा तु सरसि स्नातो भोजनायान्तर्गृहं प्रविशति तदावां
पृथक्प्रवावः । स्वयं धर्मपत्न्येव निजहस्तेन परिवेषिषती भोजयति मुखो-
पाध्यायं, तदा किलावां तन्निकटे स्थातुमवकाशं न लभावः । किमत्र कारण-
मिति बहुशोऽनुयुक्तोऽपि निर्मलकुमारो नैव सम्यगुत्तरयति । आवश्यकेऽपि
कार्ये समुपस्थिते निर्मल-कुमारो गृहाम्यन्तरं न विशति । अस्य किल
भोजनादिकमपि बहिरेव कुत्रचन गृहे यत्तठनगृहस्य पार्श्वत एवासीद्भवति ।
अत एव ममामि कदापि अन्तर्गन्तुं समयो नालभ्यत । अत्र पवित्रं
परिवारे किमिदं रहस्यम्, न ज्ञायते सम्यगालोच्यमानमपि । यदा किल
निर्मलकुमार एव पृष्टो नोत्तरयतिस्म तदाहमपि तत्परिज्ञाने शिथिलप्रयत्नो-
ऽभव । कोऽनेन ज्ञातेन मे लाभः, अज्ञातेन वा का हानिः ।

दशघण्टावादनान्तपूर्वमेव मुखोपाध्यायो निर्द्वेषभोजनादिकृत्यो धृतक-
वचो बद्धोष्णीषो याति विचारालयम् । गमनसमये च प्रियो भृत्यश्शङ्करो
नाम धरत्यस्यातपत्रं शिरसि तस्य । गृहातिक्रियत्यविदूरे विचारालय आसीत् ।
दशघण्टावादनकालात्प्रभृति पञ्चघण्टावादनकालपर्यन्तं करोति विचारणम् ।
प्रतिरविवासं तथा उत्सवादिदिवसेषु च विरमति विचारालयः । विचारा-
लयगमनसमये वदति स नौ—“गच्छाम्यहमद्य, आसायं युवामेवास्य स्वा-
मिनौ गृहस्य, अस्य च भारो युवयोरेवोपरि निहितो भवति ” इति । एव-
मुक्त्वा च वन्दिषु निरुदावलिममे पठत्सु स्वयं धृतोपानत्को याति पद्मशा-
मेव विचारालयम् ।

गते च मुखोपाध्याये विचारालयमन्यस्य नियन्तुरभावादुभावप्याया
विविधाभिः कीडाभिर्यापयावः कालम् । कदाचिदक्षधूतेन, कदाचिद्वीणा-
वैगुलवाद्यवादनेन, कदाचित्काव्यालोपेन, एवमन्यान्यैश्च गच्छति काल
आवयोः । परन्तु गानं वाद्यवादनं च नितान्तमेवैकान्ततो भवेत्, यत
इदं सर्वं मुखोपाध्यायस्यानभिमतम् । स किल गानादिभिर्बाला विनष्टा

भवंतीति विवक्षसिति स्मं । अत एव न नावेतादृशेभ्य कर्मभ्य प्रतिषेधत्ये-
नुपदम् । इत्येवावयोस्समयोऽप्येति स्मानन्देन ।

सायं पञ्चषष्टावादनसमये गृहान्प्रतिनिवृत्तो मुखोपाध्यायो दैनिक
सर्वं वृत्तजातं पृच्छेन्नौ, ततश्चाभ्यन्तरं गृहस्य प्रविशेत् ।

सायमावा किञ्चिद्भुक्तमद्यौ केनचिद्भृत्येन सहाटितु निर्गच्छावौ
गृहीतम् । स्वभावशान्तौ प्रकृतेः शोभौ निरीक्षमाणा वयं सुखस्पर्शेन सुग-
न्धिना मन्दानिलेनापहतश्रमा दोषारोपणसमये गृहान्प्रतिनिवृत्ता भवाम ।
तदास्त्रे च कृत्स्नमपि गृहं प्रज्वालितैर्दीपैरुदीपितम्, शीतीभयनाय तत्र तत्र
भेसारितामिश्रभ्रतमाभिदृश्यामिरश्म्यम्, निजनिजेषु करणीयेषु सायकालौ-
चितेषु व्यापृतैर्बहुसंख्यैर्भृत्यैरुपेतं दर्शनीयतममदृश्यत । पर्यटनोचितमान्त-
रीयादिकं पृथग्भृत्य घृतान्यवसनावा निर्वर्तितसायन्तनकर्माणां रात्रिभो-
जनं कुर्व । रात्रिभोजनं चानयो पठनागार एव भवति । एतादृशं सुमहद्विदं
गृहं इत्यस्तु जनेषु निवसन्त्वपि दशषष्टावादनात्पूर्वमेव शून्यागारमिव भवति ।
निःशब्दतया समधिक्रियते स समयः । सर्वेऽपि प्रसुप्ता भवन्ति स्म सायं
विहितश्रमा पतनसमये एव शय्यार्याम् ।

प्रियपाठका ! अद्याह कस्यामवस्थायां कथमस्मि कुत्र वेति विदित-
मभूत् श्रीमताम् । मुखोपाध्यायस्य गृहवृत्तान्तोऽपि सर्वो ज्ञात एव श्री-
मद्भिः । परमन्त्यद्याप्यवशिष्टं कश्चित्कथनीयो विषयः । नाहमिदानीममुमर्थं
सुस्पष्टं कथयितुं प्रभवामि, योऽयमेतावतापि न सम्यग्दृष्टो न सम्यक्छुतो
न सम्यक्पर्यालोचितः, कथमहं तं सुस्पष्टं वर्णयितुं शक्नोमि । न चेताव-
ताऽस्मिन्विषये नात्यन्ताय किमपि न दृष्टं न श्रुतं न पर्यालोचितं वा मया ।
किन्तु दृष्टं श्रुतनालोचितं च बहु मया, तथापि नायतरति हृदये किमपि ।
अथापि यावद्दृष्टं यावच्छ्रुतं यावदवधारितं च पाठकैर्म्योऽनिवेद्य कथम-
वस्थीयतां मया । पाठका ! अवर्धयताम्-न चोय विषयो मम पूज्यतमस्य
पितुर्देवनारायणमुखोपाध्यायस्य तृतीयपत्नीमस्यगृहस्य स्वामिनीं चाधिकरोति।

महता परिश्रमेण बहुभिरुपायैरज्ञायतास्याश्श्रीमन्नामधेयम् । तस्या हि “ श्री-
मती जयंकाली देवी ” ति सुन्दरतमं नाम ।

जयंकाली चैयमेतद्ग्रामेसंभीपत्ये भोलाग्रामे वसतश्श्रीमतौ हरि-
दयालुचट्टोपाध्यायस्य प्रियतमा कन्या । तद्ग्रामाधिदेवताया जयकाळ्या
वरेणेयं परिणते वयसि समुत्पन्नेति चट्टोपाध्यायेनेयं देवताया एव नाम्ना
समयुज्यत । बाल्येऽपीयं रूपलवण्यादिभिः प्रसिद्धिममजतातितराम् । यदा
चैयं विवाहयोग्यं वयः प्राविशत्तदा चट्टोपाध्यायोऽस्या धनवता सह विवा-
हमाचरितुं महान्तमकरोद्यत् । भगवतः करुणया वरोऽपि सकलगुणसम्पन्न
ऐश्वर्यवान् समलभ्यत । मम प्रतिपालयित्रा श्रीदेवनारायणमुखोपाध्यायेना-
स्याः पाणिग्रहमहोत्सवोऽभवत् ।

इति नवमं चक्रम् ।

अथ दशमं चक्रम् ।

(श्रीमती जयकाळीदेवी ।)

देवनारायणमुखोपाध्यायस्य विवाहत्रयमासीत् । प्रथमपत्नी निर्मल-
कुमारस्य जनयित्री पञ्चमे वयस्यैव कुमारस्य, पञ्चतामभजत । तस्या
वियोगेन यद्यपि मुखोपाध्यायः प्रथममुन्मत्त इवाभूत् । तथाप्यचिरेण
द्वितीयां विवाह्य प्रकृतिमलभत । कुलीनस्य धनवतश्चास्यैकवर्षाभ्यन्तर
एवास्मिन्नेव ग्रामे वसतः कस्यचिन्निर्धनस्य कन्यया सहामूद्विवाहः । अहो
कीदृशी कुटिला गतिः फालस्य ! पञ्चमे वर्षेऽपूर्ण एव सापि पर्यत्यजदिमं
लोकं विपूचिकयाऽभिषोडिता । ततश्चायं—“नेतः परमहं पाणिं गृहीष्यामि,
देहो हि मे शिथिलीभवितुमारमत । अयशिष्टमायुर्यापयिष्यामि भगवतः
कमलाजानेः परिचर्यया । इदमेकमेव प्रार्थनीयम्, यदस्य निर्मलकुमारस्य

दीर्घजीवन नाम । नेतः पतिप्यामि बन्धनेऽहम् ।” इति कृतप्रतिज्ञोऽपि ना-
 पारयदयस्थातु प्रतिज्ञायामात्मन । को वा शृणोत्येतदीय वच , इतस्ततश्च
 वर्तमाना बन्धवो ज्ञातयश्चागत्य नानाप्रकारैरुपदेशैरेतस्य बुद्धिमन्यथयितु-
 मारमन्त । एतावत्येव समये भोलाग्रामादागता कन्यादातृणा मण्डली ।
 देवनारायणमुखोपाध्यायोऽपि तेषामेव वाग्जाले पतितोऽभूत् । स्वयमेव गत्वा
 कन्या निरीक्ष्य विवाह निश्चित्याऽऽगमत् । अन्ततश्चात्मनस्सप्तचत्वारिंशे
 वयसि दशवर्षीया भोलाग्रामवासिनो हरिद्व्याल्लुचट्टोपाध्यायस्य कन्याया जय-
 काळीनाम्नया पाणिमग्रहीत् । कियत्येव काले वधूरपि गृहानाजगाम ।
 विवाहेनानेन स दु ख्यति सुख्यति वा, नाह जानामि । कथयत ? उपाय
 एव क परिज्ञानेऽस्य । किन्तु जना कर्णे कथयन्ति “कुत एतदृशी गुप्ति-
 रथ ? किं वारद्वय वधितवन्त यममपि पराजेतुमेव रक्षण क्रियते ? वातम्या-
 पि हि प्रवेशो नाद्य सम्भाव्यते तत्र, यत्रान्ते सा वधू ।” इति ।

अत्र मासद्वय एकदैवाहमन्त पुरमविशम् । यदाहमिदम्प्रथममत्रा-
 गतोऽस्मि तदाभिषादनार्थं देवनारायणमुखोपाध्यायेनैवाहमन्तर्नीतोऽस्मि ।
 तदा किल सा लम्बितमुखप्रावरणाऽवर्तत, अत एव तदाप्यह ता सम्यगालो-
 कयितुमशकम् । पाठका मा उरुत कोप मयि । यद्यत्र वदेयुर्मवन्त-“स-
 ल्लुक्प्रसूता धनवता विवाहिता सदाचारपरायणा पतिप्राणा सा यदि रज्ज्या
 प्रावृत्तवदनाऽतिष्ठत्, युक्तमेवेद तस्या कुराज्जनाया । तव तु सत्पथे वर्तमान-
 स्य का वाऽऽवश्यकता तस्या दर्शने, किं वा प्रयोजनम् ? कुत इदं दैप्रघ आर्य-
 मर्यादातिरुद्घने किं वा बीजम्” इति । तत्रापीदमुत्तरं प्रवीमि । यदाऽह-
 मात्मन प्रतिक्षणभव जीवनवृत्तान्त कथयितुमुद्युक्तोऽस्मि, यदा सर्वमपि रह-
 स्यजाल प्रकाशयितुमेवोद्यतोऽस्मि, तदा किमिति किञ्चिदपि वा गोपयामि ।
 यदा येन यथा समागमोऽभूत्, आलापोऽभूत्, तत्सर्वं किमिति न प्रकाश-
 यामि । एव प्रवृत्ते मयि जयकाळीदेव्या रूपमङ्गसीष्ठवमन्याश्च गुणान् पर
 किमिति न प्रकाशयामि । देवनारायणमुखोपाध्यायो मे धर्मपिना, जयकाळी
 देवी च धर्ममाता, तयोर्धर्मत पुत्रमनोऽह मातरं तुनो न पश्येयम् !

अद्यापादो मासः । कियद्गयो दिवसेभ्य आकाशे मेघानां गन्धोऽपि न दृश्यते । वृष्टेर्नामैव नास्ति । आदित्यस्तु निजं प्रभावं प्रकाशयति याव हलम् । अस्मिन् दिनेऽहं मध्याह्न एकाकी पठनशालाचामुपविष्टोऽस्मि । भोजनात्परतोऽद्यावधि निर्मलकुमारो न दृष्टः । कुत्रासौ गत इति न जानामि । अद्यावध्यावयोरेवं वियोगः कदाऽपि नासीत् । यत् स गच्छेत्तत्र मामपि नयति स्म । अद्यतनस्यास्याऽऽकस्मिकस्य विस्फेपस्य किं वा कारण-मिति पर्यालोचनेऽपि नावगम्यते । तस्य प्रिय भृत्यं रामचरणमपृच्छम्, परं सोऽपि वक्तुं नाशकत् । महता घर्मेण विस्फेपेण च निर्मलकुमारस्य विमना इवाहमभवम् । ऐकैकश्येन सर्वाण्यपि पुस्तकानि पठितुमारब्धानि, किन्तु कुत्रापि मनो नालभत् । ततश्चाशयिषि शय्यायाम् । इतश्चेतश्चाङ्गं परिवर्तयन् हस्तौ पादौ च विक्षिपन् कथं कथंचित्क्षणं निमीलिताक्षोऽभवम् । एतावत्येव कस्यचिच्छब्देन भग्ननिद्रोऽभवम्, अपश्यं च पुरतस्स्थितं रघु-वीरं नाम भृत्यम् ।

“भवदीयमिदं पत्रम्, गृह्यताम्” इत्यैतावदुक्त्वा निधाय मद्भस्ते सम्पु-दितमेकं पत्रं कृतप्रणामो निरगात्स ।

पत्रम् ! मदीय पत्रम् ! अनन्तेऽप्यत्र जगति को वा मदीयो नामा-स्ति, यो मत्कुशलजिज्ञासया आत्मनो वा कुशलजिज्ञापयिषया पत्रं प्रेषयि-ष्यति ! महता विस्मयेनाहमगोचरं सम्पुदित पत्रम् । एकधा द्विधा त्रिधा चायाचर्य पत्रम् । सर्वाङ्गणमभूव रोमांचितः, शिरश्च घूर्णितुमारभत, नेत्रे च नापश्यतां किमपि, कर्णौ च धिरताममजताम्, शिथिलतामभजन्त सर्वा-ण्यङ्गानि । तद्धि निर्मलकुमारेण लिखितं हृदयचिदारक पत्रम् । तत्र चैवमवर्तत ।

“मम प्रियभातः यजेन्द्र !

त्वमेवैतस्मुमी पृथिन्यामम्याम्, त्वदीयमेव जीवनं सुखतरम्, यतागतं किमप्यात्मीयं नाम नास्ति ! मम तु सर्वमपेक्षमस्ति, अस्त्यपर्यन्तं धनम्,

देवतुल्यश्चास्ति पूज्यतमः पिता, अस्ति नाम्ना माताऽपि, किन्त्वस्म्यहमतीव दुःखी । मन्ये नास्त्यहमिव दुःखी जगत्यस्मिन्निति । यदि पुनरस्ति तेऽभिलाषोऽन्तिमे मदीये दर्शने, यदि चेतोऽप्येकदा मां अतृषद्देन सम्बोधयितुमस्ति वाञ्छा, तर्हि हे मदीय प्रियव्रजेन्द्र ! महोद्यानस्य पश्चिमे भागे बटस्याधस्तात् तपस्विना गृहत्यागोद्यतेन आत्रा सम्मिल इति । भवदीयः—

निर्मलः ।”

मन्ये नेदं पत्रम्, अपि तु सहस्रालो वृश्चिकः, सहस्रालो वृश्चिकः, सहस्रफण आशीविषो वा; यतस्तथाविध एवाहं सङ्गातोऽस्मि, यथावृश्चिकेन फणिना वा दष्टः । हन्त ! हन्त ॥ शिरसि मेऽशनिनेव पतितम् । अहो ! कष्टम् ॥ फीदृशीयं भयावहा अचिन्तितोपनता घटना । किमिदं सत्यमेव निर्मलकुमारस्य पत्रम् । तर्हि कोऽयं विषयः । आनन्दमयस्यापि निर्मलकुमारस्य हृदयविदारकं कथमिदं लेखनम् । धर्मपितुर्देवनारायणमुखोपाध्यायस्य प्रियः पुत्रोऽपि किमित्यद्य गृहान्परित्यजति । किमयं स्वप्नः । अथाहं जागर्मि । किमिदमैन्द्रजालिकम् । उन्मत्तबदहमुद्यानं प्रत्यभावम् । तदानीं हि मे मनस्तथैकाग्रमभूत्, यथा मार्गस्थं किमपि वस्तुजातमहं नापश्यम् ।

हन्त ! हन्त ॥ तत्र गत्वा निर्मलकुमारमवनतकन्धरं रुदन्तमुष्णं चाशु मुञ्चन्तमद्राक्षम् । असहमानश्च द्रुतपदमुपसृत्यापतं तदीययोश्चरणयोः । किञ्चित्संकुचंश्च निर्मलकुमारोऽवादीत्—“व्रजेन्द्र ! त्वमागतोऽसि । आगच्छ, एकदा समालिङ्ग माम्, इतोऽत्र अबन्मन्यसम्भावितस्यास्य कृते क्षणं प्ररुद्य शान्तचित्तो मय” इति ।

अहन्तु रुदन्नेवावदम् “प्रियभ्रातः । तूष्णीं स्वीयताम्, किमेवमुच्यते । किमत्र कारणम्, एतादृशं पत्रं किमिति व्यलिख्यत । अनन्य मां मातरं, पितरं, सम्पत्तिं च परित्यज्य कुत्र वा जिगमिषति मवान् ?” इति ।

निर्मलोऽब्रवीत्—“भ्रातः ! अहं किल तत्र गमिष्यामि, यत्र न सन्ति

जनाः, यत्र वा कोलाहलोऽयं नास्ति, यत्र चायं दारुणस्संसारो न वर्तते ।
मजेन्द्र ! संसारो ह्ययं भयानकः ” इति ।

किमिदमाश्चर्यम् ! कोऽयं सर्वनाशको व्यापारः ! निर्मलकुमारस्य
मुखादेतादृशं वचनम् ! किमयमुन्मत्तः ॥ पुनरप्यवदम् “आतः ! आतः !
स्थिरो भव, किमेवमुन्मत्तवदुच्यते ! किमभूत्, सर्वं स्पष्टमुच्यताम् ।
संसारपरित्यागवचनमिदं भवन्मुखात्कुतः ! पतामि चरणयोः, नेतः परं मां
सन्वेदजाले पातय, बहूभूत् ” इति ।

किञ्चिस्थिरो भूत्वा निर्मलकुमार एवमवोचत्-“वदिष्यामि, सर्वं
वदिष्यामि, कथनायैव हि त्वमाहूतोऽभवः । अन्यथा पत्रलेखने वा मे क्व-
ऽवश्यकताऽऽसीत् । अस्यार्थस्य श्रवणात्पूर्वमेव त्वया कियन्तोऽपि विषया
ज्ञातव्या आलोचनीयाश्च वर्तन्ते । अहमेक एव पुत्रो भूत्वापि गृहस्थाम्भ्य-
न्तरं किमिति न विशामि ? अपि जानास्यत्र किमपि कारणम् ? कृष्ण
कृष्ण । किमिदं सर्वमपि मयैव वक्तव्यम्” । (एतावदुक्त्वाऽरुदनिर्मलः ।
अहमपि निरुत्तर एव तस्य वदनमालोकयन्नासम् । कियत्कालानन्तरं पुनर्नि-
र्मलोऽवादीत्) “नाद्य जीवति मे जननी, यदि सा जीवेत्, किमीदृशी
मे दशा स्यात् । इतः परमहं सर्वं वदामि किञ्चिदपि न परित्यक्ष्यामि,
श्रूयतां-यदाहं पञ्चवयस्कोऽभूवं तदैव मे माता पर्यत्यजदिमं लोकम् । ततश्च
पिता मे द्वितीयं विवाहमकरोत् । अलम्बत द्वितीया मया माता । तदा
किलाहं बाल एवासम्, अत एव तामेव मातरं जानन्, तामेव अम्बेति सम्बो-
धयन्, तस्या एवोत्सर्गे परिवर्तमान आसम् । मातुरभावे बालानां यद्यत्कष्टं
सम्भावितं तदहं न जानामि । कीदृशोऽहममायः ! सापि मे जननी किय-
स्येव काले जगाम परं लोकम् । इतः परमपि काचिन्माता मयाऽलम्बत,
सैवेयम् । कथमितः परमहं कथयामि ! लज्जा किल जडीकरोति जिह्वाम् ।
जीवनान्मरणमहं मन्ये त्रेयः । यामधिकृत्येदं कथयामि किमियं सैव माता ।
न हि न हि राक्षसी पिशाची वा, मन्ये नरकेऽपि न स्यात्तादृशो जीवः ।
सर्वधाऽऽम्बहं नष्टः । निर्धनोऽस्मि जातः । प्राणा अपि यान्ति ” इति ।

अहमवोचम्-“आतः किमपि कथयितव्यम्, गृहान्प्रत्यागम्यताम्
इतः परमहं किमपि न वाञ्छामि श्रोतुं गृहानागच्छ, ” इति ।

निर्मलोऽवादीत्-“गृहान्प्रति गन्तव्यम् ! पुनः किं तत्रैव नरके गच्छेयम् ।
नात्र जन्मनि गच्छेयमहम् । अस्तु, श्रूयतामितः परमपि । महाचतुरो महा-
बुद्धिरपि तातो मे कृष्णसर्पिणीमिमां निजं गृहमानयत् । वस्तुत एवेयं
कृष्णसर्पिणी मनुष्यरूपच्छन्ना । प्रथमतः किलेयं न जानामि केन वाऽभिप्रा-
येण मां बहुश आलोकमानाऽऽसीत् । अस्याश्चुम्बनालिङ्गनवीक्षणादीनां कार-
णमहं तदा ज्ञातुमसमर्थ आसम् । आदौ चैवं मयि नितरामेव प्रीतिमत्यभूत् ।
परन्तु न ममैतदीयं कृत्यं किमपि प्रियमासीत् । ततश्चैकस्मिन्दिने (हन्त !
हन्त !) कीदृशीमियं भयावहां वाचमब्रवीत्, नाहमद्य वक्तुं शक्नोमि ।
रुदन्नेवाहं कम्पितसर्वाङ्गो बहिर्निर्गमम् । ततस्तातमप्यहं कियन्तं कालं नाद्रक्षम् ।
पठनागारे एकं दिनं रात्रिं चैवमेवायापयमहमनिद्रो निराहारश्च । बहवश्च
ममाह्वानायागमन्, तातोऽपिद्वित्रवारानागमत्, परं त्वहं नैवोदघाटयं क्वादि-
कामन्तर्दत्तार्गञ्चाम् । यदा च किञ्चिच्छान्तोऽभूच्छोकावेगस्तदाहं बहिर्नि-
र्गमम् । सर्वैश्चैवमवस्थानस्य कारणं पृष्टोऽहमन्यदेव किञ्चिदवदम्, न त्विमां
पापमयीं कथाम् । एवमेव शोकपीडितस्य मे बहवो दिवसा व्यतीयुः । गृहा-
भ्यन्तरे गमनागमने अहं तत एव पर्यत्यजम् । अशनं पानं शयनं सर्वमपि
बहिरेव क्रियमाणमासीत् । यथा पुनस्तस्या दुष्टाया मुखं पुनर्न दृश्येत त-
थाऽहं प्रायते । ”

अहमवदम्-“आतः । अहमत्र किञ्चित्प्राप्तुमिच्छामि । यदा किल
भवानेवं गृहाभ्यन्तरगमनागमने पर्यत्यजतदा तातः किं किमपि नावोचत् ।

निर्मलः-“सम्यगिदं पृष्टं त्वया, यदाऽहं बहिरेव स्थातुमारभे, तदा
तातः किमपि नावदत् । नाहं जानामि तातो मे जानात्यमुमयं नयेति ।
किन्तु सगूढमेव मदीयं व्यापारं परीक्षमाणोऽवर्तत । अस्यामेव दशार्था
स्वमागतोऽभूः । ततः परं चाद्याहं यदपश्यं नाहपिदं वर्षसहस्रेणापि विस्मि-
र-
प्यामि । अनेनैवायं नाहं संसारस्यागो भवामि । ”

ततः परं च कियन्तं कालं निर्दिशब्दतोऽऽसीत् । कस्यापि मुखात्कि-
मपि न निस्सरतिस्म । नेत्राभ्यां तु निर्मलस्य गङ्गाया इवाश्रुणो धारा
प्रावर्तत । उभावप्यावाभुगौ पश्यावः ।

निर्मलः-“अद्यहं मध्याह्ने आभ्यामेव लोचनाभ्यां मम पापिनीं
विमातरं शङ्करनाम्ना भृत्येन सह शयानामपश्यम् । इतः परं कस्यापि प्रत्युत्तरं
न देहि । मां कुरु यत्नं मम बुद्धेरन्यथाकरणे । यद्यदहं वदामि तत्सर्वं शृणु ।
हरदेवपुरे मम मातृवर्गे कश्चिदस्ति, तत्रैवाहं यामि । नास्त्यन्यत्किमपि
स्थानम्, तत्र गमन एव मनसो मे शांतिर्भवेत् । अद्याश्मिदमेव त्वां प्रार्थये,
नेममेयं कस्मा अपि प्रकाशय, निश्चितमहमुक्त एव स्थाने प्रच्छन्नः स्था-
स्यामि तातो मे भवतु नितरामेव दुःखितः, पृच्छतु वा बहुधा त्वाम्, त्वं
तु न विचलास्याः प्रतिज्ञायाः । मन्येऽहं ते त्वां बहुशो निर्बन्धेन प्रक्ष्य-
न्तीति, परमहं त्वां साञ्जेलिवन्मं प्रार्थये, न बाल इव सर्वमिदं तेषां सम्मुखे
प्रकाशय । मम गमनानन्तरं यद्यदत्र भवति तत्सर्वं कृपया हरदेवपुरे नील-
रत्नहालदारस्य गृहे मम पत्रद्वारा ज्ञापय । त्वं च सावधानस्तिष्ठ । मां च
न विस्मर ।”

इदमन्यच्च शृण्वन्नहमुपविष्ट एवास्मि, निर्मलकुमारस्तु न दृश्यते ।
न जाने स कदा वेतो निर्जगामेति । हन्त ! किमिति भविष्यति ? हन्त ।
हन्त ॥ धनवतस्सर्वमान्यस्य शोभनाचरणस्य देवनारायणमुखोपाध्यायस्यैकः
पुत्रो निर्मलकुमारोऽपि संसारानलदग्धः पलायितोऽभूत् । हा धिक् ! संसार !
किमप्रतिहतप्रसरोऽसि सर्वत्र । कष्टम् । किमिदमेव तव दारुणतासर्वस्वम् !
अहमस्मि निरात्मीयः, संसारात्पलायितश्च, यदीच्छसि कामं मामेव त्वदी-
येषु पातय, पेय चास्थिपेषं, सर्वसहोऽस्मि वज्रहृदयः । न काचिदस्ति मे
क्षतिः । परं तपस्विनं निर्मलकुमारं किमिति मिमर्दयिष्यसि ? देवनारायण
मुखोपाध्यायस्य जीवनं हि मया स्वर्गतुल्यमिति ज्ञातमासीत्, अद्यतु नरका-
दपि दारुणमवलोक्यते । भगवन् ! किमियमेव तव लीला ? दयाळो किमि-

तोऽपि दर्शयितुमिच्छामि ! अलमलमेतावता । यद्येतादृशी तवेच्छा, किमिति -
सुखमिव प्रथमतः प्रदर्शितवानसि ।

एवमादि विचिन्तयन्नेवाहं ततः प्रातिष्ठे । समीप एव कुत्रचित्कुञ्जे
कश्चित्सकुसुमाकारोऽश्रूयत । सावधानोऽहं श्रोतुमारभे । अज्ञासिपं च स्त्री-
पुरुषाबुभौ मन्दमन्दं सल्लपन्तौ । तयोश्च सल्लापोऽयम्-

स्त्री-"तर्हिदमेव कुरु, अस्मिन्नेव दिने त्यज दासभावम् ।"

पुरुषः-"अकस्मादद्य दासभावं त्यजन्नहं किमत्र कारणं वदिष्यामि ।"

स्त्री-"किमेतद्वत्येवार्थं त्वं भीतोऽसि । श्रूयतां झटित्येव सर्वं कथ-
यामि कथयितव्यम्, यतस्तस्याऽऽगमनसमयो निकटे भवति । पश्य, अद्य-
वाहं कोपागारं प्रविश्यान्तर्द्वार्गाळा तिष्ठामि । यदा स आगमिष्यति
तदाऽहं बहु प्ररुद्य तं निष्कासयामि । त्वमपि तदैव चरणयोः पातेत्वा
सविनयं दास्यत्यागं विज्ञापय ।"

पुरुषः-"सर्वमेतदहं करिष्यामि, किन्तु किंवा कारणमुक्त्वा मया
दास्यत्यागः कथयितव्यस्तु क्रष्यताम्" ।

स्त्री-"पुमांस्त्वमस्यहं वा ! किं विना स्पष्टकथनं किमपि ह्वयमेव
नाभतरति ! साधु, समीचीनः पुरुषोऽसि । अस्तु, श्रूयतामवधानेन" ।
कस्यायं स्वरः ! नायं परिचितो मे स्वरः । पुरुषंत्वहमभिजानामि । अयं
हि स एव नराधनश्शङ्करः, यस्य कृते निर्मलेन सर्वं परित्यक्तम् । तर्हि
किमियमेव निर्मलस्य विमाता ! किमियमेव गृहस्वामिनी ! अनुमानेन
त्विदमेव ज्ञाथने । दुष्टेयमात्मनो दोषान् गोपायितुं शंकरेण न जाने किं
सल्लपति । पाठकाः आगच्छन् । भवन्तोऽपि शृणुन् । कदाचिदन कश्चिद-
भवानप्यालापसस्यात् । पुनरहं श्रोतुमारभे । शी जगाद-

"यद्यदहमवदम्, तत्सर्वमवधृतं किल ! प्रथमतस्तु रोदनं सम्प-
कार्यम्, ततश्चैवमुक्त्वा दास्यत्यागोऽभ्यर्च्यताम्-स्वामिन्या रोदनं श्रुत्वा
यदाऽहमुपर्यगच्छम्, तदा कुमारं स्वामिन्याः केशान्विकर्पन्तं प्रलपन्तं

धावाच्यानेव शब्दानद्राक्षम् । स्वामिनीमुन्मोचयितुं प्रवृत्तं च मां सम्य-
क्प्रहृत्य निष्कासयामास । विनाऽपराधं किमित्यहं सहे ताडनान्येवम् । लेख्यं
दृष्ट्वा यावदवशिष्यते वेतनं दीयताम्, गच्छामि निजान्गृहानि' ति । किम-
वधृतम्, ! ततश्चास्मिन्नेव आमे कुत्रचिदन्तर्हितस्तित्थ । मध्याह्ने च प्रति-
दिनं यथाऽऽगच्छसि तथैव सन्दर्भानुसारेणागच्छ । अद्य व्ययाय कियदपि
गृहाण । मदुक्तं किमपि न विस्मर । अस्तु, गच्छ, नेतो विळम्बं
कुरु " इति ।

ततश्च तावुभावप्यन्धकारे कुत्र वा जग्मतुरिति नाहं जानामि ।

अहमपि ततः परं तत्रावस्थानं व्यर्थमवगत्य प्रधानद्वारमागमम् ।
कीदृशमिदमाश्चर्यम् । हे भ्रियः । धन्यं त्वदीयं चरितम्, । धन्याऽसि जम्
फालि देवि त्वम् ।

इति दशमं चक्रम् ।

अथैकादशं चक्रम् ।

सर्वमपि कार्यजातं यथापूर्वमेव प्रचलति । नास्त्यन्यथाभावः
कुत्रापि । नास्ति च कश्चिदपि कोलाहलः । एतादृशो भयानको व्यापारो
निर्वृत्तः, निर्मलकुमारः प्रमुषितः, किन्त्वस्य कृते न काऽपि चिन्ता दृश्यते,
न वाऽन्वेषणादिकं प्रचलति । यथा सर्वं कार्यं शान्तभावेन पूर्वं भवेत्तथैवे-
दानीमपि भवति । कालस्तु न कस्यापि वशगः, अत एव सोऽपि यथापूर्व-
मेव गच्छति, मुखोपाध्यायस्याचरणेषु न कुत्राप्यन्यथाभावो दृश्यते । सर्व-
मपीदं यथापूर्वमेवास्ते, केवलं नास्ति निर्मलकुमार एकः । यावत्पूर्वं मुखो-
पाध्यायस्तल्लपेत् तावदिदानीं न सल्लपति, यावान् पूर्वं म आसीदादर-
स्तावानिदानीं न दृश्यते, किन्तु सर्वथाऽऽनादरोऽपि नास्ति । शरीरं च
सत्स्यान्तर्गतमौदासीन्यं प्रकटयतिभ्य । अहमपि दिनेदिने दीनदीनो

भवामि । अद्याहं निर्मलकुमारस्य पठनागारे वसाम्येकाकी ! शयनासना-
शनाच्छादनादिकं विना नास्ति मेऽन्यत्किमपि कार्यम् । सर्वदा चिन्ताम्ला-
नवदनः कृत्याकृत्यविवेकविधुर उन्मत्त इव तिष्ठामि । यदा यदा च मनसि
समुदेतिस्म 'इतो निर्गच्छेय' मिति, तदा तदा निर्मलकुमारस्य वचनं स्मर-
न्निवृत्तो भवामि तथाकरणात् । यतस्स आदिशन्मामत्रत्यवृत्तान्तज्ञापनाय ।
वस्तुवस्तु तादृशं स्थानमेव किमस्ति, यत्राहं गत्वा निवसामि ।

एतद्गृहवासिपूभावन्यावपि दृष्टिगोचरौ न भवतः । तत्रैको निर्म-
लस्य प्रियो भृत्यो रामचरणो नाम, यो बहु प्ररुद्य वैतनिकतामत्यजत्;
अन्यश्च स एव शंकरः, यः किलास्यानर्यजातस्य भूलम् । मन्ये शंकरेण
निजस्वामिन्युपदेशानुसारेणाचरितमिति, परं न जाने कदा कथं तेन दास्य-
परित्यागः कृत इति । इदमप्यहं न जानामि मुखोपाध्यायेन जयकाली-
विषये किमाचारितमिति, यतोऽहं बहिरङ्गभूतो जनो बहिरेव तिष्ठामि ।
देवनारायणमुखोपाध्यायस्यौदासीन्यं तु सर्वतः प्रकाशमाननन्तर्गतां महतीं
पीडां प्रकटयतिस्म । न किमप्यत्राश्चर्यं यदीदमौदासीन्यं निर्मलकुमारनिमि-
त्तमेव स्यात् ।

मर्घ्यदिनस्यायं समयः । सर्वत्र निःशब्दता बरीवर्ति । अहमपि
निर्वृत्तभोजनो निजे पठनागारेऽस्म्येकाकी । नानाविधाभिध्विन्ताभिराकुल-
मिव मे चेतः । मध्येमध्ये निर्मलकुमारस्य स्मरणेनाक्षुब्धलविते भवतो नेत्रे ।
अहो ! राजकुमारो भूत्वाऽपि निर्मलकुमारोऽयं भिक्षुकस्तंवृत्तः । कुत्र तद्वि-
पुल्लभैर्धर्मम्, कुत्र चायं गृहत्यागः । हरे कृष्ण ! किमिति विधात्रा भ्रियो
निर्मितास्स एव जानाति । सुन्दरतमं विकसितं कमलं पद्म्यां निष्पीडयन्त्या
को वा लाभस्सम्पादितः पिशाचिनि त्वया ! औरसेऽनौरसे च पुत्रे को वा
भेदस्त्वयाऽनुशोचितः । जननीमृतया त्वया निर्मलकुमारे किमिति दुष्टोऽभि-
लाषः कृतः । आश्चर्यम् आश्चर्यम् । धर्मः किमेकमपि निजं पादं संजुकोच ।
नरकेऽपि किमस्याः पापाया लभ्येतावकाशः ! ।

अचिन्तितमेव पार्श्वगृहे कस्यचिदूर्ध्वदेशादधः पतितस्येव गुरुतरस्य वस्तुनशब्दोऽश्रूयत । चिन्ता च मे मग्नाऽभवत् । मनश्चेकाग्रं कृत्वा शयिषि । हन्त ! हन्त !! पुनस्त एव फुसकुसात्कारः कयोश्चित्सल्लपतोरश्रूयत न जानाम्यद्य कीदृशोऽयं सल्लाप इति । न शक्नोम्यद्य पुनःकोवाभयानको व्यापार उपस्थितो भविष्यतीति ज्ञातुम् । श्वासमपि निरुन्धन्नहं श्रोतुमतिष्ठम्, किन्तु किमपि श्रोतुं नाशकम् । गच्छतु तुल्याम्, नेतः किमपि श्रोष्यामि, किमेनेन मे श्रुतेन वा । यस्य यस्य यद्यद्गोचरे करोतु तत्तत्सप्तः । किमिदमपि मे ललाटलिखितम् ? किमित्यात्मानं वृधैवायासयिष्यामि ? । परं किं करोमि, निर्मलस्य हि वचनं स्मृतं न मां तूष्णीमवतिष्ठमानमभ्यनुजानाति । सद्भात्मनो गमनानन्तरं यद्यद्भवति तत्तत्सर्वं ज्ञापयितुमाज्ञापयन्माम् । कथमिदं विस्मरेयनहम् ? । तर्हि गत्वा शृणोमि, कीदृशोऽयं सल्लाप इति ।

उत्थाय चाहं मित्तिनिकटं गत एकाग्रः श्रोतुमारभे । एवं चाश्रूयत—

“रे नैवम्, न जानासि त्वम्, अब सायमेव कार्यं किमिति नारभसे ।

घण्टाद्वयवादनस्यायं समयः, ते च घण्टाचतुष्टयवादनसमये गृहानागमिष्यन्ति, सर्वं च वस्तुजातमस्ति सन्नद्धम्, किमितो बिलम्बेन !”

“नेदं युक्तमिव, इदानीं त्वं वदसि धीरेव, कार्यकाळे तु स्वभावसिद्धमधीरत्वमवलम्बिष्यसे, ततः कथं स्यात् । ममत्विदमेव जनयति भयम् । प्रभुरपि महासमर्थः । तदीययोर्नेत्रयोर्धूळीप्रक्षेपः किं हेळा । अतश्च नाहमिममुपायमङ्गीकरोमि, अन्य एव कश्चिदुपायोऽवलम्बनीयः ।”

“सम्यगाच्छादिता तिरस्करिण्या ते बुद्धिः, रे उन्मत्त, मां विना को चैतादृशेषु कार्येषु पादं प्रसारयिष्यति ? प्रभोः पुरतश्च मां विना कः स्थाम्यति ?”

“नदीयाभिप्रायेण तु नायं समीचीन उपायः । अस्त्यवकाशोऽपि महान्, किमेयता शैप्रयेण, अयं मार्गः । यत्किञ्चिदपि वा कार्यं कर्तव्यं

चेत् सम्यग्भावि समालोच्यैव कार्यम् । यदि कदाचिद्गृहीता भवेमं, किं ततोऽप्यनर्थकरमस्ति । अद्येदं कार्यम्, यन्मयोक्तं तदेव कुरु, सर्पोऽपि मरिष्यति, दण्डोऽपि न नन्द्यति ।”

“इदमपि युज्यत एव, यच्च त्वं वदसि तदपि । तर्हि त्वदुक्तेनैव पथा कार्यं भविष्यति ” इति ।

पुनश्चतुर्दिशं निश्शब्दता । यौ सल्लपन्तावासातां तयोः पदशब्दोऽपि न श्रुतः, न जाने कथं तावन्तर्हिताविति ।

“हन्त ! पुनः केयं मन्त्रणा ? कावेतौ ? कोवा विषयः ? विधे ! न जाने कीदृशी विपत्तिरुपस्थास्यतीति । मन्ये देवनारायणमुखोपाध्यायमधिकृत्यैवेयं मन्त्रणेति । गृहस्वामिनीं विना कोऽन्य एतत्कार्यं कुर्यात् । किं तत्कार्यम् ? “सर्वं वस्तुजातमस्ति सन्नद्धम्”-कोऽस्य शब्दस्यार्थः । भगवन् संशयमञ्जकं निवर्तय मे संशयमिमम् । नाहं किमपि निश्चेतुं शक्नोमि ।” इत्येवं चिन्तयन्नेवोद्भ्रान्तचित्तः पुनरागत्य शय्यायामशयिषि ।

अचिन्तयं चैवम्—“बहुधा पर्यालोचयन्नपि निश्चेतुं न शक्नोमि । कावेतावित्यपि नाहं जानामि । परमेतावत्तु ज्ञातं नास्मिन् दिने किमप्येतौ करिष्यत इति । मन्ये पुनः कदाचित्करिष्यत इति । किन्तु अद्यप्रभृति सावधानेन भाव्यं मया । देवनारायणमुखोपाध्यायेऽपि दत्तदृष्टिना स्थेयम्, तदीयमप्याचरणं सम्यक् निरीक्षणीयम् ” इति ।

एवं चिन्तयत्येव मयि सायाह्नोऽपि समुपागात् । देवनारायणमुखोपाध्यायोऽपि विचारालयात्प्रतिनिवृत्तोऽभवत् । कृत्स्नेऽपि गृहे निश्शब्दता समजायत । सर्वेऽपि भृत्या निजनिजेषु व्यापृता अभवन् । मुखोपाध्यायोऽप्यन्तःपुरं प्राविशत् ।

अदमपि निर्वृत्तावश्यककृत्यो बहिर्निर्गत्य शय्यायां तन इतः पर्यट-
क्षामम् । तदयं हृदिदयःकुनामा यदङ्गकरभयानन्तरं तत्स्थानमापन्नागस्य

मानवदद्भृत्यः—“देवो भवन्तमन्तराह्वयति, मन्ये किञ्चित्स्यादावश्चकं कार्यम्” इति । उक्त्वा चैवं क्षणमप्यनवस्थाय प्रातिष्ठताऽसौ ।

अन्तः ! अद्य मामन्तराह्वयति देवः ! किमिदमाश्चर्यम् ! अत्रागतस्य मे मासाप्यह्, एकदाऽपि दृष्टिरपि न तत्र न्यघायि, किमित्यद्याहमन्तराह्वये । यदा निर्मलकुमारो निरगात्तदाप्रभृति मया सह शब्दमेकमप्यसल्लपन्मुखो-
पाध्यायः किमित्यद्य मामाह्वयति ! किं निर्मलकुमारविषये किमपि प्रक्ष्यति ! तेनातोऽहमयश्यमेव गमिष्यामि, सति सन्दर्भे तामपि दुष्टामहं द्रक्ष्यामि । तस्या मुखे नेत्रयोश्च कीदृशं कौटिल्यं प्रकाशत इति द्रक्ष्यामि । तस्या हावभावादिमिर्माध्याह्निकसल्लापविषयः किञ्चिदपि वा ज्ञायते नवेति पश्यामि । हा कष्टम् ! निर्मलकुमार ! यथा त्वं सांसारिकमनर्थजातं निरीक्ष्य त्यक्तसं-
सारोऽभयस्तथाऽहमपि । ह्यानेष व्यत्यासोऽस्त्यावयोः, त्वया संसारः परित्यक्तः, संसारेणाहंपरित्यक्त इति । आश्चर्यम् ! आश्चर्यम् ॥ कले धन्योऽसि ! संसार-
स्वमपि धन्योऽसि ! धन्याऽसि जयकालिदेवि त्वमपि ।

इति एकादशं चक्रम् ।

अथ द्वादशं चक्रम् ।

(मुखाभिष्टुतिः ।)

सुन्दरतमे सर्ववस्तुसमलंकृते कुत्रचिच्छयनागारेऽहमिदानीमस्मि ।
चतुर्ध्वपि मार्शेषु मितिलम्बितानि तैलवर्णचित्रितानि दर्शनीयतमानि देव-
तानां चित्राण्यभिपतामिबार्पयन्ति दर्शकानाम् । अथश्च मृदु मुखस्पर्शं
नानावर्णविचित्रं रत्नकम्बळमास्तृतं इलमयमिव करोति शयनागारम् ।
दक्षिणभागे वातायनस्य निकट एव बहुमूल्यस्सौवर्णस्सितप्रच्छदपटच्छत्रवा-
रुक्षणया मृदुतुङ्गया तूलिकया सनाधः पर्यङ्को वर्तते । तत्र तत्र चानर्घतमाः
पट्टास्तरणामृतताम्बूलोपवेशिन्यस्सुखशायिन्यश्च निदिता बहुशो दृश्यन्ते ।

मध्यतश्चागारस्य कुत्रचित्रिपादवृत्तपीठिकायां सुन्दरतमं राजतं कुमुमनिषा-
नमेकं निहितमास्ते, यतो निर्गतस्सुगन्धो वातपतेन प्रसारितो मदयति
मनांसि दर्शकानाम् । पटलाधारदारुलम्बिनि बलये निबद्धः पञ्चविंशतिशाखो
दर्पणदीपो नितरामेव शोभयत्यगारम् । इतस्ततश्च लम्बमानानि दीर्घविपु-
लानि नानावर्णानि ध्वजनान्यन्यादशीमेव कलयन्ति चेतसो वृत्तिम् । स्प-
ष्टिकमप्यस्मरुरूपा गन्धर्वमूर्तयो द्वादश हस्तेषु धारयन्ति दर्पणमयान् दीपान्
तत्र तत्र निहिताः । किं विवरणेन, सर्वतश्च स्वरंकृतं शयनागारमिदं राज-
कीयनामारमनोऽनुक्तमेव बोधयति । क्षणमात्रएवेदं शयनागारमहं कात्स्न्ये-
नावालोके । अपश्यंच युगळमेकं स्त्रीपुरुषयोस्तेजस्तिमिरयोरिवायुक्त-
सम्मेळनम् ।

एकस्मिन् पर्यङ्गे पूज्यतमो मे धर्मपिता देवनारायणमुखोपाध्यायः,
तत्पुरत एवान्यस्मिन् पर्यङ्गे तस्य धर्मपत्नी ह्रीनतमुखी जयकालीदेवी
चासाताम् । समीपमुपगतं च मां मुखोपाध्यायो महताऽऽदरेण सस्नेहं
हस्ते गृहीत्वा निजनिःकट एवोपावेशयत् । अहमपि संकुचलकिंचिद्बद्धन्मुपा-
विशम् । ततश्च मुखोपाध्यायो मामेवमवदत् ।

“अद्य त्वदुपरि बहवः प्रश्नवाणाः प्रक्षिप्यन्ते, सर्वेषां सम्यगुत्तरं
देहि । प्रथमतश्चेदं कथय, कोऽसि त्वम् ” इति ।

अहमपि किंचिदप्यविळम्बमान एवावदम्—“स्वयमेव न जानाम्या-
त्मानमद्यावधि कोऽहमस्मीति । यद्य यावदहं जानाम्यपि, तद्य पूर्वमेव न्य-
वेदयं भीमतां सन्निधौ । अन्यच्चेदमहं जानामि ‘भीमन्तो मे धर्मपितरः
अहं च भीमतां धर्मतः पुत्र’ इति ” इति ।

देवनारायणमुखोपाध्यायोऽब्रवीत्—“साधु, नेतः किमपि कथनोप-
मस्ति, त्वम्मे धर्मतः पुत्र इति सत्यमेवेदम् । अग्नौ, अपि जानासि कारणं-
यदद्य नियममुल्लंघ्य त्वं मदीये शयनागारे समाहृतः ! ” इति ।

अहमवदम्—“नहि नहि, नाहं किमपि जानामि, कथं वा शयना-
मिदं मया भीमतां हृदये निगूढम् ” इति ।

‘देवनारायण....योऽब्रवीत्-“अस्तु, शृणु किञ्चिदन्यदपि वदामि, यद्यदहं पृच्छामि, तस्य तस्य कथयोत्तरं मन्दमन्दम् । अद्यावधि मया निर्मलकुमारस्य चरित्रमपि निर्मलमेवागृह्यत । स्वप्नेऽर्पादं नाहमज्ञासिपं निर्मलस्य चरितमेतादृशं निन्दनीयमिति । त्वमेव तावत्कथय मातरि विमातरि च कोवा भेदः ! धिक् धिक् एतादृशेन दुराचारेण किमिति पुत्रिणं मां चकार विधिः, इतोऽप्यपुत्रतैव हि वरम् । शृणु ब्रजेन्द्र ! इतस्तं स्वं दुर्वृत्तमधिकृत्य किमपि मास्म मन्त्रिकटे कथयः । तस्यैवं गुप्तमेव पलायने कारणमप्यहं सम्यग्जानामि । दुष्टेन तेन सत्यामस्यां पशुवदाचरितमित्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि । इदन्तु तेन साधु कृतम्, यदत्र क्षणमप्यविलम्ब्य पलायितम् । अन्यथा हि पुत्रहत्यादोषोऽपि मां स्पृशेत् । आस्तां ब्रजेन्द्र ! गमनसमये सस्त्रां किं किमकथयत् ?” इति ।

अहन्तु स्तम्भ इव तूष्णीमतिष्ठम् । मन्ये शरीरस्थेन रुधि रेणाम्भस्ता समाश्रिता । निर्मलस्य पितुर्मुखादेतादृशं वचनम् ! निष्कलङ्कस्य निर्मलयोपर्ययं कलङ्कः ! हन्त ! हन्त !! कीदृशः कालस्य विपर्ययः ?

विवर्णतामिवाभजन्मे शरीरम् । देवनारायणमुखोपाध्यायकृतानामेषां प्रश्नानां किमुत्तरयाणि ? हा धिक्, किमिदमपूर्वं मिथ्यामिश्रितं चातुरीचक्रम् ! कोऽत्र मिथ्या वदति ! निर्मल उत तस्य माता ! निर्मलस्तु नैतादृशः, स तु वस्तुत एव निर्मलः । यदाकिल स प्रातिष्ठत, तदाऽऽभ्यामेव नयनाभ्यां रुदन्नश्च च मुञ्चन्नवलोकितो मया । तादात्विकी च तस्यावस्था न कृत्रिम-तया सम्भावयितुमलम् । अत एव न निर्मलः पापाचारोऽपितु मुप्यात्मा । अस्या एवाष्टादशवर्षदेशीयाया युवत्याः कृत्यमिदं कृतस्नमनर्थमूलम् । अन्या एव दुष्टाया रूपजालेन बद्धोऽयं वृद्धो बुध्याऽपि सन्त्यक्तः । यद्वापि तद्वदतु, अहं तु कदाऽपि मिथ्या न वदिष्यामि । यदहं जानामि तदेवाहं कथयिष्यामि !

‘देवनारायणमुखोपाध्यायः पुनरवोचत्-“ब्रजेन्द्र ! किमित्येवं मौन-मवलम्बितं त्वया । सत्यं कथय, किमुक्त्वा स इतो निरगात् । मन्ये स

एवमुक्त्वा पलायितवानिति - 'मम विमाता कदाचिन्मा छलेन कुत्रचिद्गृहे नीत्वाऽवाच्यमेव वक्तुमारभत, अत एवाहमिदं कृत्स्नमप्यैश्वर्यं परित्यज्य पलायितो भवामि' इति । इदमेव च सर्वं सत्यं ज्ञात्वा गृहानागतस्त्वम् । अद्यावधि शब्दमेकमपि मम नावद । किम् ? इदं सर्वं सत्यमेव खलु" इति ।

अहं च साश्रुनयनस्सगद्गदमवदम् "क्षम्यतामयं जन, नेतोपि निर्मलस्य निन्दामहं श्रोतुं शक्नोमि । श्रीमन्तस्तु निर्मलस्य पितरो मम च पालयितार । यदि मामितो निष्कासयितुमिच्छथ, काम निष्कासयथ, नास्ति मेऽत्र किञ्चिदपि दुःखम् । परं निर्मलम्योपरि नेतो वज्रसमानि निन्दाक्षराणि प्रयोक्तव्यानि । एतादृशैश्च प्रवर्तनैर्मास्मि मां सङ्कोचे पातयत" इति । एवमुक्त्वा चाह तदीययोश्चरणयोरपतम् ।

किञ्चिदिव कुपितस्तोऽवदत् "तर्हि किमयं सर्वोऽपि पतिव्रताया निरपराधाया मे धर्मपत्न्या एव दोष इति वदसि ? इदं तु न सम्यगिव भाति । किं कदाऽपि केनचिच्छ्रुतम्, मात्रा निजे पुत्र एवमाचरितमिति । किं याऽपि काऽपि वैव कुर्यात् ? किमिदं सम्भावितम् ?" इति ।

अहमपि सभैर्यवष्टम्भमेवमवदम् - "यदि चेदमसम्भावितम्, तदेव वा कृतस्सम्भाव्यते ? किं कदापि केनचिदपि वा श्रुतं पुत्रेण मातयेव पापमाचरितमिति । तात ! यन्माम्यञ्जलिम्, क्षम्यतामयम्, इतः परं नैवविधानार्थं नयं प्रष्टव्यम् । गौरवेण यन्निनम्रहं किमपि न वक्तुं शक्नोमि । घूर्णते मे शिरः । प्रयम्यन्नपि नाहं विस्मरामि निर्मलकुमारम्" इति ।

देवनारायणमुखोपाध्यायस्तून्मत्त इवोच्चैरुदघुपत् "पश्यत, मन्नेन्द्र किं वदति ? कस्याहं शृणुयाम्, कुत्र विद्मसेयम्, युष्मामिस्त्यहमुन्मत्त एव श्रुतोऽस्मि" इति ।

जयकाली सकोपमवदत् "मया त्वमुन्मत्तं कृतं १ उत त्वयाऽहमुन्मत्तीकृता ? अहं तु तस्मादेव दिनादारम्य प्रत्यहं वदामि त्यज मां त्यज मामिति । किं पिशुर्मे गृहेऽलमेव नास्ति ? यथा नवमासात्रिनोदरे

धृताऽहम्, किं सा निजगृहेऽवस्थातु मा नानुमन्येत ? श्रूयतामस्य वृद्धस्य वचः । त्वदीयेन पुत्रेण सहाह रन्तु किल गताऽस्मि । किमिदमेव हि वदसि ? ईदृशानि वचांसि वदन्नपि न रज्जसे त्वम् । कूर्चश्मश्रुणी पलितेऽभूताम्, वक्तुमेव न जानासि ? एतादृश वदतस्तव किमिति जिह्वा न निपतिता छिन्ना ! किमरे ब्रजेन्द्र ! कुतस्तवेदृश धाष्टर्घम्, यन्मामेवैव वदसि । धूर्तं किं त्व साक्ष्यमाश्रितोऽस्यत्र ? हत भागधेय ! नदीतीरे यमेन सबदस्त्व दयालुनाऽऽनीय पालित पोषितश्च, मामेवैवमेव वदसि ! अपसरेत । किमुमौ पूर्वमेव कृतसङ्केतौ मामितो निष्कासयितुमिच्छथ । अहं वदामि मिथ्या, स तु यथार्थम् ? तपस्वी शकरस्सर्वं जानाति, निजाम्ब्या लोचनाम्ब्या तेन सर्वमवलोकितम् । अत एवासावात्मनो गौरव रक्षन्निरगात् । यदि च स एव निदोषस्तर्हि विमिति पलायितवान् । पितुर्निकटे किमिति सर्वं स्फुटं नावदत् । किं त्वमेतदर्थं पालित पोषितश्चाम् । साधु, तिष्ठत यूयमेव सर्वे गृहे, अहमेव गच्छामीत । आनय चतुरन्तयान वाहकाश्च, अद्यैव यामि पितुर्गृहान् । यदीत परमहमस्मिन् गृहे स्थिता जरुमपि पिबेयम्, न भवामि पितुर्न पुत्री ।” इति ।

एवमुक्त्वा च सरक्तशेचना गमनायोदतिष्ठत् । अहन्तु मौनमाश्रित उपविष्ट एवाभवम्, देवनारायणमुखोपाध्यायोऽपि भयेनोदतिष्ठत् । अवदच्चैवम् ‘तूष्णीं किमिति नतिष्ठसि, किमकाण्ड एवैव रुष्टा भवसि । महा नयमनर्थो मे । इदमेव किल विचिन्त्यैनावताऽहं तूष्णीमासम् । शान्ता भव, मास्म रुष्य । कदाहं त्वा मिथ्यामापिगीमवदम् । एतावत्कटुतर किमिति भाषते । किं मृदु वक्तुमेव न जानासि । धिक्, ब्रजेन्द्र किमिति दूषयसि, परकीयोऽयम्बाल, साधु, निष्कपटोऽयं चान्दल कथं जानीयात् । तस्यैव वचनमय श्रुतिं मन्यते । सत्यमिदमिदमेव किल ? वस्तुतस्तु स एव यदि निदोषस्तदा किमिति मह्यमनिवेद्येन पलायितवान्, स हि प्राणान् रिरक्षिषुर्गुप्तं जगाम । गच्छतु चुत्स्नम् । इतः परं तन्नामग्रहणे वा किं प्रयोजनमस्ति । अञ्जलिन्तेऽहं वक्ष्यामि, शान्ता भव । पश्य मे चार्धक्यम्, वृद्ध

मा किमिति पीडयसि ? छि छि. तूष्णीं तिष्ठ, पितुर्गृहान् किं वदन्ती गमि-
ष्यसि । त्वयि गताया गृहकृत्य को वा निर्वक्षयति ? वत्स ब्रजेन्द्र ! त्वमपि
मेऽपराध क्षाम्य इति” ।

मुखोपाध्यायस्यानेन शब्देन हृदयगत सर्वमपि दु खजात मेऽन्तर्हित-
मभूदेकदेव । सहस्तबन्धमेवमहमवदम्—“किमेव नाम वदन्ति भवन्त ?
दानो हीनो भिक्षुकश्च सन्नह किं भवत क्षाम्यामि ? भवद्भिरेव दयया-
ऽऽनीय मृत्युमुत्पादक्षितोऽह कथं भवत एव क्षेमिष्ये । अस्त्विदम्, प्रार्थयेऽह
भवत, त्यज्यतामय जन इति । यतोऽह भिक्षुकोऽस्मि वस्तुतः । यस्य
हि वनतरुमूलमेव निवासस्तस्य कथमिदं राजोपभोग्य सौधादिकं युज्यते ।
श्रीमद्विस्तु बहुशस्समाहतोऽह कामम् । तथापि भिक्षुकस्य भिक्षयैव काल-
यापनमुचितम्” इति ।

देवनारायणोऽब्रवीत् “पश्यत, यथा कथाचिदस्या समाहिताया ब्रजे-
न्द्र एव रुष्टो भवति । कमह सान्त्वयामि, किं याऽह करोमि ? ब्रजेन्द्र !
तूष्णीं भव । वत्स, अश्रूणि परिमार्जय, वृद्धे पितरि किमित्येव कुप्यसि ?
निर्मलस्तु गत एव, तस्य स्थाने त्वमेव खल्वंवासि । कस्याह दोष कथं
यामि । मम भाग्यम्यैवाय दोष । इतः परं निर्मलस्य चर्चैव मास्तु, तथा
हि तवापि भवति कष्टम्, ममापि हृदयं दुःख्यति । किञ्चिदहमन्यद्वक्ष्मि
तदापि शृणु । त्वमपि (जयकालि !) शृण्विदम्, अद्यावधि तु ब्रजेन्द्रो
न्यदीय कुमार इव तेन सह बहिरेवावर्तत, किन्त्वित प्रभृत्यन्तरेव स्था-
स्यति । ब्रजेन्द्र ! अग्रहितं खलु ? अस्य गृहस्य पश्चिमभागाग्रे गृहे तव
निवासो भविष्यति । नेतः परं बहिरवस्थानग्रावश्यकताऽस्ति । गेहस्थो बाल
इव तिष्ठ, कस्यापि कृतं कष्टं न भवेत् । अद्यावधि तद्गृहमन्यकारावृतमेवा-
भूत्, त्या निमिच्छीकृत्य दीपो वा प्रकाश्यताम् । अथ कश्चन गहनोऽभियोग
प्रचलति, तस्मिन् समाप्ते त्वामप्यहं विचारालयं नेष्यामि” इति ।

प्रथमतः त्वहमिदं नाग्यकरवम्, विशेषतस्तु निर्मलकुमारस्योपदेशं
स्मृत्वा सावधानं ण्वामवम् । तथापि विशेषतोऽनुरूप्यति तस्मिन् तदीय

वाक्यमुल्लघयितुमसमर्थोऽभवत् । अनिच्छताऽपि तद्वाक्यमङ्गीकरणीयमेवासीत् ।
सर्वमिदं घृत्तान्तजातं पत्रद्वारा निर्मलायामुचय तदैव ।

पश्यत कालस्य गतिम्, भागधेयस्य परिपाकञ्च, मुखोपाध्यायादाज्ञां
गृहीत्वेतो निर्गमने प्रवृत्तस्य कीदृशमिदं सौभाग्यं मे सवृत्तम् । सुखस्य
किलाभिष्टद्विरचिन्तितमेवोपनता । धन्योऽसि ससार त्वम् । विचित्रा ते
चक्रस्य गति ।

इति द्वादश चक्रम् ।

अथ त्रयोदशं चक्रम् ।

(पुनर्धन्वीभावः ।)

वस्तुत एव मे सुखं तत् प्रभृत्यभ्यवर्धत । राज्ञ इव मे सुखेन
कालोऽत्येतिस्म । यावत्सुखं यावती च स्वच्छन्दता मे तदानीमासीत्कथमि-
दमहमनया क्षुद्रया लैरिन्या प्रकटीकुर्याम् । पानाशनाच्छादनादिकं सर्वं
मुत्तमोत्तममेवासीत् । विशेषतश्च तस्मादेव दिनात् देवनारायणमुखोपा-
ध्यायो जयकालीदेवी च मा प्रेमार्द्रया दृष्ट्या द्रष्टुमारभताम् । कस्याप्य-
शम्य न्यूनता नासीत्, महता सुखेन कालो यातिस्म । केवलं निर्मलकुमार-
स्य स्मरणं दुःखापयतिस्म चेत् । कवाचिच्च कृतभोजनो यदा मध्याह्ने
निजोपवेशनगृहे स्वपिभि तदा मे बहुयः प्राचीना निजा घटना गुप्तघृत्ता-
न्ताश्च स्मृतिपथमुपयान्तिस्म । अहो ! तद्वाक्यसुखं मे कुत्र गतम् ? मातु-
स्स्मरणमात्रेण गात्रस्यैव पूरस्य घाराऽश्रुणं प्रवर्त्ति स्म । कुत एवम-
भूत् ? कुतोऽहं निजं राज्यं परित्यज्य परकीयमन्त्रं मोक्तुं योग्यं कृतो
ऽस्मि ? । भगवन् ! विचित्रमिदं रहस्यं श्रुतिं मा बोधय, मात । किं
सत्यमेव मे नाम्नि जननी त्वम् ? अष्टादशवर्षेभ्योऽहं त्वा मातृशब्देन सम्-
बोधयम्, त्वमपि मा मातृनिविशेषमेव सम्पालय, सत्येव किमिदमभू-

न्मार्तः ! । नाहं किमपि जानामि, सत्यं शपे, नाहं वस्तुत एव किमपि जाने, निर्दोषोऽहमस्मि नितान्तम्, एवंस्थिते किमिनि मां पर्यत्यजः ! को मे दोषः । किं वा मे पापं कर्म ? किमप्यनुक्त्वा विग्राहच्छब्दानां किमित्यहं निष्कासिनः ! यद्यहं येन केनापि कारणेन कुपुत्रोऽभवम्, काममसानि, त्वं किमिति कुमाताऽभूः ? अद्य मया ज्ञातं न स्वमसि मे जननी, यदि त्वं जननी स्यास्तदा कथं निर्दोषं पुत्रं निष्कासयेः ? किं मद्विषयकं किञ्चिद्दूढं रहस्यमस्ति ? येनाहं बुद्धिपूर्वमेव मातापितृभ्यां परित्यक्तः । हन्त ! हन्त ॥ किं तदेव श्वशुरगृहम् ? किं तावेव श्वश्रूश्चशुरौ ? यमपुरादिषु तस्माद्दशमाह्निहितात्कारागृहानुसमेव कस्यचिदज्ञातस्य साहाय्येन निर्गत्य पलायनं किं मानुषकृत्यम् ? अहो ! किं वर्णयेयं तस्य देवतुल्यस्य बालस्य महिमानम् ? कीदृशी तस्य चातुरी ! येन स्थाने स्थानेऽहं रक्षितः ? कामयते मे चेतः पुनरेकदा तस्य गीतं श्रोतुम् ।

एवमादिभिश्चिन्तामिरहं बलादिवाक्रान्तोऽभवम् । चिन्तया सहैव जृम्भयाऽपि । को वा ततो विळम्बः, निद्रयाऽपि परामृतोऽभवम् । दूरादेव कस्यचिद्वीतस्येव शब्दोऽश्रूयत, किमयं स्वप्न उत माया ! अहो ! कीदृशमिदं चेतोहरं गीतम् । पाठकाः ! श्रूयतां भवद्विरपि ।

(द्विपदी)

“मोहनमाल्यं गळे कदा मे शोभेत त्वद्वचम्
कुशाशा सा सम्मिलनस्य च किञ्चेदं संवृत्तम् ॥
विपसन्मिश्रः प्रेमापीतस्तस्येदं कलमात्तम् ।
कौटिल्यं किमु कालस्येदं द्यस्मार्पामां यत्तम् ॥”

दूरादेव वेषुगानमिव गीतमिदं कर्णयोर्मे सुधावर्षमवर्षत् । अहमपि समेमगरं श्रोतुमारभे । किमहं स्वपिमि, अद्य जागर्मीति निश्चेतुं नाशकम् । क्रमादयं गीतशब्दो निकटे निकटे समवर्षत । अन्ततश्च कर्णयोर्मे मुक्तं निक्षिप्य गायनइव शब्दोऽश्रूयत । स्वप्नेऽपि वर्तमानोऽहं हस्तौ प्रासारयं तद्ग्रहणाय । किन्तु स्पृष्टमपि नाशकम् । हठादेव नेत्रे उद्गमिलताम् ।

चतुष्पदायां पीठिकायामुत्थायोपाविशम् । परमेतावताऽपि स्वप्नेना-
परित्यक्त एवाहमभवम् । तत्किल गीतमद्यापि श्रोत्रयोदशदशयमानभिया-
सीत् । किमिदम् ? एवं तु कदापि नाभूत् । जाग्रत्स्वप्नोऽयम्, यतस्स्पष्टमेव
श्रूयते गीतशब्दः; अस्तु वाऽयं स्वप्नः, परं नायं मे अमः । निश्चित-
मेवायं मम परममित्रस्य बालस्य गीतशब्दः । परं कथमत्रागतस्सः ?
सर्वतस्सुरक्षितेऽत्र कथं स प्रविष्टः । देवनारायणमुखोपाध्यायभयात्कोऽप्यत्र
गातुमेव न शक्नोति, यतस्तस्यानभिमतं गानादिकम्; सत्येवं कथमनेन
गीतम् ? पाठकाः । वस्तुत एवाहं तदानीं न किमपि निश्चेतुं समर्थोऽभवम् ।

यदाचैतदन्यच्च चिन्तयन्नवर्तिपि, तदैव हरिदयाळुरागत्यावदत्-
“भ्रजेन्द्र प्रभो ! स्वाभिन्त्याः कनिष्ठभगिन्यद्याचिन्तितमेवागता । विचारा-
ल्यस्थाय प्रभवेऽपि सूचितम्, त्वरयैवागमनं भविष्यति प्रभोः । भवता
किमपि सल्लपितुं स्वाभिनी स्वयमेवागच्छति” इति । एतावदुक्त्वा प्रतिनि-
वृत्तो हरिदयाळुः । अहमपि सन्नद्धोऽभवम् । एतावत्येव साऽपि समागता ।
कियतः कालादियं मयासह विना संकोचमेव सल्लपति । तामागच्छन्तीं
दृष्ट्वा प्रत्युदयासम् ।

जयकाल्यवादीत्-“भ्रजेन्द्र ! भगिनी मेऽद्य समागता । एकदा त्वं
पण्यवीधीं याहि, चोटिकामिमां गृहाण, यथाऽत्र लिखितं सर्वं सामग्रीजात-
मानय । बहुपु सत्त्वप्याज्ञाकारिषु केवलं प्रीतिविशेषात्त्वां प्रेषयामि, न
पुनरन्यथा । त्वया नेया सामग्री, मया पक्तव्यं सर्वम्, भगिन्या चोपरि-
तनं कार्यं द्रष्टव्यम्, तैश्चागतैर्मोक्तव्यम् । गच्छ, हरिदयाळुना सह ।
तन्निकट एवास्ति द्रव्यम् । सर्वं वस्तुजातं सम्यक्परीक्ष्य क्रेयम् । यत्र यत्र
यद्यल्लभ्यते जानाति हरिदयाळुस्सर्वम् । क्रेष्यति तु सर्वं स एव, त्वन्तु
सहैव तिष्ठ परम्” इति । अहं धृतवसनस्तेन सह निरगाम् ।

गच्छत एव मे मध्ये मार्गं करग्रचिद् वृक्षस्याधः शंकर इव
फश्चिद्दृष्टिपथमगमत् । स माभपश्यन्नवा न जानामि, स च पराशृत्य

तिष्ठन् कश्चित्प्रतीक्षमाण इवाद्दृश्यत । पुरतः पुरतो हरिदयाळुर्गच्छन्न-
वर्तत । अहन्तु शक्रस्य वृत्त्यजात निरीक्षितुमना कस्यचिद् वृक्षस्याध-
श्छन्नोऽतिष्ठम् । इदं चाह शटित्येवाकरवम् । येन शक्रः किमपि नाज्ञा-
सीत् । शकरो देवनारायणमुखोपाध्यायस्य गृहमेकामया दृष्ट्या निरीक्षते ।
पक्ष्मणी तस्य न किञ्चिदपि चलत । मन्ये महत्योत्कण्ठया यकश्चित्प्रतीक्ष-
तेऽयम् । निर्मलकुमारगमनानन्तरं नाय कदाऽपि मया दृष्टः । यद्यपि जाना-
म्यहमेतेषां गुप्तं वृत्तम्, ष्टे किल यदा कदाचित्सम्मिल्लान्तिस्म गुप्तमेव ।
परमद्य किमित्यचिन्तितमेवाय मे दृष्टिपथमुपयातः । कुतश्चायं मुखोपाध्या-
यस्य गृहानिरीक्षते ? अस्तु, इतः परं किम्भवति ? तदेव द्रष्टव्यम् ।

अहमपि तमेवानुसरस्ततः एवापश्यम् । तृतीयशिरोगृहे जयकाळीं
कस्यचिदुद्धाटितकवाटस्य गवाक्षस्य निकटे स्थिता शङ्करप्रति सङ्केत
कुर्वन्तीमपश्यम् । शङ्करोऽपि ज्ञातसङ्केतं प्रसन्नमुखः पश्चिमामुखः पण्यवीधीं
प्रत्यगात् । अहन्तु तूष्णीमेव “किमिदम् ? तृतीयस्य सङ्केतस्य को वाऽर्थः ?
शङ्करः किमिति पण्यवीधीमगात् ? जयकाळ्या आज्ञया फिलाह पण्यवीधीं
यामि, तर्हि किम्मामेवोद्दिश्य किञ्चित्प्रचलति कार्यम्” इत्यादि चिन्तयन्
भयकम्पितगात्रोऽभवम् । नास्ति किमप्यसाध्यं नाम कुलकञ्जकिनीनां स्त्री
णाम् । न जानाम्यद्य कस्यामापदि पुनर्मां निक्षेप्यति । हन्त ! हन्त ॥
कुत्र यामि ? चतुर्दिशमेव मे विषद् ।

समयमहं पण्यवीधीं प्रातिष्ठे । मध्येमार्गमपश्यं हरिदयाळुं मामेव
प्रतीक्षमाणम् । दृष्ट्वैव मामपृच्छन्तः “श्वेतेन्द्र देव ! अद्यावधि कुनासी
द्भवान् ? चिरादहं ततः इतोऽन्विष्यामि, मार्गां विस्मृतो भवतेत्यगृह्यत
मया” इति ।

तदा किलाहं तस्यां विह्वलचेताऽभवम्, येन तस्य सम्यगुत्तरं प्रति-
वक्तुमेव नाशकम् । यदा च किञ्चिदिव शान्तचेतास्तदैवमवदम् “हरिद-
याळो ! आगच्छन् एव मेऽकम्माटिह्वलमभवच्चेत्, शिरो धूर्णितुमारभत,

अतः कस्यचन तरोश्छायायामुपाविशम्, अद्यापि न शाम्यति चेत्, पश्य, अयं वटो घनच्छायो नातिदूरे दृश्यते, शीतश्च वाति वातपोतः, आगच्छानैव मुहूर्तमुपविशाव, एवमेव तत्र जनसम्मर्दे यदागमिष्य 'मूर्च्छित एवाभविष्यम्' इति ।

हरिदयालुरवादीस्—“नाहं जानामि किमपि, यथा रोचते भवते तथा कर्तुं भवान्प्रमाणम्, किन्तु स्वामिन्या मया सह स्थातुमेवाज्ञाप्यत, यदि भवान्न तिष्ठति सह मया किमहं करिष्यामि, भवानेव कथयतु । अस्तु, (हस्तेन प्रदर्श्य) अस्मिन्नेवापणे वेशवारादिकं श्रीयता भवता, यावदहं (अन्यतः प्रदर्श्य) तस्मै वणिजे मूल्यं दत्त्वाऽऽगच्छामि” इति ।

एतावदुक्त्वा प्रातिष्ठत स क्षणमप्यविलम्ब्य, अहन्तु तस्यैव तरोरधस्तमुपविष्ट पर्यालोचयन्नासम् । तावत्तस्यैवापणस्य निकटे महान् कोलाहलोऽश्रूयत । परिवृत्य चाह वणिक्केन्द्रोर्मुष्टांमुष्टिं बाहूबाह्वि च युद्धमपश्यम् । श्रुत्वैव च शब्दं भयेनाभिभूतोऽभवम् । आ ! परिचितपूर्वोऽयं शब्दः, हन्त ! हन्त ! श्वशुरस्य किलाय मे स्वर ! अहो ! किमिदं माश्चर्यम् । केयं माया ! कीदृशमिदं रूपान्तरम् ! कथमयमत्रागतः । पूर्वमयमन्येन वेषेणावलोकितोऽधपुनर्वणिग्वेषेणायलोक्यते, नूनमयमन्मैवान्वेषणायागतः, आपणोऽप्ययं मन्ये न सत्यः, न जानाम्यद्य कीदृशेनोपायेन मा मारयिष्यतीति, अद्य मध्याह्ने दृष्टस्त्वप्नो न मिथ्या, अवश्यमेव सोऽपि बालकोऽत्रैव कुत्रचिदेषांभवे मध्ये छत्रस्त्यात्, अद्यैवेतः पलायितव्यं मया, अन्यथा प्राणानां रक्षणमेव दुष्करम्, नैव गच्छेय देवनारायणमुखोपाध्यायस्याऽऽलिकामितोऽहम्, भवतु यद्वा तद्वा, वदतु यो वा को वा किमपि, इदमेवाद्यावश्यकं यत्प्राणानां रक्षणं नाम, यत्रेमौ पादौ मे प्रसरिष्यतस्तत्रैवाहं पलायं इति चाकलयम् ।

यावदेवाहमृदतिष्ठम्, हा धिक् ! मयानकस्य व्याघ्रम्यापि प्रच्यवते दृष्टिः, क्रुद्धस्योशीविषस्यापि विफला भवति दृष्टिः, खलानां दुष्टानां स्वभावः

क्रीटला दृष्टि कदापि न विफलीभवति, लक्ष्ये पतति निश्चित शतमख-
 प्रहितेवाशानि, पतेत्, अवश्यमेव पतेत्, यदैवाहश्रुत्यतोऽभवम् ।
 तदैव तस्य नरपिशाचस्य दृष्टिर्दूरादेव मय्यपनत् । अहमपि यावच्छक्ति
 शरासनप्रहित इव शरस्सवेगमभावम् । ससनसनात्कारे प्रविशतिस्म वात
 कर्णयो । पृष्ठतः परिवृत्तमुखश्च दशाष्टान् सवेगम्मामेवानुधावतोऽपश्यम् ।
 भयेनाह पूर्वम्मादप्याधिकेन वेगेन यावितुमारभे । किन्तु सर्वोऽपि मे
 मत्तो मुर्येवाभवत् । मम तु पृष्ठतोऽप्रतस्तत्सर्वतश्च करावद्वदन कालोऽस्ति,
 कुत्र वा पलाय्यता मया ? हठादेव बलिष्ठ कश्चित्पार्श्वतो घनाभिर्गतः पर्वत
 इव मत्पुरतस्समागत्यातिष्ठत् । मयानक तस्य रूपं दृष्ट्वैवाह निरुद्धगति
 रभवम् । सोऽपि समीपमुपसृप्य मदीयौ हस्तावगृह्णाद्वस्ताभ्याम् । प्रळया-
 म्बुद इव गर्जनवदच्चेवम् “किमेरे दुष्ट ! कोऽद्य त्वा रक्षति ? इयत्ते
 साहसम्, अस्माकमेव नेत्रयोः प्रक्षिपसि धूळीम्, द्यस्तनस्य बालम्य तवे-
 यती बुद्धिः, उभौ हत्वा मदीयौ पलायितोऽद्य देवनारायणगृहे राज्य
 करोषि, तत्र स्थितेन त्वया ‘न मामत्र स्थितः कोऽपि ज्ञास्यति’ इति
 किलायगतमासीत्, धूर्त ! यमपुरमपि गतस्त्व वास्माकं चक्षुषा दूरम्,
 देवनारायणस्य तपस्विनः का शक्तिः ? पश्याम्य फलं दास्यामि” इति ।

क्षणादेवाह ग्रन्थिष्वि रज्जुभिर्वद्धोऽभवम् । अस्वनन्नीकृतश्च कुत्र-
 चन शकटे निक्षिप्तोऽभवम् । शकटो गन्तुमारभत । हन्त हन्त सर्वाऽपि
 चातुरी मे व्यर्थाऽभवत् । पुनश्चाह गृहीतोऽभवम् ।

इति त्रयोदश चक्रम् ।

अथ चतुर्दशं चक्रम् ।

(पुनर्जीवनम् ।)

“मास्मेतस्ताडयःमास्म ताडयः कामं गृहाण प्राणान्,मास्म ताडयः”

“किम् ? अपि पुनरपि पलायितुं यत्नं करिष्यसि ? पुनरपि किं दूषयिष्यसि ?”

“नहि नहि, नेतः पलायिष्ये, दूषयिष्यामि वा, यद्वदिष्यसि तदेव करिष्यामि, मास्मेतस्ताडयः ।”

“तर्हि यदहं वदामि तल्लिख—मया देवनारायणमुखोपाध्यायपुत्रस्य निर्मलकुमारस्य प्रोत्साहनेन देवनारायणमुखोपाध्यायौ विषं भोजितः—”

“कदापि न, कदापि न, इदं त्वहं कदापि न लिखितुं शक्नोमि, कामं मे प्राणान् गृहाण, इदं तु मया कदापि लिखितुं न शक्यते ।”

“लिखितुं न शक्यते चेदिदं गृहाण”

सतडात्कारं . तालुन्यहं ताडितोऽभवम् । शिरो मे घूर्णितुमारभत । स्थातुमशक्नुवानोऽहं भूम्यामपतम् । स तु निर्दयो वेत्रं हस्ते गृहीत्वाऽवदत्,

“तव प्राणग्रहणे तु कथैव सर्वा निश्शेषिता भवेत्, अतश्चाहमेवं न करिष्यामि, त्वान्तु शुनकमिव मारयिष्यामि, वद, लिखसि नवा ? नचेदनेनैव वेत्रेण चर्म ते पृष्ठस्य मोचयिष्यामि”

“दीनबन्धो ! दयानिधे ! गच्छन्त्यनाथस्यास्य प्राणाः । आगच्छ, रक्ष, कष्टमिदं न शक्नोमि सोढुम्, दयानिधे ! कुरु दयाम् ।”

“किम्, अद्य रोदितुनारब्धम् ? मादृशानां हि हृदयानि . न रोदनेन द्रवीभवन्ति । यदि निष्क्रमितुमिच्छसि मदीयाद्वस्तात्, लिख शठिति यन्मयोक्तमस्मिन्पत्रे ।”

सहसैव साहसेन न्यर्धायत पदं मनसि मे । भयेन च समकोच्येतां चरणौ । एवं चाहमचिन्तयम्—“मृत्युर्मे निकटतर इति सत्यमिदम्, अद्य वा

भवतु, घण्टानन्तरं वा । सर्वथापि नास्त्युपायो मृत्युमुखान्निष्क्रमितुम् । एवं च स्थिते किमित्यहमासन्नमरणो जुगुप्सितमिदं कार्यं कुर्याम्” इति । निश्चित्य चैवं रन्ध्रमन्विष्यन् चिन्तयंश्च हृदि परमात्मानं, बलेन बध्वा मुष्टिमताडयं तस्य गले लब्धावकाशः । ताडितमात्र एव सोप्यसहमानो-
ऽन्तर्दूमौ छिन्नमूल इव तरुस्सहैव हाहाशब्देन । अहमप्ययमेव समयं इति यावद्वलमविच्छिन्नं मुष्टिभिर्जानुभिश्चाताडयम् । सच बहुधा यतमानोऽप्यु-
त्थातुं भाशकत्सीजबलः । न जाने तदा कियद्बलं मे शरीरेऽवर्ततेति । ततश्च तदीयेनैवान्तरीयेण तदीयौ हस्तौ पादौ च दृढं बध्वा जलादुद्धृत इव मीने तस्मिन् विवेष्टमान एवाहं द्वाराभिमुखमागमम् । किन्तु हन्त ! द्वारं बहि-
र्दत्तागलेन कवाटेन पिहितमासीत् । तदानीं च मदीयाः प्राणाश्शरीरान्निर्ग-
न्तु प्रायतन्ताहमपि च तस्माद् गृहात् ।

किं करोमि ! कथं पलाय्यताम् ? कुत्र यामि ? भगवन् महत्यामा-
पदि पतितोऽस्मि । दर्शय मे मार्गम् । पदा हतोऽयं सर्पो यत्तते मां प्रसि-
त्तुम्, नाथ ! रक्ष मामनायम् ।

बहिर्मन्दमन्दं येन केनचित्कवाटगृहलोदमुच्यत, कवाटिका चोद-
धाव्यत । अहं च समयसम्भ्रमम् अवदम्-“भ्रातः कस्त्वगति ? रक्ष मां
विपन्नम्” इति ।

“तिष्ठ तूष्णीम्” अयमश्रूयत शब्दो बहिः ।

क्षणाच्चोद्घाटितकवाटेन द्वारेणान्तः प्रविशन् कृष्णवस्त्रमावृतवैहः
कृष्णवर्णेनैव मुलापावरणेन पिहितवदनोऽदृश्यत कश्चित् पुरुषः । “तूष्णीं
किञ्चिदप्यशब्दापयन्मया सहाऽऽगच्छ” इत्युक्त्वा स गन्तुं प्रवृत्ते । अहमपि
मूक इव तस्य पृष्ठतः पृष्ठतो गच्छन् प्रापं किञ्चिद्गृहमन्यतमसा वृतम् ।

येन सहेतावद्दूरमागतोऽहं सोऽब्रवीत् “अद्य भवान्कटिनदुर्गमे
स्थाने पतितः । केनाप्युपायेनाद्य भवन्तं बहिर्नेतुं न शक्तोऽस्म्यहम् । भव-
दीयाः प्राणा अद्यापि भवत एव हन्ते सन्ति । अग्रे, इदं कचञ्चं घृत्वा-
ऽत्रैवोपविशतु भवान् । अद्य सन्ध्या प्रवर्तते । कृत्स्नाः रात्रिमत्रैव स्थेयं

भवता । श्वःप्रातर्येन केनाप्युपायेन भवन्तं बहिर्निर्गमयामि, न सम्भ्रमः क्रियताम्, धैर्यमवलम्ब्यताम् । गृह्यतामिदं कम्बळम् ” इति ।

एतावदुक्त्वा च स स्वहस्तस्थितं कृष्णकम्बळं मघं दत्त्वा झटित्येव बहिर्निर्गत्य द्वारं कवाटेन पिधाय शृङ्खलया बध्वा तालयन्त्रेण घट्टयित्वाऽगमत् । अहमपि तेनैव कम्बळेन पिहितगात्रः कुत्रचित्कोणे समुपाविशम् ।

पाठकाः ! चतुर्दशस्यास्य चक्रस्य गतिः मन्ये भवतां हृदयक्रमानामूदिति । वस्तुतोऽपीयं तादृश्येव गूढतमा । ममापि नास्ति सम्यक्सृष्टिः । इयदेवाहं स्मरामि “अद्य मध्याह्ने जयकाळ्या आज्ञया हरिदयाळुना सह पण्यवीधीमगच्छम् । मध्येमार्गं जयकाळ्याश्शङ्करस्य च सङ्केतमपश्यम् । आपणे वणिगेपेण स्थितश्चशुरोऽदृश्यत । पुनश्च बलात्कारेणात्र पापपुर्यामानीतोऽस्मि” इति । यस्य हस्तपादं मयाऽवध्यत स किल मच्छृङ्खलस्य भृत्येऽप्यन्यतमः । पश्यत ! पश्यत ॥ स दुष्टः कीदृशं कुत्सितं शब्दं मद्धस्तेन लेखयितुं प्रवृत्तोऽभूत् । अद्याहं केवलं मदीयेन बाहुबलेनैवापदो मुक्तोऽस्मि । अन्यथा स यद्यद्वदेत्तत्सर्वं लेखनीयमेव स्यात् । अस्तु, कोऽयं महात्मा, यो निजान्प्राणानप्यगणयन्मदीयान्प्राणानरक्षत् । अस्य किल शब्दश्श्रुतचर इव मे प्रतिभाति । कदा बुत्र श्रुत इति तदानीं नाज्ञायत । बहुपर्यालोचिते स्मृतिरभूत् । दशमाङ्गचिहितात्कारागृहाद्यदाऽहं निर्गतस्तदाऽनेनैव महापुरुषधारणयोग्यं ब्रह्मादिरुमदीयत । अनेनैव चोच्चराभिमुखं गन्तुमकथ्यत । एतादृशाः खलु परोपकाररता महात्मशब्देन कथयितुं योग्याः ।

अस्तु, ‘देवनारायणमुखोपाध्यायो मया विपं भोजितः’ इति खलु तेन लेखनाय निर्बद्धोऽस्मि । किमस्य तात्पर्यम् ? एवं विलेखनाय किमित्ययं दुरात्मा मामपीडयत् ? एवं विलेखनेन किं वाऽस्य फलं लभ्यते ? किं सत्यमेव देवनारायणमुखोपाध्यायोऽयं ममौ नास्ति ? हन्त ! हन्त ॥ चार्पकपेऽस्यापमृत्युरेव जाता ! किमत्राश्चर्यम् ? जयकाळ्याः किल राज्ये

देवनारायणमुखोपाध्यायस्याकाले मृत्युः, निर्मलकुमारस्य गृहपरित्यागः, इत्यादिकं च न नितरामसाध्यं नाम ।

हन्त ! हन्त ! अद्य पुनर्न जाने कीदृशी विषन्मदीये शिरसि पतिष्यति । यदि मृत्यमेव देवनारायणमुखोपाध्यायो मृतस्त्यात्, स्यादवश्यमेव महानर्थकरी कापि घटना न चिरादेव । जयकाव्या यदद्य मध्याह्ने उक्तोऽस्मि—“त्वं पदार्थजातमानय, अहं पाकं करोमि” इति, तस्याद्य ज्ञातं गूढं सात्पर्यम् । सा किल स्वयं देवनारायणमुखोपाध्यायाय विषं दित्सन्ती मयि तदपराधारोपणायैवैवमारचितवती युक्तिम् । हन्त ! हन्त !! न जाने विधात्रा किं किमालिखितं शिरसि म इति ।

कमात्प्रवृत्ते रात्रिः । सर्वत्र निःशब्दतया समध्यक्रियत । एवमादि चिन्तयन्नेवाहमपि निद्रातुमारभे । कमात्प्रसारितौ च पादौ धूलिपूसरायामेव तस्यां भुवि । क्षणमात्र विस्मृतममूत्सर्वमपि दुःखजातम् । एतावत्येव गीतशब्देन केनचिन्मनोहरेण प्रतियोगितोऽभवत् ।

इदं च तद्गीतम्—॥ द्विपर्वी ॥

“हृदयचकोरो मुखचन्द्रन्ते हारीक्षितुमभिलषति ।

अदयनिदं तव चेतो नूनं विदितं मां विस्मरति ॥”

अहो ! अयं किल मद्वितीयेनो बालकस्य स्वरः । घोरं तत्रान्धकारे उन्मीलितनयनोऽपि किमपि नापश्यत् । मन्दम्मन्दमग्रे प्रसारिताभ्यां हस्ताभ्यां भित्तिं परामृशन्नाद्वारमगच्छत् । कियन्तचित्कालं तत्रैव मौनमाश्रिनोऽतिष्ठत् । चतुर्दिशं निःशब्दतयासीत् । मध्ये मध्ये च केवलं शिल्लिकानां “रीरी” शब्दोऽश्रूयत । परमहं द्वायमुत्सृज्य पदात्पदमपि नाचलत् । यदि यः कश्चिदागत्य क्वाटमुद्घाटयेत्तदा क्षणित्येव पलायेयेत्याशया तत्रैवातिष्ठत् । श्वासमपि निरुध्य कर्णविक्रमौ कृतवानासत् । कियतःकालादनन्तरमुपरि धमधमात्कारः कश्चिदश्रूयत । स च सोपानमार्गेणाधस्तादवतरतःपदशब्द इवासीत् । अहमपि किञ्चित्साग्रधनोऽभवत् । एतावत्येवोभयो-

स्सल्लपतोरिव शब्दोऽश्रूयत । बहु प्रयस्यताऽपि न कोऽपि शब्दोऽगृह्यत ।
यो मयोपरि वक्षेण बद्धोऽवशः पातितः, किं तस्यैवोन्मोचनायैतौ समा-
गतौ ? कावेतौ ? यावुपरि सल्लपतः ! कीदृशोऽयं सल्लापः ?

“आम्, इदमेव साधु, तावत्पर्यन्तमत्रैव गृहे शवमिमं गुप्तं निधेहि”
इत्येतावदुक्त्वा तावगमताम् । इतः परं च बहूनां पदशब्दः पुनरश्रूयत ।
क्रमान् कवाटिकाप्युद्घाटिताऽभूत् । अहमपि निरुद्धश्वासस्तत्रैव कुत्रचि-
स्कोणे छन्नोऽतिष्ठम् । ते च निजहस्तेषु लम्बमानं किञ्चिदानीयात्रैव प्रक्षिप्य
पिहितकवाटा जम्मुः ।

किन्तु, हन्त ! नाहं निर्गन्तुमशकम् । तत्रैवावस्थितोऽहं कम्पमान
आसम् । तदा किल मे कियद्भयमासीत् ! अहमेव जानामि, अथवाऽन्त-
र्यामी सर्वेश्वरो जानाति । मन्दम्मन्दमहं पुनस्तस्यैव द्वारस्य निकट
मगाम् । द्वारन्तु बहिरेव शृङ्खलाबद्धाभ्यां कवाटभ्यां पिहितमासीत् ।
पुनश्च रन्ध्रान्वेपी “अद्य यदि कश्चिदुद्घाटयेत्कवाटिकां नूनमहं पलायेये”
ति चिन्तयन्तत्रैवातिष्ठम् । किन्तु कोऽपि नागमत् । बहुकालावस्थानाच्छ्रान्तो-
ऽहं स्थातुमशक्तोऽगत्या तमेवोद्देशं यत्राहं पूर्वमासं गन्तुं प्रावर्तिषि । गच्छ-
न्नेव च मध्यमार्गं शीतलेन केनचिद्वस्तुनाऽऽहतपदः प्रापतम् । किञ्चिद्वि-
मर्शेन च सोऽयं शव इत्यज्ञायत । अहमपि भीतभीतो रोदितुं प्रारभे ।
आः ! हा हन्त ! नेतस्सोढुं शक्यते । योऽद्यैव मां मारयेत्स एव मे परम-
हितो बन्धुः । तस्मै किलाहमाशिषः प्रयुजे । कोऽसि ? आगच्छ ! ददामि
तुभ्यं मे प्राणान् । अरे रे ! कस्यायं शवः ? कोऽयं दुर्भगो मनुष्यः,
यस्त्यक्तजीवितोऽत्र पतितोऽस्ति । किं मामपि सह नेतुं त्वमत्रागतोऽसि ?
साधु तर्हि, आगच्छ, मामपि सह नय, त्वं किल मम परमं मित्रमसि ! त्व-
त्पार्श्वे एव देहि मे स्थानम् । किमेतावत्पृष्टोऽपि किमपि न वदसि । किं
त्वमपि मे शत्रुरसि ? किं कृत्स्नोऽपि संसारो मे शत्रुतां गतः ? हा धिक्,
तर्हि को मां रक्षिष्यति ? हन्ताहमुन्मत्तसंवृत्तोऽस्मि । को वा शृणुयान्मे
जल्पितम् । अहो कष्टम् ! कुत्र यामि, किं वा करोमि । ओ मत्प्रियदालक

कुत्र त्वमस्यस्य । त्वयैव किलाद्यावध्यहं पदेपदे रक्षितोऽस्मि । कुत्र गतो-
स्यस्य त्वम् ? आगच्छ, द्रुतमायाहि । पश्य त्वदीयो व्रजेन्द्रोऽद्य वीहशं कष्ट-
मनुभवति ? स हि श्वेन सहस्य तिष्ठति । किं त्वं न जानासि ? किं स
एकाकी श्वेन सह निर्भयं तिष्ठेत्, अयं किल शवो मामद्य ग्रसितुं सत्र-
यति । आगच्छ बालक रक्ष मां रक्ष । अन्यथा पुनर्न व्रजेन्द्रं त्वं
द्रक्ष्यसि ।

एतदन्यच्च प्रलपत्येव मयि सहसैव सखटात्कारं कवाटमुद्धाटितम-
भूत् । “मा भैः-मा भैः-आगतोऽस्म्यहम्”

इति वदन्नेवान्तःप्रविशन्मन्त्रयनहारी बालम्समदृश्यत । मधुरमधु-
रायाम्तदीयाया वाण्याश्चवणमात्रेण पलायिनमभून्मे भयम् ।

उन्मत्त इवाहमेवमुच्चैर्वक्तुमारभे-“हे मत्प्रियतम बालक । पश्य
त्वदीयस्य व्रजेन्द्रस्य दशाम् । आगच्छ, समीपमुपयाहि । निजेन हस्तेन
शिरो मे परिमृशन्दूरीकुरु मे दुःखम् । नाहं पश्यामि तमसि त्वाम् । कुत्रा-
सि ? ” इति ।

“उन्मत्त इवोच्चैर्मा बह्वुवादी, तूष्णीं भव, स्थिरो भव, कुत-
स्ते भयम् ? निर्दोषम्य ते कुतो वा भी.”

“अहं निर्दोषोऽस्मीति तु त्वमेव जानासि, किन्तु मामघास्माच्छ-
वाद्रक्ष”

“नायं साधारणशवः, मन्ये न दृष्टोऽयं त्वया, अत एवोन्मत्त इव
जल्पसि, दृष्टेऽस्मिन् किं किं कुर्या न जानामि, अस्तु, पश्य”

एतावदुक्त्वा बालेन शठित्येव काचन मधूच्छिष्टवर्तिका मग्वा-
लिता, यम्यालोकेन शवोऽयं देवनारायणमुत्तोषाध्यायस्येत्यज्ञायत मया ।
“हा धिक्, अनर्थः किल मन्वृत्तः” बालोऽवादीत्-“कस्यायं शवः, दृष्ट-किल
त्वया ! देवनारायणमुत्तोषाध्यायोऽयमघात्रि न मृतः, इतः परमम्य जीवने
मरणं च मदर्थानमेव । इच्छायामयैव जीवयितुमपि शक्नोमि ।”

अहमपि श्रुत्येवावदम्—“अस्ति शक्तिस्ते सर्वमपि कर्तुम् । नत्त्वमसि मनुष्यः, देवोऽसि । पतामि ते चरणयोः, भवेत्ते महत्पुण्यम्, जीवय देवनारायणमुखोपाध्यायम्” इति ।

बालकः—“वस्तुतोऽयं देवनारायणमुखोपाध्यायोऽद्यावधि जीवति, त्रीक्ष्णतमेन विप्रेणोमां दशां प्रापितोऽयम् । आद्वादशघण्टमस्य विपस्य प्रभावस्स्यात् । एतन्मध्य एव यदि नौषधं दीयेत, तदाऽस्य जीवनं दुष्करम् । औषधमपि मयाऽऽनीतमस्ति । तदद्यास्मै ददामि । किन्तु दिवसत्रयं यावदस्य सम्यक्पारिचर्या कार्या । अहं त्वत्र स्थातुं न शक्नोमि, दिनत्रयं त्वयैवास्य समीपे रात्रिदिवं स्थातव्यम्” ।

अहम् “सहर्षमहं स्थास्यामि, किं त्वत्र छलेन कियच्चिरं स्थातुं शक्यते । कथमिदं क्रियताम् ।”

बालः—“किमिदमपि त्वया कथयितव्यम् ! यद्यत्कर्तव्यमत्र पूर्वमेव सर्वं मया कृतमस्ति । इतः परं यद्यदहं करोमि तत्सर्वमवहितः पश्य” । एतावदुक्त्वा बालः किमप्यौषधं देवनारायणमुखोपाध्यायस्य मुखे प्रक्षिप्य-निश्चलाभ्यां नयनाभ्यां तदीयं मुखमपश्यत् । एवमाचरणे कोऽभिप्राय इति नाहं जानामि । पुनश्च समयमवादीत्—“न मामद्य किमपि पृच्छ, कुतोऽहमागतः कुत्र किंवा भवति इति ज्ञातुं मा कुरु यत्नम् । उभावपि मिळित्वा बहिरिमं नयावः । इतः परं यद्यत्कर्तव्यं सङ्केतेनैव ज्ञातव्यम् । भाषणं चातिमन्देन स्वरेण कर्तव्यम्” इति ।

उभावप्यावाम् मिळितौ देवनारायणमुखोपाध्यायं बहिरनयाव, तत्र चैकं चतुरन्तयानं मुसप्रावरणप्रावृतमुखान् चतुरो बाहकांश्चापश्यम् । महताऽवधानेन देवनारायणमुखोपाध्यायश्चतुरन्तयाने शायितोऽभूत् । बालकस्याज्ञयाहमपि चतुरन्तयान उपविष्टो देवनारायणमुखोपाध्यायस्य शिर उत्सङ्गे निधायतिष्ठम् । चतुरन्तयानं च क्वाटैः पिहितमभूत् । बाहकाश्च चतुरन्तयानं स्कन्धे बहन्तो निश्शब्दपदं सवेगं कुत्रापि गन्तुं प्रावर्तन्त ।

इति चतुर्दशं चक्रम् ।

अथ पञ्चदशं चक्रम् ।

(देवोऽयं मनुष्यो वा)

मृतप्रायेणचेतनेन देवनारायणमुखोपाध्यायेन सह कुत्रचिज्जीर्णे कुदीरे वसनो मेऽयं दिनद्वयं व्यतीतम् । अतीतिस्मिन्दिने श्वप्रातरेवास्य देधतुल्यस्य बालस्य वृषयाऽस्य पुनर्जीवनागाऽस्ति । अहन्तु न विश्वसि-
मीदं यद्देवनारायणमुखोपाध्यायः पुरुज्जीर्णो भविष्यतीति । महेश्वर्यशा-
स्त्रिनो देवनारायणमुखोपाध्यायस्य प्राणा अद्य मालाधीना वर्तन्ते । अन्य-
जीवनं मरणं च तदधीनमान्ते । स गन्तुं भगवान् किमभिप्रैतीति न-
ज्ञायते । दिनद्वयं तूयदिष्टस्यैव सतो व्यतीतम् । नेत्रयोर्नामापि निद्राया-
नास्ति । महत्योत्कण्ठया एकैकं क्षणं युगवद्व्यत्येति । बालस्याजामनुसृत्य-
देवनारायणमुखोपाध्यायस्य शिर उत्सङ्गे निधाय निश्चलोऽविच्छिन्नमुप-
विष्टोऽस्मि दिनद्वयात् । एतादृशस्य सज्जनस्यैतादृशी विषत् । हा ! ससार !
किमिति नामैव भयानकोऽसि ? एतावानस्याचार एतादृश्यविचार्यकारिता-
च कुतो भवति ? मनुष्यो मनुष्यस्य किमिति शत्रुतामलम्बते ? दुर्बलस्य-
विश्वासवत् पुरुषस्य कुतो रक्षणं न भवति ? किं दैन्येनैव हेतुनेत्य-
आपन्नो मयि निपतन्नि ? किमयुद्धकुशलोऽस्मीत्येवाह पादैः परामृष्टो-
भवामि ? किं बाल इत्येवाह ससारेण पारत्यक्त ? कुत इदम् ? को-
वा मे दोष ? कुतोऽहमात्मानमपि स्वयं न प्रत्यभिज्ञातुं शक्नोमि ?
किं सत्यमेव मे न स्तो मातापितरौ ? किमस्मिन् जगत्स्येव न म-
आत्मीयो नामास्मि ? किमित्येनादृशोऽयं दण्डो मयि निपात्यते ? किं-
रुलनायामपि भुवि स पुरुषो नास्ति, य एतद्रहस्यं मा बोधयेत् ? देवना-
रायणमुखोपाध्याय-येतादृशी यमयातना कुत ? कोऽस्य दोषस्तादृश ?
अनेन तु कदाऽपि कम्मा अप्यपकारो नाम नाक्रियत, एव स्थिते दशेय-
भस्य कुत ? अद्यावधि त्वस्य सुखमेव चन्तिस्म जीवनम्, कम्मापि

कदापि कष्टमपि नानेन दत्तम्, तादृशोऽयमद्य कस्याचिद्दीनदीनस्य बालकस्योत्सङ्गेऽनाद्य इव किमिति पतितो वर्तते ? अस्य कुमारो निर्मलचरितो निर्मलकुमारो गृहत्यागी कुतोऽभूत् ? धर्मतो विवाहिताऽस्य पत्नी किमित्येवं कुटिला संवृत्ता ? यस्यां निरतिशयेन प्रेम्णा प्रियतमं पुत्रमपि नागयणत्, तस्याः कृपया खल्वीदृशी दशाऽद्यानुभूयते, तादृशो बुद्धिमानपि कथमस्या रूपजालेन निबद्धोऽभूद्भवान् ? तात ! उत्तिष्ठ, पातय दण्डं द्रुवतेषु, प्रतिगृहाणास्य बालस्य प्रत्युपकारम् ।”

न जानामि शोकविह्वलोऽहं किं किं प्रारुपमिति । पाठकाः, क्षम्यतां बालस्य मे निष्प्रयोजने प्रलपे न दीयतां दृष्टिः ।

कुटीरोऽयं कस्य, कुत्र वाऽस्ते नाद्यावधि जानाम्यहम् । मपूर्वेद्युरात्रिमारभ्य विचेतनं देवनारायणमुखोपाध्यायमुत्सङ्गे बहलत्रैव छन्नो वर्ते । भोजनसमय उपस्थिते त एव छन्नवेपथ रिणस्समागत्य यत्किञ्चिद्भोजयन्ति, प्रतिनिवर्तन्ते चाविळम्बमानाः । तान्निनाद्यावधि नान्यस्य दर्शनमजायत । देवनारायणमुखोपाध्यायस्य उत्सङ्गादपसारणं प्रतिपिद्धं बालेन, दिनत्रयमेवमुत्सङ्गे गिरो निधायिवस्थान एवास्य जीवने प्रत्याशा, अन्यथा तु न । अत एवाहमपि दृढप्रतिज्ञस्तिष्ठामि । किमेतावति कष्टेऽपि सोढे नायं जीवेत् ? पश्यामि परमात्मा किं करोतीति ।

कर्मसाक्षी भगवान् कमलिनीमतिरपि क्रमात्संहरन्नेजान्करानगादम्ताचलशिरोवत्सताम् । सान्ध्येन तमसा च क्रमादधिक्रियते स्म सविशं गगनम् । दिनान्ते कुलायमुपगच्छताम् बिहगानाम् कलकलरवोऽपि क्रमेण समशमत् । इतस्ततश्चाटताम् घूकस्तृगालप्रायाणाम् मृगाणाम् समवर्धन कण्ठरवः । शीततामुपगतश्च वानो वातिस्म मन्दमन्दम् । अहं तु पूर्ववदेव देवनारायणमुखोपाध्यायस्योत्तमाङ्गमुत्सङ्गे समुद्रहन्नुपविष्ट एवाम्मि । एतावत्येव स एव बालकस्यानुचरो यमहं न जानामि दीपहस्तस्समागमत् । तत्र सह सङ्गपितुं नास्त्यज्ञा वाञ्छामय, अत एवाहं तूष्णीं मूक इवाम्मि ।

सोऽपि सैव कृत्यजात निरवर्तयत् । भोज्यहस्तश्च कश्चिद्वाहणो ममाग्रत एव
भूनायुनविष्टोऽभवत् । अहमपि देवनारायणमुखोपाध्यायमुत्सङ्गे बह्वेव
यत्किञ्चिद्भुक्त्वा हस्तमुखपादमक्ष्णयमुखविष्ट एव । यद्वाहमिमं कुटीरमा-
गतमनत प्रभृति वान्कम्य दर्शनमेव नामूत् । बहुवारमनुयुक्तावप्येवौ तद्वि-
षये किमपि न वदत । हा कष्टम् ' कुन एतां न भूत ' माम्स्वधिकम्,
एकमपि शब्द किमित्येतौ नोच्चारयन् ' मया तु बहुधा सविनयनभ्यर्थना
कृता, पर सर्वमपि व्यर्थमेवामूत् । काष्ठपुत्तलिके इवाऽगच्छन्, कार्यं
निर्वर्त्य पुनर्गच्छत ।

एव निश्चिन्मावेनोपदेशन ममामाध्यमेव । किमिति ममेति वक्तव्यम्,
कोऽप्येवमुपवेष्टु नैव शक्नोति, निर्जने वनेऽन्धतमसावृते कुत्रचित्कुटीरे शव
मपि कञ्चनेत्सङ्गे वहन् किं मादृशो बालो दिनत्रयमभिस्थातु शक्नोति ?
नाहि नहि, कदापि न शक्नोति । तद्येतादृशेऽमाध्ये कर्मणि किमिति मा
न्ययुचद्वाह । मन्वे विनेम नान्य उपायोऽस्ति, अन्यथा मुसाध एव कश्च
नोपायो बालेन कृतम्यात् । अस्या रात्र्या व्यतीतायामेव सर्वं दुःखजात
दूरीभवेत् । देवनारायणमुखोपाध्यायोऽप्युज्ज विनम्यात् । तदागच्छत पाठ
का । देवनारायणमुखोपाध्यायपुनर्जीवनप्रत्याशया बालकसमागमप्रत्याशया
च यथाकथञ्चिद्यापयाम इमामपि रात्रिम् ।

रात्रिस्तृतीये ग्रहेरे पद् निक्षेप्नुमुद्युक्ते । कोष्ठकनिहितश्च वृषो
अरापलितमूर्तिरिव वृद्ध कम्पयन् शिरो गणयतीव निजायुषो पाटिका ।
रात्रिचराणा मृगाणामपि किञ्चिदुपशान्त इव कलकलरव । अहमपि भित्ति-
मवलम्ब्योपविष्टो निद्रादेव्या इवावाहनेन निमीलितलोचनो ध्यायामीव ।
अचिन्तितमेव कुटीरमसर्वोपि प्रकाशमयोऽभूत् । अहमप्युन्मीलितलोचन
पुस्त एवावस्थिताम् दीपयष्टिहस्ताम् काञ्चन स्त्रियमवालोकयम् । या किल
मा देवनारायणमुखोपाध्याय च सक्रोधमारक्ताम्शा लोचनान्मया दहन्तीवा-
दृश्यत । एतादृशीमिश्रामालोकदत्त आत्मान चासहायमालोचयतो मे कश्चि-
) दन्यादृश एव भावन्तमनायन । चित्रलेखिन इवाह तामेकप्रया दृष्ट्या

निरीक्षमाण आसम् । वदनं मे शुष्कतामभजत । एकमपि शब्दं मुखान्नि-
स्सारयितुमरामर्थं आसम् । सैवमब्रवीत्—अचिन्तितोऽहं हठान्मदालोकनेन
त्वं भीत इव दृश्यसे, मा भेषीः, न किञ्चिदस्ति कारणं भयस्य । महता
प्रयत्नेनाहं त्वत्सनीपमुपगताऽस्मि । काहमस्मि—अपि प्रत्यभिजानासि । अपि
स्मरसि मां कदाचिदितः पूर्वं दृष्टान् ?”

अहमपि सभयमवदम्—“नहि, न त्वं कदाऽपि मयेतः पूर्वं दृष्टा ।
का वाऽमि त्वमिति नाहं जानामि ।”

स्त्री—“काहमस्मीति तु क्षणान्तरे व्यक्तोभविष्यति, अस्तु, अहमेकं
पृच्छामि, किं निर्मलं द्रष्टुमिच्छसि ?”

अहम्—“कम् ? निर्मलम् ? आतरम् ? स कुत्रास्ते ? स कुत्रास्ते ?”

स्त्री—“अत्रैवास्ते, कोलाहलं यदि कुर्यास्तदा न दर्शयेयम् ।”

अहम्—“नहि नहि, नाहं कोलाहलं करोमि, स कुत्रास्ते, कथय,
अद्यैव गत्वा तं पश्यामि ।”

स्त्री—“तर्हि शवमिममत्रैव निधाय मया सहागच्छ ।”

यावदहं देवनारायणमुखोपाध्यायस्य शिरो भूमौ स्थापयितुमुद्युजे,
तावदेव “मैवम्, मैवम्, मैवं कुरु, दुष्टाया अस्या वाचं कदापि नास्तीकुरु”
इति कर्णे मे केनचित्कथितमिव । अहमप्यवहितोऽभवम् । सधैर्यं च ता
मैवमब्रवम्—“नाहं प्रत्यभिजानामि त्वाम्, नचावगच्छामि तेऽभिप्रायम् यदि
च वस्तुत एव निर्मलो आताऽत्रास्ते, तर्हि तमेवात्रानय, नचात्रागमनं स
नाहोऽकुर्यात्, नाहमिदानीमितं पदात्पदमपि चलितुं शक्नोमि” इति ।

स्त्री—“अरे मूर्ख ! सोऽत्रागन्तुं नेच्छति, मृतस्य पितुर्मुखमवलोक-
यितुं नायमुत्सहते । त्वया मह किञ्चित्मलपितुमगिलपति । मन्ये किमप्या-
वश्यकं कथयितुमिच्छतीति । नन्वागच्छ किं त्वेवं विभेषि ?”

अहम्—कदाऽपि नागमिष्यामि, मृतस्य पितुर्मुखमवलोकयितुं कि-
मिति स नोत्सहते ! केनोक्तमयं मृत इति । यद्यहमित्ति उत्थितो भवेयम्

सत्यमयं मृतो भवेत्, नायमद्य मृतः । कथय त्वं तत्र गत्वा-‘व्रजेन्द्रोऽद्य त्वदीयं वचनं नार्हाकृतुं शक्नोति, त्वदीयमेव कथं मोऽयं करोति, दिनत्रयं रात्रित्रयं चानिद्रस्त्वदीयमेव पितरमुपचरति, यदि स तत उत्तिष्ठेन्न-श्चितमेव निर्मलः पितृहीनस्स्यात्’ इति ।”

स्त्री-“अरे त्वं कीदृशो बालोऽसि ? किं मदीयं वचनं नार्हाकरोषि ? किं निर्मलेन न सम्मिलिष्यमि ? त्यजनां मूर्खनाम्, गच्छ, निर्मलस्तत्र तिष्ठति, तमप्यानय, उमाम्यामपि मिळिताभ्यामन्योपचारः क्रियताम् ।”

अहम्-“नाहं कदाऽपि गमिष्यामि, परित्यज्येमम्, नेतोऽहमुत्थास्यामि, किमित्थेवं निर्वध्नामि, मम गमने अगमने वा कस्तव लाभो हानिर्वा । मन्ये, कुटिलेनाभिप्रायेणागताऽस्मीति । अवला भूत्वा कथमेतादृश्याम् सञ्ज्यामेका-किनी समागताऽसि ? कुत आगताऽसि ? क। चासि त्वम् ?”

स्त्री-“पश्य, अहं किल तव निर्मलकुमारस्य च कुशलं कामयमानाऽऽगताऽस्मि, यद्यदहं कथयामि युगयो रेव तत्क्षेमाय । शीघ्रमित उत्तिष्ठ । अन्यथा का ते दशा स्यादिति नाहं कथयितुं शक्नोमि, अवश्यमेव त्वयेत-उत्थातव्यम् । द्रक्ष्यामि, कथमितस्त्वं नोत्तिष्ठसीति ।”

हा हन्त ! कीदृशीयं विपत् ! केयं दुष्टा ? क्रमादियं निर्वद्धुमेवा-रमते । अवगतोऽस्या अभिप्रायो मया । इयमिच्छति देवनारायणमुखो-पाभ्यायस्य अनुजीवनम् । भवतु यद्वा तद्वा । नाहमस्या जाले पतिष्या-मि । द्रक्ष्यामि किमदस्या अस्ति बलम्, क्रियच्च चतुर्यमिति ।

स्त्रिया सक्रोधमुक्तम्-“किंनु त्वं नोत्थस्यसि ? मूर्ख ! किं जानासि-कस्या वशोऽद्य त्वमसीति ? उत्तिष्ठ, अथैवोत्तिष्ठ । नचेदधैव तव नामापि निर्मूल्याभि, दुर्भग, कृतघ्न, धूर्त ! उत्तिष्ठ, याहि दूरम्, निर्गच्छेतः, कथं नोत्तिष्ठेः ?” इति ।

किमिदम् ? अरुणमादेव प्रज्वलन्यष्टिद्रीपो मन्दप्रकाशो दीपश्च व्य-नश्यताम् । एवं किलाजायत, यथा ‘कश्चित्कुटीरं प्रविश्य तां श्रियं या मां’ तर्जयन्त्यास्त रज्जुभिर्ग्रन्थिमिव बध्वा यथागतमगान्’ इति ।

पुनश्च केनचिदुक्तम् “आगच्छ, उभौ मिळितौ देवनारायणमुखो-
पाध्याय वनेषाव । न युक्तमितोऽत्रावस्थातुम् । शत्रुभिरयं देशोऽज्ञायत ।
अपि जानासीमा स्त्रियम् । इयं किल देवनारायणमुखोपाध्यायस्य स्यालि-
का । एतैरेव भोजितो विष देवनारायणमुखोपाध्याय । शङ्करादयोऽपि
बहिरवस्थिता अभवन्, नूनं तवापि प्राणा गतास्त्यु । तान् सर्वानपि वद्-
ध्वा कारागृहं प्राहिणवन् । आगच्छ, उभावावा मिळितौ देवनारायणमुखो-
पाध्याय चतुरन्तयाने स्थापयाव । एव च कृते बाहकास्त स्वस्थानं प्राप-
यिष्यन्ति । अस्ति एषा मम महत्कार्यम्, इतोऽपि कियन्त कालं मया सह
स्थातव्यं त्वया, अस्तु, आगच्छ, आरोपयावश्चतुरन्तयानमभिमम्” इति ।

तस्मिन्नेवान्धे तमसि महता श्रमेणावाभ्या चतुरन्तयाने शायितोऽभू-
द्देवनारायणमुखोपाध्याय । न जाने बाहकान्स्फन्धारोपितचतुरन्तयानां का-
दिशं प्रस्थिता इति ।

आवामपि तस्मिन्नेव तमसि कुत्रचिद्वन्तु प्रावर्तिष्वहि । कुत्र गम्यते-
नाहं जानामि । पाठका स्यादेव विदितं युष्माकम्, अस्मिन् गाढे तमसि
मम सहायमूतोऽयं चिरपरेचिताद्बालकान्य इति । गच्छन्नेव चाहम-
चिन्तयम् ‘देवोऽयं मनुष्यो वा ।’ इति ।

इति पञ्चदशं चक्रम् ।

अथ षोडशं चक्रम् ।

(वीरजा वीरबाह्वर्वा ?)

एने तमसि शून्यप्राये च वनोद्देशे बालकस्य पृष्ठतः पृष्ठतो याम्य-
हम् । कियद्दूरं गन्तव्यमिति न जानामि । एव गच्छन्नेव बालकं कुत्रचि-
द्धठाग्निरुद्गतिरभूत् । इतश्चेतश्च दत्तदृष्टिर्मन्ये यकश्चित्पनीक्षत इव ।
क्षणान्च दृग्देव कश्चित्माह्वेतिकश्चदोऽश्नयन् । प्रत्युत्तरितं च बालेनापि

साङ्केतिकेनैव शब्देन । निमेषाच्च कश्चित्कृष्णकम्बळपिहितशरीर पुरुष
आवयो पुरतोऽदृश्यत ।

बालेन पृष्टम्-“कोऽसि ? गोविन्दलाल ?”

तेन चेत्तर दत्तम् “अथ किम्”

बालक “अद्यन्मयोक्त किमस्ति सर्वं सन्नद्धम् ?”

उत्तरम् “अथ किम्”

बालक-“वस्त्राणि वर्णकलाप इत्यादिकमपि सन्नद्धम् ?”

उत्तरम् “अथ निम्”

बालक “बलमस्मदीय कुत्रास्ते ?”

उत्तरम्-“पर्वतोपत्यकायाम्”

बालक “त्वदीयाश्चरा ?”

उत्तरम् “सर्वे सन्ति यथास्थानम्, आज्ञाया सर्वाङ्गानयामि ।”

बालक-“नहि, नहि, नास्त्यद्य तेपामावश्यकता, यदा भविष्यति
तदा कथयिष्यामि, गच्छ मोक्ष विश्रमगृहम्, यतो रूपपरिवर्तनमपि
आवश्यकम् ।”

आसीत् । अग्रनो गोविन्दलाल प्रस्थित, पृष्ठतश्चावाम् । अर्हपी-
यस्येन दूरे समदृश्यत कश्चिन्कुटी । प्राविशाम वयं ताम् । कुट्यातु विचि-
त्रनमान्येव वस्तुन्यदृश्यन्त । कुत्रचित्कोणे दीप कश्चिज्ज्वलन्नासीत् । अन्य-
तश्च काचिदुपवेशिनी निहिताऽसीत् । तस्याश्च नानाविधानि कृष्णानि
श्वेतानि च कूर्चानि श्मश्रूणि केशपादा इत्यादीनि निहितान्यासन् । मरिच-
तमेपु बहुपु अल्पेषु भट्सु च पात्रेषु कर्दमताम्रपादिता नानाविधा वर्णा,
नानाविधाधाल्पीयस्यो मर्दयस्यश्च अन्यस्य, वन्यानि बहुविधानि मूल्यानि,
चित्रलेखनोपयोगिन्यस्तुलिका, महत्किञ्चिदर्पणम्, नानावर्णावृत्तीना वस्त्राणा
खण्डा, काफलस्य च पोटलिका बहुमर्यामन्नामन् । तिस्रो महत्स्यो जल

द्रोण्यो भूमौ निखाता आसन् । अन्योन्यपि बहूनि विचित्राणि । तादृशानि वस्तून्यासन्, येषामवलोकनमात्रेणैवं यस्य कस्यचित्त्वान्त्रिकस्य चोरस्य वा गृहमिति सर्वैर्ज्ञेयम् । अन्तःप्रविष्टेष्वेवात्मासु गोविन्दलालः किञ्चित्काश-निर्मितपट्टिकारचनास्तरणं भूमौ प्रासारयत् । सर्वे च वयं तत्रैवोपविष्टा अभुम ।

बालकोऽवादीत्-“गोविन्दलाल ! अल्पावशेषैव रात्रिः, यादृशं रूपं भस्य कार्यं ज्ञातित्वेव कुरु त्वम्, ममापि सामग्रीं कुर्वन्नामानय, बहिर्द्वार एव तिष्ठामि, दीपोऽपि कश्चिन्मद्यं दीयताम्” इति ।

बालक एतावदुक्त्वा कञ्चिदन्यं दीपं गृहीत्वा बहिर्निर्गतात् । तस्यैव पृष्ठतो गोविन्दलालोऽपि काञ्चित्पोटलिकां गृहीत्वा ।

अहं तु निश्चलो निश्शब्दश्चासम् ! कोऽयं व्यापारः ! वेपान्तर-धारणस्यैव सन्नाहो दृश्यते । कोऽयं बालकः ! गोविन्दलालः किमिति सगौरवं समर्यादं चानेन सल्लगति ! महाचतुरोऽयं बालकः को वा ! सर्व-मिदं रहस्यमद्यवधि मया न ज्ञायते । पश्यतोऽहरेण्यतमोऽयं बालः किमि-त्येतादृशानि कार्याणि करोति ! धृतवेपान्तरेण किं मयाऽद्य कर्तव्यम् ? नाहं जानामि, बाल एव कदाचिज्जानीयात् ?

अचिरादेव गोविन्दलालः प्रतिनिवृत्तो वर्णविन्यासाय ससन्नाहमुप-विष्टोऽभूत् । प्रथमतश्च केनचिद्वर्णनावर्णयन्मदीयं मुखम् । ततश्च सुन्दर-तमं कुटिलमानीलं कारूपक्षं समयोजयच्छिंसि । कर्णयोश्च हीरकजटिते 'सौवर्णे' कुण्डले समसञ्जयत् । शीर्षकं सिरसि, चण्डातके ऊर्ध्वः, हास्तिन-पुरीये पदत्रे पादयोश्च यथयथं संयोज्य मां मध्यदेशीयं बालमकरोत् । तदाययोर्हस्तयोर्वर्णविन्यासे चातुरीं शीघ्रकारित्वं चावलोक्य विस्मितमिव मे चेतः । किमधिककथनेन, यदाहं दर्पण आत्मानमपश्यम्, तदा नाशकं मा-मेवाहं प्रत्यभिज्ञातुम् । सर्वेभैवान्यादृशो मे संवृत्तो वेषः । कन्यास्ति सा-मय्यं दिवाऽपि मां पश्यतः प्रत्यभिज्ञातुम् । एतावत्येव “काऽहमस्मि ! प्रत्यभिजानीहि” इति पृष्ठत आगतेन केनचिदुक्तम् ।

परिवृत्तमुखश्च तेजस्विनीं काञ्चित्परिवाजिकामपश्यम्, या किल का-
पायं वसाना गळे रुद्राक्षमयीं मालां दधाना शिरसि जटिलां जटां विभ्रतीं
ललाटे च भस्मत्रिपुण्ड्रं विभ्राणा हरतेन त्रिशूलं वहन्ती कञ्चिदन्यादशमेव
भावम् चेतस्मुदशदयत् । सविस्मयमहमपृच्छम् “का त्वमसि ? देवी वा
दानवी ? ” इति ।

“किं न मा प्रत्यभिजानासि ? किं मदीयम्स्वरोऽपि न प्रत्यभिज्ञायते ?
धिक्, कीदृशोऽसि त्वम् ।”

“आम्, आम्, त्वम् स एव बालोऽसि, अद्यासि प्रत्यभिज्ञातः ।
विचित्रवेष्टितो बालोऽसि त्वम्, सत्यम् वद, कस्त्वमसि देवो देवी वा ?
मानवो मानवी वा ? न मे नृप्यतो नेत्रे त्वदीयं सौन्दर्यं पश्यती । त्वदीयं
चातुर्यं निरीक्ष्य सम्भ्रान्तमिव मे चेतः । त्वन्नरीक्षणमात्र एवाहमुन्मत्त इव
भवामि । कथय, कस्त्वमसि, मन्ये नूनमसि म आत्मीयानामधिकः । संसा-
रोऽयं मां असितुमिच्छति, पिता माता च मे प्राणान् गृहीतुमिच्छतः । एवं
स्थिते किमित्येवं मदयं श्राम्यसि ! छिन्दि मे संशयम्, कथय कस्त्व-
मसि ? त्वामहं केन नाम्ना सम्बोधयेयम्, कथय, न चेत्-” । इतः परं वक्तु-
महं नाशकम् । गळो निरुद्धोऽमृच्छोकावेगेन । प्रवर्तत धारया प्रवोदुमधु ।
सर्वाङ्गीणं च श्वेदकम्पौ समजायेताम् । जडतया च परिगृहीतोऽभवम् ।
क्षणाच्च मार्जिताश्रुः पुरतः पुचलिकावन्निश्चलभावेन तिष्ठन्तं हिमाद्रिशि-
खरादिव प्रपतता गाङ्गपूरेण प्रवहताऽश्रुपूरेण पूरितनयनमेकाग्राम्भ्यां मामेव
निरीक्षमाणं परिवाजिकावेषप्रतिच्छन्न तमेव बालकमपश्यम् । किमितोऽप्यहं
चूर्णो तिष्ठेयम् ? झटित्यपृच्छमेव “कुतस्त्वं रोदिषि ?”

बालोऽवार्दत्-“कुतोऽहं रोदिमि ? त्वामेव दृष्ट्वाऽहं रोदिमि । मदीयं
हृदयं किल मृदुतरम् । यस्य कस्यचिदपि दुःखिनो दर्शनमात्रेण सम दुःखं
भवति, रोदिमि च तत एव । त्वं हि निदांपोऽसि, महत्तेऽयं कष्टम् महती
च विपत्तवेदानीमापतिता, अत एव त्वा दृष्ट्वा रोदिम्यहम् । कीदृगह-

मस्मीति ज्ञात्वा किं वा करिष्यसि त्वम् । अस्त्वयं जनो महतो महान्तियेव, किं त्वमङ्गीकरिष्यसि ? अस्तु वाऽल्पीयसोऽप्यल्पीयानित्येव, किं विश्वसि-
ष्यति ते हृदयम् ? । इदमेव परमिदानीमवशिष्यते-पुमानहं स्त्री वेति, इद-
न्त्वमपि पश्यस्येव, यदा यथा भवितव्यं तदा तथाऽहं भवामीति । यद्यपि
सत्यमिदं नाहं पुमांस्त्री च भवेयमिति, निश्चितमेव भाव्यं मया पुंसा
स्त्रिया वा । परमय पुमां स्त्री वेति ज्ञातुं न शक्यते त्वया । आयास्यति
सोऽपि कश्चित्समयो नूनम्, यत्र स्वयमेव मां त्वं प्रत्यभिज्ञास्यसि । अस्तु,
आगच्छ, गच्छामः कश्चित् । अपि जानास्यश्चमारोढुम् ? ” इति ।

अहमवदम्—“अथ किम्, बाल्ये बहवोऽद्या आरूढा मया, कियतः
कालाक्षास्त्यभ्यासः । परं शक्नोम्यारोढुम् । किञ्चिदहं पृच्छामि, कृपयाऽस्य
प्रत्युत्तरं वक्तव्यमेव भवताऽवश्यम् । कस्त्वमसीति तु नाहं ज्ञातुमशकम्,
मास्तु तत् । इदं तु कथ्यताम्, किन्नामधेयो भवान्, केन नाम्ना
सम्बोधनीयो भवान् ? ” इति ।

बालः “यदाऽस्मि बालकरूपेण तिष्ठामि तदा वीरबाहुनाम्ना,
यदा च स्त्रीवेषेण तदा वीरजा नाम्ना सम्बोध्यै । किञ्चेदमन्यत्कथयामि—
कदाऽपि मां भवच्छब्देन न सम्बोध्य, यतोऽहं न तमर्हामि । अस्वागच्छ
मया सह ” इति ।

एतावदुक्त्वा च प्रावर्तनं गन्तुं वीरजा । अहमपि तस्मिन्नेवान्धे
तममि तस्या एव पृष्ठतः पृष्ठतोऽगमम् । गच्छन्त्य मे चित्ते समभूदयं
विशय-वीरजा वीरबाहुर्वा ? इति ।

इति षोडशं चक्रम् ।

अथ सप्तदशं चक्रम् ।

(अलौकिकं सामर्थ्यम् ।)

वीराङ्गना वीरजा देवी किञ्चिदप्यविश्रम्य गच्छत्येवाधेन । ममा-
प्यधो यात्येव तस्याः पृष्ठतः । औपमश्वेतिमा पूर्वस्याम् दिशि ततः
क्रमेण गगने च समदृश्यत । भगवतो भाम्करस्य सौवर्णैः किरणैराक्रान्त-
ममूत्प्रथमत उदयाचलशिरः । ततश्चान्येषामपि पर्वतानामुच्चतमो भागोऽपि ।
तमसा च पलाय्य न्यलीयतास्ताचलगुहाम् । वयमप्यतीत्य दुर्गमं वनं
कुत्रचिदन्यत्रैव चेतोहरे वनोद्देशे यावः । रात्रेश्चतुर्थयाममारभ्याश्चपृष्ठे
स्मो वयम्, यामश्च पश्चिमामिमुखम् । कुत्र यामो नाहं तं जानामि ।
यावत्तमसोऽधिकार आसीत्तावदश्वावपि मन्दमन्दमचलताम् । किञ्चिदपयात
एव तमसि प्रावर्तताम् सवेगं गन्तुम् । वस्तुत एवावबोर्श्चौ बलिष्ठौ तेज-
स्विनायतिरंहसौ चावर्तताम् । इतस्ततःकुत्रापि दृष्टिर्न पात्यते । केवलं पश्चि-
मामिमुखं यावः । गच्छतोरेव कश्चन चतुष्पथो दृष्टिगोचरोऽभूत् । तत्र
निरुद्धगतिश्च तत इतः क्षणं निरीक्ष्य प्रावर्तत पुनर्दक्षिणेन पथा गन्तुं
वीरजा । कियद्दूरगमनानन्तरं काचित्कुल्या समदृश्यत । या तद्वनं द्वेधा
विभजन्ती पूर्वामिमुखं प्रवहन्त्यासीत् । इमं देशं बुल्यां वेमां नाहं जा-
नामि । केवलमहं वीरजायाः पृष्ठतो गच्छामि । पश्चिमभागमभ्यभूमिमतीत्यैव
पुरतः किञ्चित्पुरातनं खण्डगृहमपश्यम् । यस्य प्रधानद्वार विवृतमेवावर्तत ।
अन्तरम्य कस्याप्यवस्थितिर्नाजायत । वीरजामन्वहमप्यधातरमश्वात् ।

वीरजाऽवादीत्—“आगच्छतोः कुल्यातीरे यद्वनं वनं समदृश्यत,
तत्रैव गत्वाऽश्वाविमौ विश्रामय । बहुशः कोऽपि तत्र जायास्यति । यदि
कदाचित्कश्चिदागत्य यत्किञ्चित्पृच्छेत्, तदा किमपि न प्रतिवक्तव्यम् ।
बहुशो निर्वद्धस्तु, ‘देव्या राज्ञ्या अनुचरोऽहम्’ इत्येतावत्कथय, अन्यत्कि-
मपि न कथय” इति । एतावदेवोक्त्वा वीरजा खण्डगृहं प्राविशत् । अह-
मप्यश्वौ गृहेत्वा कुल्यातीरस्थं वनं प्रातिष्ठे ।

कीदृशीयं गृहस्यमयी घटना ? कौऽयमुद्देशो भूमेः ? कुत्राहमागतोऽस्मि ? किं वा प्रयोजनमुद्दिश्यायं प्रयत्नः ? महाप्रतापशालिन्या अस्या देव्याः खलु लीला दुर्विज्ञेयाऽस्मादृशाम् । नूनमस्ति विश्विदूढं तत्त्वम्, अन्यथा किमितीयमित्येकं सहते ? एतावद्दूरमश्वाभ्यामागमने किं कारणम् ? हे महामाये देवि ! क्षुद्रतमोऽस्म्यहम्, नास्मि शक्तस्त्वदीयमनन्तपारं महिमानं विज्ञातुम् । यदि कश्चिदागत्य पृच्छेन्माम् “कस्त्वमसी” ति, नूनमहं वदिष्यामि—“अहमस्मि देव्या राज्या अनुचरः” इति । केयं देवी राजी ? किमियमेव वीरजा, वीरबाहुः, देवी राज्यपि ?

जन्मप्रभृत्यद्यावधि न मया कदाचिदपि मान्दुरिककृत्यं कृतम् । यदाऽहं पितुर्गृह आगम् तदा मान्दुरिका निजं कर्म कुर्वन्तो दृष्टाः । किं तदा मया इदमपि चिन्तितं यन्मम शिरसि विधात्रा मान्दुरिकताऽपि विलिखितेति ! हा ! हन्त ! सर्वमिदं कस्य दुष्कर्मणः फलम् ? अस्तु, किमनेने-दानां पर्यालोचितेन । किन्तु राजकुमारास्संसारचक्रे पतिता यादृशीं दशामनुभवन्ति, तस्या अहं दृष्टान्तभूतोऽस्मि । लज्जा - तु मया तदैव क्षालिता । हसन्तु निन्दन्तु वा, अहमस्ति देव्या राज्या दासः, देव्या राज्यास्तेवैव मे प्रधानतमं कार्यम् ।

यावच्छक्यं मया कुत्रापि न्यूनता नाकियताश्चयोः परिचर्यायाम् । सुन्दरतमानि नवीनानि शिप्यानि महता प्रेम्णा भक्षयितुमारभेताम् तुरगौ । अहमपि कस्यचिद्घनच्छायास्यान्नवृक्षस्य छायायामुपविष्टश्चमपनयन्नासम् । कियतः कालस्यानन्तरं मन्दः कश्चिच्छब्दोऽश्रूयत, ततश्च पदशब्दोऽपि । अहमपि तदानीं पन्थानमालोकयन् महताऽवधानेन निशब्दपदं तदेव खण्डगृहम्प्रति यान्तो द्वौ पुरुषावपश्यम्, यस्मिन्नेव कियतः कालात्पूर्वं मदौ-या वीरजा देवी प्राविशत् । मा मामेनौ द्राष्टामित्यहं केनचिद्वृक्षप्रकाण्डेन प्रतिच्छन्नस्तौ सम्यक्पश्यन्वर्तिषि । तत इतश्च सावधानं निरीक्ष्य ताभ्यां कश्चित्प्रेतः कृतः, तत्क्षणदेव कश्चित्पृथुदीर्घशरीरः स्थूलं दीर्घं कश्चिद्वृद्धं हस्ते दधान आजगाम । तद्दर्शनमात्रेणैवोद्विग्नमेवाभवन्मे मनः, किं ते पर-

स्तरं सल्लपन्ति किं वा चिकीर्षन्तीत्येनदवजिगमिषयाऽहमाक्रान्तोऽभवम् ।
यत्र तेऽवर्तन्त तत्पाश्चात्यभागे कुर्यात्ते घनं कश्चित्कुञ्जमपश्यम् । तत्र गमने
तेषां सल्लापस्सम्यक् श्रोतुं शक्येन । अद्यावपि क्रमाद्दूरे निर्गतौ । अयमेव
समय इत्यहमपि तेषां दृष्टीवचयंस्तमेव कुञ्जम् प्राप्य छन्नगात्रोऽतिष्ठम् ।
तदाद्यालपश्रवणाय उत्क्षिप्तकण्ठोऽभवम् । तेष्वेक एवमकथयत् ।

“अरे ! साऽहि महाधूर्ता, तस्याः छलेन हननं कष्टसाध्यम् । अम्बु,
मन्दं मन्दं गच्छामः, तस्याः पाश्चात्यभागे स्थित्वा मस्तके एकं दण्डं पातय”
इति ।

अपरः—“रायेन किमुक्तम्, अपि जानीषे ! तयैवाद्यावधि तस्य
प्राणा रक्षिताः । अरे सा कृतघ्ना महाधूर्ता । तदुपरि महत्कुपितो रायः ।
माघव ! किं त्वयाऽऽभ्यामेव नेत्राम्भ्यां सा खण्डगृहम् प्रविशन्ती दृष्टा ?”
इति ।

प्रथमः—“किमहम् मिथ्यैव वदामि । तदाकम्प्य तत्र तौ रे स्थितेन
मया सर्वमालोकितम् । स नवीनो दुष्टो यत्र बन्दीकृतोऽस्ति तथैव निकटे
त्रिशूलहस्ता यत्किञ्चिच्छोचन्ती सा मया दृष्टा । नन्वागच्छ, त्वमेव किमेव
विभेवि ? एकस्या बालाया एतावती भी. । (सक्रोध दण्डपर प्रति)
वंशिन् । त्व पृष्ठतः पृष्ठत आयाहि छन्नगात्रः । गच्छामोऽत्र किंवा भवतीति
पश्याम. ।”

एवं वदन्तस्ते खण्डगृहं प्राविशन् ।

गोविन्दलालोऽब्रवीत्—“एत मन्वे देवी राज्ञी रक्षिष्यथेति । अस्म-
दीया देवी राज्ञी किमेतावन्निर्वलाऽसमर्था च यदनायासेनैवान्यदीये जाले
पतेत् ? अत्र मूम्ण्डल एव तादृश कोऽपि नास्ति य एना हानिं प्रापयेत् ।
सा हि निजेन चातुर्गुण महतो दुर्गादपि शक्नोति विनैव कष्ट निर्गन्तुम् ।
ये तु तस्या हिंसने प्रवृत्तास्ते हि लामम्थाने हानिमेव प्राप्नुयुः” इति ।

अरमपि ससम्भ्रममपृच्छत्—“किमियमेव देवी राज्ञी ? किमिदम् ?
सर्वं रहस्यमुक्त्वा मन्दैव मन्दैव किमिति न दूरीकुरूपे ?” । गोविन्दलाल

स्सगम्भीरमवादीत्—“तूष्णीं भवत, एवं करणं हि देव्या राज्ञ्या आज्ञाविरुद्धम् । अहमिव नान्यःकश्चिदेवं प्रष्टव्यः, यदहं पृष्टोऽस्मि कामं प्रष्टोऽस्मि ।”

अहम्—“अतु, खण्डगृहेऽत्र गमने किं प्रयोजनम्, कस्य कृते महानयं प्रयास उररीकृतः ?”

गोविन्दलालः—“सर्वमिदं स्वत एव व्यक्तीभविष्यति परस्तात् । क्षणमुपविशत स्थिरतया । ततो द्रक्ष्यथ देव्या राज्ञ्याः प्रभावम् ।”

एतादृशेव समये महान् रोदनशब्दोऽश्रूयत । गोविन्दलालस्ससम्भ्रममवादीत्—यत्र पूर्वमासेस्तत्रैव गत्वा छत्रास्तिष्ठन्तु भवन्तः किञ्चिदहं गत्वा-लोक्य चागच्छामि-किमिदमिति । नात्र भोः कार्या, नच खण्डगृहम् प्रवेष्टव्यम्” इति । एतावदुक्त्वा गोविन्दलालोऽगात् ।

अहमपि तत्रैव वन उपविष्टो मनोरममारूढो विचरितुमारभे । ‘कयं देवीं राज्ञी ! रूपेणापला बालिकाऽपि बुद्ध्या सिंहवाहां देवीमप्यतिरोते । द्रष्टव्यमद्य किं किमाश्चर्यं भवतीति ’ इत्यादि यद्यदहमचिन्तयं नास्ति शक्तस्तत्सर्वं कथयितुम् । विमना इव मृत्वा यावदहमेतदन्यच्च चिन्तयामि तावदेव त्रिशूलहस्ता देवी राज्ञी सञ्जुकुटोभङ्गं गोविन्दलालाय “नेतो मम पुरतः किमपि हिंस्रं कर्म भवतु । कुत्र वा गच्छन्ति ते सर्वे ! मर्दायमुष्टे-निर्गत्य गन्तुं मार्गं एव कोऽस्ति । अद्य यत्कर्तव्यं तज्ज्ञातियेव कुरु ” इति कथयन्ती समदृश्यत । क्षणाच्चान्तर्हितैवाभूत् ।

गोविन्दलालो मामवादीत्—“क्षतित्यागच्छत” इति । अहमपि तत्रैव पृष्ठतःपृष्ठतो गन्तुं प्रार्थितेपि । इतस्ततश्च अमन् यत्राहं कुरुयाती रे सर्वे आभ्यां पूर्वमासम् ततोऽपि किञ्चिद्दूरं निर्गतो यदहमपश्यं तेन कृतस्ममेव शरीरं जडप्रायमभूत् । अन्धतमसा वृतेचाभूगाम् लोचने । किमहमपश्यम् ! कश्चित्सुरूपम् । कम् ! देवनारायणमुखोपाध्यायस्य पुत्रं निर्मलकुमारम् ! मम प्रियभ्रातरं निर्मलकुमारम् हन्त ! हन्त !! तर्हि किमयमेवात्र बन्दीकृतोऽभूत् ! किमयमेव निर्मोचनाय देव्या राज्येयान्नयत्सोऽज्ञोक्तः ? धन्याऽसि देवि धन्या-

इति । धन्या ते दयनीयेषु दया । आनन्देन मे नेत्राभ्याम् गङ्गा क्षरीव
 प्रवर्तत वाष्पधारा । ततोऽपि स्थातुमशक्तो जडीकृतसर्वाङ्ग उपाविशं तत्रैव ।
 गोविन्दलालोऽवादीत् “स्वभाविक एवायं गुणो मनुष्याणाम् । उत्तिष्ठत,
 नेताहशेषु स्थानेष्वेवमाचरितुं युक्तम् । किं न पश्यन्ति देवी राज्यस्मदीया
 बान्धिकापि कीदृशधैर्यवतीति । श्रूयताम्, इतोऽपि देव्या राज्या बहवो नि-
 देशाः पालनीया वर्तन्ते भवद्भिः । योऽयं प्रमुस्तत्र तिष्ठति नूनं जानन्ति तं
 भवन्तः । तस्यैव कृते प्रयत्नोऽयमियान्वयरच्यताम् । यथा सप्रयत्नेनापि न
 मृत्युमिजानीते भवतस्तथा वर्तितव्यं तन्निकटे भवद्भिः । पुनरपि तन्निकटं
 गत्वेवं रोदनादिकं न कर्तव्यम् । एतदर्थमेव वैपपरिवर्तनमपि भवतामकि-
 यत । कामं स करोतु यद्वा तद्वा, भवद्भिस्तु मृक्तैवात्मनोऽमिनेया तन्नि-
 कटे । इदमेव चास्माभिर्भवद्विषये तस्मै कथितनप्यास्ते । उभावपि भवन्ता-
 वध्वारूढौ येनैव पथा पूर्वमागत तेनैव गच्छताम् । चतुरा भवन्तस्तत्स्वयमेव
 मार्गोऽपि ज्ञातव्यः । यदि कदाचिन्मार्गो वित्स्वत्स्यात् भयद्विरेव कष्टं सोढ-
 व्यं स्यात् । नान्योऽत्र दोषस्य भाजनम् । सो रात्रौ यत्र कुटीरे रूपपरिव-
 र्तेन कृतं तत्रैवात्मदागमनपर्यन्तं स्थेयं भवद्भिः । अधस्तु वने समुत्सृज्य-
 ताम् । तस्मै च (निर्मलकुमाराय) गमनाय हस्तसङ्केतः कियताम् । यद्य-
 न्मयोक्तं सर्वं तस्मै स्थाप्यताम् । मास्म विस्मरत । आगच्छत, भवतोः
 प्रस्थानसंविधानं करोमि, ” इति ।

सर्वमिदं श्रुत्वाऽवनमितशिरास्तस्यैव पृष्ठतः पृष्ठतोऽगमम् । हन्त !
 हन्त ॥ इयताम् दिवसानामुन्तरं निर्मलमात्रा सङ्गतोऽस्मि । परमेकमपि
 शब्दं तेन यक्तुं न शक्नोमि । निजपरिचयदानस्य नास्ति मेऽधिकारः ।
 जिह्वायाश्चालनमपि निषिद्धम् । अनात्मवशोऽहम्, किंवा कुर्याम् ! निर्मलस्य
 समीपं गतमृत्पणीमतिष्ठम् न जानामि गोविन्दलालेन तस्य कर्णे किमपि
 कथितम् । पुनश्च तस्यैव प्रेरणयाऽवामध्वारूढ येनाहं पूर्वमागततेनैव पथा
 गन्तुं प्रावर्तिष्वहि ।

गच्छतोरेव बभूव मध्याह्नः । निद्रया तु स्वयमेवाहं विरादेव परि-
त्यक्तोऽस्मि । अद्यतु भोक्तुं पातुमपि नास्ति कोऽप्युपायः । कृत्स्नाम् रात्रिं
जागरणम्, तदुपरि बलवती समुत्कण्ठा, ततोऽपीयं निर्जलैकादशी ! प्रिय-
पाठकाः, भवन्त एवालोचयन्तु कीदृशं मे दशा तदानीं स्यादिति । परम-
प्रियो निर्मलकुमारस्तैव वर्तते । परं तेन सह सल्लपितुम्; किमिति सल्लपितु-
मिति, तस्मै मुखं दर्शयितुमपि नाद्याहमीशे । पश्यत कालस्य माहात्म्यम् ।
किमिदमल्पं दुःस्वकारणम् ? परं किं क्रियताम् । अवशेन मूकताऽङ्गीकृता ।
मध्येमध्ये यदा निर्मलकुमारो मां पश्यति तदाऽहं सङ्कुचितगात्रो भवामि ।
एकैकदा च मनसि भाति-निर्मलकुमारं सम्यगालिङ्ग्य प्ररुद्य सर्वं च वृत्तजातं
तस्मै निवेद्य मनसो वेदना किञ्चिच्छिथिलीक्रियताम्' इति । परं कर्तुमेवं
तदा न समर्थोऽभवम् । यतएवं प्रवर्तमान एव मयि शरीरं जडतां भजति
गल्लश्च प्रतिरुद्धो भवति । किमेवम्, देव्या राज्या आज्ञा वा कथं मयोल्लं-
घ्यताम् ।

प्रायस्तापं पञ्चघण्टावादनसमये महता श्रमणेन तस्यैव कुटीरस्य
निकटमभजावावःम्, यतएव पूर्वद्युःप्रस्थितोऽहम् । मास्म भूवमहं प्रत्यभिज्ञा-
तो निर्मलेनेति तत्र साधनोऽभवम् । स्वेदेन सवता मुरानिहिते वर्णकला-
पेऽपहृते नूनमहमनेन प्रत्यभिज्ञातो भवेयमिति महती शङ्का समभून्मनसि ।
परं मुखे निहितौ यणौ न सहसा विलययोग्योऽभूत् । अत एवैतावतापि
स्वेदजालेन न कापि विक्रिया समजायत ।

कुटीरनिकटं प्राप्यैवाहमधादवातरम् । निर्मलेन सह सङ्केतकरणस्या-
प्यावश्यकता नासीत् । स्वयमेव स एकदा मां निरीक्ष्य गन्तुं प्रवृत्ते ।
पश्यत्येव मयि सोऽन्तर्हितोऽभूत् । विरमहं तस्यैव गात्रं निरीक्षमाणोऽतिष्ठम् ।
परं सत्वेऽपि नैव मुखं व्यवर्तयन्नवालोकयत् स्वैरमगादेव । किञ्चिद्वि-
ष्णुमनाश्चाहं तत्रैवाधमुत्सृज्य कुटीरं प्रत्यागाम् । परं तदा तावदहं ध्यान्त आसं-
यनः कुटीरं प्राप्यैव विचेतनोऽपनम् । यदा चारण्यकरीतो मुग्धो वातःक्रिय-
च्चिरं शरीरमपृशत्तदाऽहं लब्धचेनन, किञ्चिद्विषेपशान्तविमर्शभायोऽभवम् ।

उत्पाद्यच्च भक्तिकटम्भयैव कुक्षिकया तान्त्रयन्त्रमपनार्यं द्वारमुदाश्रान्तं प्रविश्य
 चोपविष्टं पदत्रे जपावरणे शिरस्त्रमन्त्रचनावतार्याम्यापवम् । भारापगम इव
 किण्विलुम्बमन्त्रभवम् । ततश्च मुग्गनिक्षिप्तो वर्णकल्पा कथमपगच्छेदित्य
 चिन्तयम् । यत्र यत्र वरप्रभाकृतमभूदङ्गं तत्र तु नासीद्वर्णं । केवलं मुग्गगच्छादिषु
 दृष्टियोगेषु स्थानेष्वर्थात् । कल्पात्पार्श्वार्थमादाय वर्णापनयने बहु प्रायने ।
 परं कथमपि वर्णो नापागात् । तैलक्षित्ते वस्तुनि जलप्रक्षेपे वा दशा भवन्ति
 सैमात्रापि समदृश्यन् । नाय जलेन गच्छेद्वर्णं इति च निरचिनवम् ।

वर्णापाकरणादां कोष्ठके निधाय भोजनार्थं यत्किञ्चिदन्येषुभारभे ।
 क्षुधा दृष्टं तदा तथा पीडितोऽभयम्, यथा क्षणमपि भूमानुपवेष्टुमप्यसगर्थो
 ऽभयम् । 'गोविन्दलाले कार्यनिबोद्धारि किं कस्यचिद्वाप्तगम्य क्षुधा पीडित
 स्थानञ्चभोग्यस्यावस्थानं सम्भावितम् । येनावश्यमेवात्र कुटीरे यत्र कुत्रचि-
 यत्किञ्चिदपि वा भोज्यं निहितमेव भवेत्' इत्यालोच्य तत इतः कियन्तश्चि-
 रकालमन्विष्यत ह कुत्रचित्कोष्ठके कानिचित्फलानि मूलानि भक्ष्याणि च कस्य-
 चिद्भाननस्यान्तर्निहितान्यपश्यम् । यद्यप्येतेषां भक्षणं न तेनाज्ञप्तम्, तथापि
 किं करोमि, क्षुधा बलवती पीडितोऽहं कथं तूष्णीं तिष्ठेयम् । क्षाब्धितहन्तपाद-
 श्याह तेषां फलादीनां मागत्रयमकल्पयम् । एकेन श्रुतित्यपूरयमुदरम् । पूर्णं
 चोदरे किञ्चित्स्वस्थ इवानवम् । पश्यत्येव मयि जमाद्वचतीयाय दिवस ।
 सन्ध्यारुणिष्ठा च द्विगुणितारुणिमानि वृक्षाग्रनरणपल्लवानि रागिणामिवान्व-
 दुर्यन् हृदयानि । अन्तर्हिते च सविनरि भर्तृविरहदीनानां कमलिनीनामिव
 हृदयेषु धूमायमानस्य विरहानलस्यान्तरान्तरा धूमनन्वकुर्वन्तमासि । चतुर्दिश
 चाग्नेन तमसाऽध्यत्रियत ।

क्रमेण शरिरप्यागात् । निश्शब्दतया निजोऽधिकारोऽद्भ्युद्योऽक्रि-
 यत । केवलमहमेकाकी तत्र कुटीर उपविष्टो यत्किञ्चिच्चिन्तयमान आसम्
 न दीप, नदीपोज्ज्वलनायामितूरिका वाऽऽसीत्, अतएवालोकेन दूरादेव परि-
 हृतोऽहमभवम् । अनायत्तया तूष्णीमुपविष्ट एवासम् । किमत्र दीप प्रकाशि-
 प्यत एव न ? किमेकं दिनमपि वा न परित्यजेद्विपन्नम् ? किं यावज्जीव-

भवेमेवानुभाव्यं मया कष्टम् ! मन्ये जन्मन्यस्मिन् न मे मातापित्रोर्दर्शनं भवे-
दिति । विधात्रा किमित्यहमुत्पादितः ! हन्त ! निर्मयं बहिर्विचरिसुमपि
न शक्यते । किं विपदोऽनुभवयैवामून्मे जन्म ? पश्यत, न सहायः, नानुचरः,
एकाकी यो रेऽस्मिन् वने सगुपविष्टोऽस्मि । स्थानस्यास्य नामापि न जानामि,
कीदृश्याऽहं विपदा ग्रस्तोऽस्मि । किं करोमि ? कुत्र गच्छामि, न मार्गमपि
जानामि ! हन्त गमनमेव मे कुत्र ! कुत्रवा गम्यताम्, अत्रैव हृदये निधाय
शिलाशकलं यापयामि रात्रिम् । आयातु यः कश्चिन्नवा; अनुभाव्यं त्वनुभ-
भवेनैव नाशम् । स्वप्नं जाग्रत् उपविशन् तिष्ठन् परिवर्तमानश्च कथंकथ-
ञ्चिदयापयं रात्रिम् । यथा नियमं भगवानप्युदीयाय मास्करः । मम तूदि-
तेऽपि सहस्रांशौ न कश्चिद्विशेषः, यतस्सूर्याचन्द्रमसौ राकाभावास्ये दिवारा-
त्रीच तुस्यरूपाः । जगति प्रसृतञ्च तमो व्यनश्यत्, न पुनर्मम मानसे ।
किमेवं वदसि ? कस्तवानर्थः ? इति चेत्, न कोऽपि, न मामकस्मादपि
व्याघ्रः, नाहमस्मि निगीणो राक्षसेन, न चापतच्छिरसि मेऽशनिः । केवल
मस्मि मज्जामि विपत्समुद्रे । ज्ञान्तिसमुद्रे क्षणमात्मानं प्रच्छाद्योपविष्ट आ-
सम् न किमप्यन्यत् ।

युगमात्रारूढ एव नमो भगवति भानौ गोविन्दलालोऽप्यागात् ।
पूर्वेति पूर्वं इति क्रमेण देवीमधिकृत्य शतं शतं प्रश्ना अक्रियन्त मया ।

गोविन्दलालोऽब्रवीत्—“देवी राज्ञी काममस्ति कुशलिनी, नास्ति
काचिदपि तस्या विषये चिन्ता । महति कार्यचक्रे पतिता वयं नाशफाम
पूर्वधुरागन्तुम् । क्षम्यताम् । देवीराज्यपि प्रार्थयत इदमेव । भो महत्कष्ट
मनुभूतं भवद्विरिति सत्यमिदम् । अस्तु, इदन्तु कथयत, येन सह पूर्वधुर्म-
चन्तस्समागतास्तेन अपि न प्रत्यभिज्ञाताः ? कथयत सत्यम्, यथन्यथापि कृतं
स्याच्छक्यतेऽद्यैव समीकर्तुम्” इति ।

अहमयदम्—“सशपयमहं वदामि, यद्यथा यथा त्वत्थेकं तरुण्या-
तथाक्रियत मया, अल्पोऽपि व्यस्यासस्तत्र नाकारि । गोविन्दलाल ! यथा
मन्यसे, नाहमस्मि विश्वासघाती” इति ।

गोविन्दलालः—“नहि नहि, किमित्येवं कथयन्ति भवन्तः ! मया त्वे-
तदर्थमपृच्छयत्, यदि कदाचिद्देवाद्वहस्यं प्रकटितं तदाऽथैव तस्य प्रतीकारः
कर्तव्य इति । अस्तु, वस्त्रादिकं तु भवद्विरपसारितम्, वर्णकं नाशक्यत
किल मोचयितुम् !” ।

अहम्—“बहुप्रयस्यन्नपि नाहमशकं वर्णकमुन्मोचयितुम् । कथय,
शक्यते वर्णापाकरणं कर्तुम् ? अथ यावज्जीवमेवमेव मया स्नेयम् !” ।

गोविन्दलालः—“वर्णापाकरणस्य त्वस्ति सुकर एव कश्चिदुपायः, तं विना
कस्यास्ति सामर्थ्यम् ? योऽप्राकुर्यात् । अस्मदीया देवी राक्षी एतावन्तं कालं
बालकरूपेणावर्तत, किं कदाचिदपि वा भवतामन्यथानुद्धिरभूत् । आगच्छत,
अपाकरोमि वर्णम् ।

उपवेशिन्यां यानि पत्रमूलादीनि निहितान्यासंस्तेष्वेव कानिचित्पला-
शानि सम्मर्धं तद्रसेनोपलिप्ते कृत्स्नोऽपि वर्णकलापोऽपागमत्, सहजश्च वर्णः
प्राचीकशत् ।

गोविन्दलालोऽथ येनकेनचिद्भोजनयानिमन्त्रितो वर्तते, अतएव सो-
ऽपि मां भोजयित्वा पाययित्वाच भोजनाय गमिष्यति । गोविन्दलालेन सर्व-
मपि सामग्रीजातमेकीकृतम्, मयापि निजेन हस्तेनापच्यत । महता च प्रेम्णा
स्वयं प्रणीतत्वं द्विगुणितरसास्वादिमभुज्यताञ्चादिकम् । अहो ममता !

मुक्तपीतव्याहं गोविन्दलालश्च मन्ये एकादशघण्टावादनसमये बहिर्वे-
दिकायामागत्योपाविशाव । अवद चाहम्—“गोविन्दलाल ! त्वदीयया कृपया-
ऽथावध्यहमस्मि सजीवः, रक्षिनश्च । किन्तु इतः परमहं कुत्र गमिष्यामि ?
देवनारायणमुखोपाध्यायस्यापि कोऽप्युदन्तो नञ्जायते । जीवति मृतो वा सः ?
निर्मलकुमारः कुत्राभात् ? तदपि नोक्तं त्वया । वद, अद्याहं किं कुर्याम् ?
कुत्रवा गच्छेयम् ?” इति ।

गोविन्दलालोऽवादीत्—“अद्यास्मिन्दिने कुत्रापि नगच्छत यूयम् सर्व-
तो हि च गुप्तचरा विचरन्ति । अद्यापि नात्मानं विपदुन्मुक्त जानीत । श्र.प्रातः

कालपर्यन्तमत्रैव भवद्भिः स्थैर्यं भविष्यति । कदाचिदद्य सायं देवी राज्ञापि समागच्छेत् । सा यदाज्ञपयिष्यति तदेव युक्तम् । इदानीं भवद्भिरेकाकिमिरेवात्रैव स्थेयम् । शयनीयमहमास्तृणोमि, आगच्छत, तावत्किञ्चिन्निद्रात् । येन शरीरमपि किञ्चित्सुस्थं भवेत्” इति ।

एवमुक्त्वा च गोविन्दलालः कलशचपकादिकं दूरीकृत्य तत्रैवोपवेशिन्यां शयनीयमास्तृणोत्, अगाधं भोजनाय । अहमपि कुटीरद्वारमपिधाय तत्रैव शयनीयेऽपातय शरीरम् । अनभिज्ञा खलु दुःखानां निद्रा, क्षणादेव तथा वशीकृतोऽहमभवम् ।

सायं पञ्चषष्ठ्यावादनसमये च हृदयहारिणा केनचिद्वीतशब्देन प्रबोधितोऽहमभवम् । अहो ! कीदृशं तद्वीतम् ।

अष्टपदी ।

सुन्दर ! मन्दिरसीमनि पत्तनसौधावलिषु च धीरम् ।
कुन्दरदन ! देशे च विदेशे कलयन्ती संचारम् ॥
नक्तंदिनमविरतमिह भवतो राकाशशिसमवदन ! ।
सक्तं कर्तुं काक्षे नयनं सफलं भवति तु मे न ॥
चिन्ता कापि न सन्निहिते त्वयि चोर दवीयसि सा मे ।
हन्ताशंसा शुभदा दूरे ह्य त्वयि निकटे नो मे ॥
नयनासेचनमनुपममनघं लोकयितुं तव रूपम् ।
स्वयमासक्तं याति न परतस्त्वं मानसमनुरूपम् ॥

अद्यावधि स्मरामि तद्वीतम्, ननु शृणुत पाठकाः—

श्रुतमात्र एव गीते विकलेन चेतसाऽहमुत्थाय कुटीराद्वहिरागाम् ।
अहह ! सैव मे देवी राज्ञी समागच्छति । नहि नहि, अद्य न सा मूर्तिः ।
नेय सा परित्राजिका मूर्तिः, मम हृदयहारी स एव बालकाकारः । मन्द-
निद्राशब्द माभेवोद्दिश्यागच्छति । अहमपि प्रत्युद्गमनाय किञ्चिदप्रतो गत्वा-
ऽतिष्ठम् । बालकोऽप्यागत्यावादीत्—“यदि दिदृक्षेत् अपूर्वमाश्चर्यतमञ्च कोड-

नकम्, तर्हि पूर्वयायिनाऽनेनैव पथा गच्छ, कियदपि दूरं गत्वाऽनन्तरमेव काञ्चन पण्यवीधिकामुपलप्स्यसे, यत्राद्यादृष्टश्रुतचरौ क्रयविक्रयौ भविष्यतः । एतादृशौ क्रयविक्रयौ मन्ये जन्मप्रभृति न त्वया दृष्टौ स्यातामिति । गच्छ, नेतो विलम्बस्व” इति ।

अहमवदम्—“किं त्वं न गमिष्यसि ?”

बालकः—“नहि, केवलं त्वयैकाकिनैव गन्तव्यम्, सावधानं पश्य तस्यापूर्वस्य वस्तुनः क्रेता को भवतीति । न विस्मर्तव्यमत्र, गच्छ, नेतोऽत्र तिष्ठ ।”

अहम्—“प्रत्यावृत्तस्य तु मे त्वया सङ्गमोऽपि भावी । ?”

बालकः—“ईश्वरो जानाति, नेतो विलम्बस्व ।”

ततश्चाहं किञ्चिदप्यविलम्बमानः बालकं पश्यन्नेव पूर्वयायिन्या रक्ष्य-
य गन्तुं प्रावर्तिषि । गच्छन्नेवचाचिन्तयम्—“को वाद्यापूर्वोऽद्भुतो व्यापारो भविष्यति, देवी राज्ञी जानाति देवो वा, कथमहं जानीयाम् ?” इति ।

इति सप्तदशं चक्रम् ।

अथाष्टादशं चक्रम् ।

(विप्रयोगस्संयोगश्च ।)

चिन्तयन्नेवाहं कियदपि दूरङ्गतः काञ्चित्पण्यवीधिकामपश्यम् । अशृ-
णवच्च ग्रामस्यास्य देवग्राम इति नामेति । किमयं ^१देवनारायणमुखोपाध्याय-
स्यैव देवग्रामः ? एतावति समीपे वर्तमानोऽपि दिनत्रयमहर्निशं देवनाराय-
मुखोपाध्यायमुत्तमज्ञे बहन्नुपविष्टोऽपि किमपि नाजानाम् ! महदिदमाश्चर्यम् !
दृक्ष्यामि कोऽयमपूर्वो व्यापारः । कथञ्चाद्भुततमन्तर्क्रयविक्रयादिकम् !

एवमादि चिन्तयन्नेव विपणिमध्यं प्रापम् । मनुष्याणां संघर्षादेकमपि पदं पुरतो गन्तुमशक्यमिवामून् । महद्भि कौतूहलं मे, अतश्च महता श्रमेण जनौघं प्रविश्य मार्गमन्विष्यन् पुरतः प्रातिष्ठे । मच्छ्वशुरस्य तत्सप्यस्थानं यत्पूर्वं कदाचिद्वर्णितमासीदपिहितमासीत् । यदि नापिहितं स्यात्स्यादवश्यं मया पलायितव्यम् ।

किञ्चिदप्रतो गत्वा च मदीयं श्वशुरम्, शङ्करम्, अन्यौच द्वौ यावहं नजानामि, कुत्रचिस्किञ्चिन्मन्त्रयमाणानपश्यम् । हृदयं च मे कम्पितुमारभत । जवेनान्यतोऽपसृत्य संघं प्रविश्यातिष्ठम् । तत्राद्भुतं किञ्चिदपश्यम् । किमपश्यम् ? कृशमलिनगात्रं देवनारायणमुखोपाध्यायं हस्तादलम्बितनिजपत्नीहस्तम् । महति कोलाहले किमपि न श्रूयते । केयं दशा बुद्धिमतामग्रेसरस्य देवनारायणमुखोपाध्यायस्य । देदीप्यमानं तत्संहननं कथमेवमभूत् ? सत्यमेवाद्य देवनारायणमुखोपाध्यायो वृद्धस्तंजातः । धन्याऽसि देवि । राशि । यस्याः कृपयायमद्यावधि जीवति देवनारायणमुखोपाध्यायः । समीपमुपसृप्य किञ्चित् सल्लपेयमिति मनस्यभूत्, परं किञ्चिद्विचार्य तूष्णिमतिष्ठम् । दैवादेकान्तं स्थानमलभ्यत कुत्रचित् । तत्रैव गत्वा देवनारायणमुखोपाध्यायो यत्रासीत्तस्य पृष्ठतः कस्यचित्तृणमयस्य गृहस्य पश्चाद्गते छन्नगात्रोऽतिष्ठम् । तत्र स्थितेन च तस्य वाचस्पष्टगश्रूयन्त ।

सहि कम्पितगात्र एवं वदन्नासीत्—“श्रूयतां दुर्भगस्य मे वचनं भवद्भिः । इयं सर्पिणीव स्त्री मम यथाविध्यूढा पत्नी । यावन्मम मोहोऽस्यामासीत्तावदिमां सावित्रीमिव सतीं जानन्नासम् । अस्यां प्रेमातिशयेनान्धीभूत एककं मे प्रियं पुत्रमापि परित्यजम् । चण्डालीनीयं कामवशज्ञता तेनसह पापमाचरित्तुमकामयत । परन्तु स निर्मलचरित्रः पापमिदं सोढुमशक्नुवन्पापस्यैवास्य प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्देशमिमं परित्यज्य केनाप्यनालक्षितो देशान्तरमगात् । भजेन्द्रमुष्णनाभा कश्चिदनाथो बालो मदीयगृहे निवसन्नास्त, तस्मै सर्वमिदं कुचरित्रमुक्त्वा गतवान् । धूर्तायामस्थां मृशमोहितोऽस्मि पुत्रहीनोऽभवम् । अनया कश्चिद् भृत्यमभिकामयमानया तत्साहाय्येन मममदीयत

विप्रमपि । न जानामि कस्य देवस्य कृपयाऽहं पुनरुज्जीवितोऽभवम् । नाहमिच्छामीतोऽत्र पापमये संसारे जीवितुम् । कथयत किमस्य पापस्य प्रायश्चित्तम् ?" इति ।

तत एव जनसमूहाद्बहिरागत्य कश्चिद्बृद्धोऽवादीत्—“तार्षेणौ प्रक्षेपः, यावज्जीवं वा परित्यागः पापस्यास्य प्रायश्चित्तम्” इति । सर्वेप्यवदन् “एवमिदम् एवमिदम्” इति । देवनारायणमुखोपाध्यायोऽवादीत्—“तस्मैवमेव भवतु, त्यजामीमामितो यावज्जीवम् । नेतो ममास्याश्च कश्चित्सम्बन्धोऽस्ति, यदिच्छति तत्करोस्त्वियम् । यत्रवा रुचिस्तत्र गच्छतु, नास्ति मे कश्चिदप्याक्षेपः ” इति ।

देवनारायणमुखोपाध्यायस्य कठिनतरमिदं वाक्यं श्रुत्वा क्षणमहं स्तब्ध इवामम् । सद्यः सायतनस्समयः । महान् शब्दोऽश्रूयत—“अवलम्ब्यताम्, अवलम्ब्यताम् तपस्विनी प्रियते” इति । बहवो जनास्तामवलम्बितुमधावन् । अहमपि ता मृतामिव मूर्खो दयानामपदयम् । यद्यपि दण्डोऽयमुचित एव तस्याः, तथापि चित्तं मे विह्वलमिवाभवत् । देवनारायणमुखोपाध्यायोऽपि स्तम्भ इवाचलोऽवर्तत । नेत्रे च निमीलिते अवर्तताम् । एनायत्येव समये द्वाभ्यां वक्ष्यन्नवदनाभ्यां पुरुषाभ्यामपावाद्यत सा झटिति । केनापि किमपि कर्तुं नाशक्यत । मनसि चामूदेकदा देवनारायणमुखोपाध्यायेन सङ्गच्छेयेति, पश्यन् सद्य एव निर्मलकुमारस्य स्मरणेनोदश्रूणी अमृतां नयने । जयकात्या अवद्वारानन्तरं संपोऽपि विरलोऽभूत् । देवप्रामवासिन उचमोचमाः पुरपादशून्यप्राया अतिष्ठन् पुच्छलिका इव तत्र । सर्वेऽप्यनुत्साहा अपूबन् । देवनागायणमुखोपाध्यायस्तु प्रावर्तताश्रूणि वर्तयितुम् । सर्वेषामपि नयनेभ्यः प्रावर्तताश्रूणो शरी प्रयोदम् । १

ततश्च पदयत्येव सर्वेषु निर्मलोऽकस्मादागत्य पिबुधरणयोरपतन् । अधिस्तितमेव निजं पुत्रं दृष्ट्वा महताऽनन्देन मूर्छित इव देवनारायणमुखोपाध्यायः क्षणं स्तब्धोऽवर्तत । ततश्चोमावपि सम्यक्प्ररस्य शान्तदुःस्वावगा यन्ताम् । ततश्चमेव मुखोपाध्यायः सर्वमपि धनं निजपुत्राय दत्त्वा वृत्तहृत्य-

इवाभवत् । अत्रवीच-“वत्स ! क्षम्यतां वृद्धस्यास्यागः” इति । इत्यमु-
क्तैव मूर्छितोऽपतत्क्षितौ । पितृपुत्रयोरानन्दमयमिदं सम्मिलनं दृष्ट्वाऽमन्दमा-
नन्दमन्वभवन्प्रेक्षकजनाः । तदात्वेच मम चेतस्यभूत्-“उभयोरनयोर्मध्ये
उत्प्लुत्य निपतेय” मिति । परं तदैव शङ्करः श्वशुरश्च दृष्टिगोचरावभूताम् ।
दृष्टयोरेव तयोर्धैर्येण त्यक्तोऽहमभवम् । हन्त ! सर्वत्रैवान्तरायः । पुनश्च
किञ्चिद्वैर्यमिवाभूत् । अभूच्च मनसि-“एतावत्सु जनेषु तिष्ठत्सु किमेतौ कुर्या-
न्ताम् । अद्यैवाहमेतौ ग्राहयेयम् । देवनारायणमुखोपाध्यायाय कथयेयम्” इति ।

इत्यादि चिन्तयन्नुभयोर्दृष्टी परिहरन्नप्रतः प्रावर्तिषि गन्तुम् । एता-
वत्येव हठात्कश्चित्कर्णयोर्मे किञ्चित्कथयित्वाऽपसृतोऽभूत् । सविस्मयं परा-
वृत्तो यावदवलोकयामि गोविन्दलालं मां देवनारायणमुखोपाध्यायसमीपगम-
न्नात्सङ्केतेनैव प्रतिपेधन्तमपश्यम् । तदीयं वचनमगणयित्वा पुनर्गन्तुमेव प्रवृत्तं
मां गोविन्दलालः पुनरपि सङ्केतेनैव न्यपेधत् । ततश्चानिच्छयाऽपि निरुद्धग-
तिरहमभवम् । देवनारायणमुखोपाध्यायः कथमपि निजगृहान् गन्तुं नेच्छ-
तिस्मि । निर्मलकुमाराय सर्वं दत्त्वा वनायैव गन्तुमैच्छत्, परन्तु बहुभिर्महा-
जनैर्मित्रैर्बन्धुभिश्चानुनीतः कथंकथञ्चिद्गृहान्प्रत्यगमत् । सान्ध्येन तमसा-
निजमधिकारमशून्याकुर्वता प्रावर्त्यत निजो व्यापारः । सर्वतश्चापणेषु दीपा-
स्समारोपिता अभूवन् ।

अहमपि विषणौ ततइतो विचरितुमारभे । एवञ्चाचिन्तयम्-“कुत्र
गच्छामि, किंवा कुर्याम् ? शिरसिस्तु सङ्कटानुभव एव लिखितोऽस्ति विधि-
ना । पितुःपुत्रस्य चैतादृशमपूर्वमानन्दमयं सम्मिलनमभूत्, ममतु दुर्भागस्य
भागधेयं न परिपच्यते । न जानामि गोविन्दलालः किमिति मां धर्मपितुस्स-
काशगमनात्प्रत्यपेधत् ।” ततो व्याकुल इव भूत्वा गोविन्दलालमन्वेष्टुमारभे ।
सतु नोपालभ्यत । मनस्यभूत्-“देवनारायणमुखोपाध्यायस्य गृहान् गत्वा
पितृसुतयोस्सङ्ग्रापमाकर्णयेयम्” इति । महतोत्साहेन ततएव गन्तुं प्रावर्ति-
षि । कियद्दूरं गत्वाच किञ्चिदालोच्य निरुद्धगतिरभवम् । अचिन्तयं चैवम्-

“देव्यै रात्र्यै किलाद्यत्विकास्तर्वा घटना कथयितव्या । साहि मा प्रती-
क्षत । मम तु यथा देवनारायणमुखोपाध्यायस्तर्ग्वैव देवी रात्रयपि । अद्य तु
विशेषतो देवी रात्र्येव परममाननीया” इति ।

देवनारायणमुखोपाध्यायगृहगमनात्यतिनिवृत्तोऽह कुटीरम्प्रत्येव गन्तु
मवृत्तोऽभवम् । बहुविधाश्च चिन्ताः कुर्वन्नेव गच्छन्नासम् । मागे तु बहवो
गच्छन्त आगच्छन्तश्चासन् । तत्र केचित् “देवनारायणमुखोपाध्यायेना-
पुचितमिदं कृतम्, यन्महति जनसमे जयकाल्या परित्यागो नाम” इत्यव-
दन् । केविच्च-“यादृशी साऽऽसीत् तादृश एव दण्डस्तस्या ” इत्यवदन् ।
क्षिपन्तु-कलहोऽयं गृह एव च्छन्न स्थापयितु योग्य ” इति परस्परमकथ-
यन् । अहन्तु देवनारायणमुखोपाध्यायस्यानुपमेन धैर्येण विम्वित इवामम् ।
अपत पृष्ठतश्च पाद निक्षिपन्नह गच्छन्नामम् “गोविन्दलालो लब्धश्चेत्का-
रण पृच्छेयम्” इति चिन्तयन्नेव । एतावत्येव य कश्चिन्मा निवेन पार्थेन
पट्टयन् जगाम । अहन्तु सम्रान्तमन्त इतोऽवालोफयम् । बहवो गच्छ-
न्ति । परमेकोऽपि तत्र न मे परिचित । एतावत्येव पुनरेकतमनाहतोऽह्म-
भवम् । ततोऽन्येन, ततश्चापरेण । आपद् सन्निहितामालोच्य जयादह धावि-
तुमारभे । पद्यपाण्येष पदानि धावति मयि हठात्केनचिद्दण्डेन जानुनि दृढ-
माहतोऽभवम् । चतुर्दिशमन्धकारमयमदृश्यत । शिरो पूर्णितुमारभत । सद्यैव
पडात्कारेण विचेतनोऽप्यन भूना ।

इत्यष्टादन चकम् ।

अथैकोनविंशं चक्रम् ।

(पुनः कारागृहम् ।)

कुत्राहमस्मि ! कुत्राहमानीय स्थापितोऽस्मि ! किमपि न जानामि ।
 मनुष्यमात्रस्य मुखमेव न पश्यामि । भूम्यामस्मि नरके वा । जीवामि मृतो
 वा । किमपि न मनस्यवतरति । अन्धकारमये निर्जने गृहे कुत्राहमस्मि !
 चतुर्विंशमवलोकयामि, किमपि न जानामि । किमयं स्वप्नः । सम्यग्बहु
 विचार्याजानां नाहं स्पष्टमि जागर्मीति । वक्षो हस्तेन धृष्टधृष्टात्कुर्वन्ना-
 त्तम् । सर्वतः पिहितेऽन्धतमसा धृते तस्मिन् गृहे क्रियानृप्यालोकोऽवर्तते ।
 शिर उत्क्षिप्य पश्यंश्चाहं शवसेकमपश्यम् । कस्यस्य शवः । तमस्यस्मिन्नयं
 कः । अहम् अहम् हन्त । मच्छरीरादेवाहमेवं भीतोऽस्मि । हा भिक् चर-
 णयोः कथमियती वेदना ! कट्यां कुत इयं वेदना ! अपसर संसार अप-
 सर दूरम् । क्षाम्य, बहूभूत् । नेतोऽपि मां दुःखापय । नाहमिच्छामि रा-
 ज्यम्, नाहमभिलषामि । कामं मज्जयागाधे समुद्रे माम्, मास्म त्वमागच्छो
 मत्समीपम् । नाहं गच्छामि त्वन्निकटम्, । चित्ते हि तावान् शोकावेगोऽ-
 भूत्, यावन्तमहं न सोढुमशकम् । क्रमेण च पुनरहमचेतनोऽभवम् ।

यावन्तं कालं मूर्छितोऽहमासम्, न जानामि । कवाटोद्घाटनशब्देन
 प्रबुद्धश्च यावदवलोकयामि, गोविन्दलालं पुरतः स्थितमपश्यम् । ससम्भ्र-
 ममहम्—“आगच्छ । गोविन्दलाल आगच्छ ! ! अहन्तु उत्थातुमपि न
 शक्नोमि । कटिस्तु चरयितुमपि न शक्यते ! कुत्राहमस्मि ! त्वदीयेऽभय-
 दुर्गे किलासम्” इत्यवदम् ।

गोविन्दलालः—“तूष्णीं तिष्ठन्तु, किमितीयदुष्प्रान्ता भवन्ति । कटी-
 पदवेदनायाः किं कारणं न स्मरन्ति । अस्तु, किञ्चित्पूर्वानुभूतं तु सावधानं
 स्मरन्तु ।”

अहम् “आम्, स्मर्यते । देवनारायणमुखोपाध्यायस्य पत्नीत्यागं
 पितृसुतयोरानन्दमयं सम्मिलनं च दृष्ट्वा त्वामेवान्विष्यतो मे जानुन्यचिन्ति-

तमेव दण्डाघातोऽभूत्, अचेतनश्चाहयमेवम् । न जानामि तत् । किमभूदिति ।
अस्तु, गोविन्दलाल ! कस्याहमस्म्यद्य हस्ते ?”

गोविन्दलाल “येनैव निमित्तेन भवद्विस्तुख स्वप्नुं न शक्यते,
येनैव च निमित्तेन भवन्तो निजाद्देशान्निष्कासिता, किं बहुना, प्राणा अपि-
संशये मयस्ताम्, तस्यैव हस्ते सन्त्यद्य भवन्त ” ।

अहम् “किमत्र वारणाभू, किमपि हृदय नावतरति, किं त्वमपि न
शक्नोषि मा बोधयितुम् ? किमिमा ग्रन्थि न विस्रसयितु शक्नोषि ?”

अर्धोक्ते गोविन्दलालस्साक्षेपमवादीत् “तूष्णीं तिष्ठतः, व्यर्थं न प्रल-
पत । मास्म किमपि पृच्छत माम् ।”

अहम्-“अस्तु, अहं कुत्रेदानीं तिष्ठामि ? कथमत्रागतोऽस्मि ? मुच्ये
किलास्या आपद ” ।

गोविन्दलाल “मोक्षममोक्षं जानाति भगवानेव । मोचनाय यत्नस्तु
यावद्दलमनुष्ठीयत एव । आगच्छतः, पादे कट्या च किञ्चित् लेपन लेप-
यामि” ।

इत्थमुक्त्वा च मम सर्वाङ्गेषु किञ्चिदौषधमर्लिपत् । बहुनिर्वन्धेन पृष्ट-
श्चेतावदकथयत् । यथा-“दिनद्वयं यावदहं मूर्छित आसम्, मध्येमध्ये च
गोविन्दलाल आगत्य मां निरीक्षमाण आस्त, दिनद्वये एकदापि मम चेतना
नाभूत्” इति । देवीं राज्ञीमधिकृत्य मया बहु पृष्टोऽपि किमपि नावादीत् ।
तस्मिन्दिने देवनारायणमुखोपाध्यायसमीपगमनान्निषेधे किं कारणमित्यापि
नाब्रवीत् ।

गोविन्दलालोऽब्रवीत् “कथमिदानीमस्ति शरीरम्, किमस्ति बुभु-
क्षा ?” इति ।

अहम्-“अस्तु शरीरं यथा तथा वा । नास्ति काऽपि चिन्ता तत्र ।
मनसा तु निर्मलेन निश्चलेन च भाव्यम् । यावन्नभवति तावन्न क्षुधा, नवा-
पिपासा ।”

गोविन्दलालः—“अस्तु, एकं दिनमनशनमितोऽप्यस्तु । अद्यावधि नात्यन्तं य मुक्ता भवन्तो ज्वरेण । शृगुत, स्थिरास्तिष्ठत । न भेतव्यं कस्मादपि । योऽपि कोऽपि वा समीपमागच्छतु न स किमपि प्रष्टव्यः । पलायनं मनेऽप्यपि न कार्यम् । देवी राज्ञी अहं च भवतो रक्षाव इत्ययमंशः कथमपि न प्रकाश्यः । मद्विषये किमपि कस्मा अपि न वक्तव्यम्, नवा प्रष्टव्यम् । सावधानं स्थायताम् । जगत्स्वस्नासु नास्ति किमपि भयं भवताम् ।”

एतावदुक्त्वा गोविन्दलालो यत एवाऽऽगमच्छत एव निर्गत्य पिहितक-
वाटोऽगमत् । अहन्तु निर्बले निरुत्साहश्च तत्रैव तूष्णीं पतित आसम् ।
अत्रानन्तेऽन्धतमसि गोविन्दलाल एक एव क्षुद्रदीपतुलामवलम्बते । परन्तु
गोविन्दलालो देवी राज्ञी वा कः कः वा ? पश्यतोहरेषु मां पीडयसु गोवि-
न्दलालस्येयती कृपा मयि कुतः ? पिशाचेष्वेतेषु केयं देवता ? कराळाया-
मत्र काळरात्र्यां केयं विद्युदिव देवी राज्ञी ? तस्या वा इयती दया मयि
कुतः ? किमपि नावतरति हृदयम् ।

गोविन्दलालस्य दयया मम शरीरव्यथा अर्धं शान्ताऽभवत् । निद्रे-
वाजगम किमपि ।

यमभटस्येव भयङ्करस्य कस्यचिच्छब्देनोदमिततां मे नेत्रे । ससम्भ्र-
ममवलोकयंश्चाहं श्वशुरमपश्यं पुरतः स्थितम् । भयेन न्यमील्येतां नेत्रे
मया । तेन च सतर्जनमुक्तम्—“किमरे धूर्त ! कथमसि ? किमिति मां न
पश्यसि ? किमहं व्याघ्रोऽस्मि ?” अनुन्मीलयन्नेव नेत्रे अहमवदम्—“मम
तु भवान् व्याघ्रस्यापि तात एव । भवतामेव कृपया गगयामि मृत्योर्दिव-
सान् । नेतोऽपि भवतां श्रमः कर्तव्यो भविष्यति । इतो गमनेनानुगृह्यता-
मयं जनः ।”

रायः—“वैधवेय ! त्वां संयमनीमप्रापय्य किमितो गमनानुग्रहो मया
क्रियेत ?”

अहम्-“तदेव कुरुत, महद्भवेद्भवता पुण्यम् । चित्रवधादस्मादेकदैव
मारणं धेयम् । करोम्यहमञ्जलिम् । शीघ्रमस्यायमयातनाया उन्मोच्यो-
ऽहम् ।

राय-“अलमलम्, तूष्णीमिव ! किमिति बहु जल्पसि । एकदैव
मारणं चित्रवधोऽन्यद्वा मदच्छाधीनम् । कोऽसि त्वं तत्र वक्तुम् ?

अहम्-किमित्येव मा पीडयति भवान् ? किमयाऽपकृतं भवत । यदि
भवतोऽपि दशा ममेव स्यात्तदा किं कुर्याद्भवान् ? अयि भो- ममापराधं कथ्य-
ता तावत् ! प्रथमं त्वया श्वशुरेण मृत्वा महान् स्नेहः प्रकाशितः । अद्यपु-
नरयमत्याचारः ! सत्यं कथय-कोऽसि त्वम् ? येनाहमष्टादशवर्षान्यालितः,
यमहं पितरं जानन्नासम्, किं स मे पिता ? माता मे कुत्रास्ते ? भार्या मे
कुत्र वर्तते ? धनं मदीयं कुत्र ? पतामि ते चरणयोः, सर्वमुच्यताम्
कोऽहम् ।”

एतादृशेन मम रोदनेन मन्ये दयेव समजनि तस्य, कियन्तः कालं-
मदीयमेव मुरा पश्यन् शोचन्वास्त । ततश्च महता सारल्येन मृदुं मामेव-
मवादीत्-“सर्वमहं जानामि, कस्यामसि विपदि त्वं पतितस्तदपि जानामि ।
यदि यद्यदहं पृच्छामि तत्सर्वं कथयेस्तर्हिहमपि सर्वं कथयामि” इति ।

अहम्-“यद्यदिष्टं तत्सर्वं पृच्छन्तु भवन्तः, परं भयङ्गिरपि मम पिता
माता च कुत्रास्ते” इत्यादिकं सर्वं वक्तव्यम्” ।

रायः-“अन्तु, कथय, कारागृहाभिर्गमनाय मार्गं केन तं उक्तं,
गुप्तद्वारस्य कुक्षिकां गृहीत्वा द्वौ पुरुषौ हत्वा वनलतावेपेण कथं त्वं कारा-
गृहाभिर्गतोऽस्य ? केन ते साहाय्यमाचरितम् ? मदीयानां द्विसहस्रसंख्या-
नां पुराणाणां नेत्रेषु घृष्टीं प्रक्षिप्य वनलतावेपेण मङ्गलानामया वृद्धाया गृहे
सा रात्रिस्त्वया कथं यापिता ? देवनागायणमुन्मोषाध्यायस्य गृहान् कथं
माप्तोऽसि ? कम्योपदेशेन दिनत्रयं त्वं मूर्छितः देवनागायणमुन्मोषाध्यायमुत्सङ्गे
यदरासी ? निर्मलकुमारम्यावम्भितिम्भानं केनोक्तम्, त्रयः पुरषा ये निर्म-

लकुमारं रक्षन्त आसिस्तानपसार्य' कथं निर्मलकुमारो रक्षितः । मन्ये नूनं
 कश्चिदम्नादीयेष्वेव' तव साहाय्यमाचरति । स एव विश्वामघातं करोति ।
 यद्येतान्प्रश्नान् सम्यगुत्तरयेत्सत्यं त्व परित्यक्तो भवे । सर्वाणि च रहस्यानि
 प्रकाशयेन्' ।

मदीयेः शिरस्यशनिनेव निपतितम् । हन्त । कीदृशोऽयं धूर्तो
 बल्लकः । यस्या देव्या राज्ञाः कृपयाऽहमेतावतीभ्य आपद्गच्छ उन्मुक्तो
 जीवामि-किं तामेव पातयाम्यापदि रहस्यं प्रकाशयन् । गोविन्दलालसदृश-
 म्यामि-सज्जनस्य रहस्यं प्रकाशयेयम् । चुल्लवाङ्गच्छतु मदीयं गुप्तरहस्यम् ।
 प्राणास्तिष्ठन्तु गच्छन्तु वा कदापि न प्रकाशयामि रहस्यम् ।

मा तूष्णींभूतं दृष्ट्वा रायेण सैव मूर्तिः पुनरपि धृता । सगर्जनमवा-
 दीच्च-किमिति तूष्णीं भूतोऽसि ! किं कथयितुमस्तीच्छा नवा ! कथय
 कस्ते सहायभूतः ? ।

अहन्तु, सोच्चैस्त्वरमवदम् "ईश्वरो मे रक्षकः "

रायस्तक्रोधमवादीत्-"यद्यद्यैव दण्डेन, ते शिरः पातयेयम्, ईश्वरो
 रक्षेत्त्वाम्" ।

महान्तः दण्डं हस्तेन धृत्वाऽब्रवीत्-"दुतं कथय, न चेत्पातयेयं
 तौ शिरः" ।

हा देवि ! कुत्रासि त्वम् । नेतेस्त्वां छत्रे स्थापयितुं शक्नोमि ।
 विश्वासघातं कर्तुमुद्युक्ते-कृतञ्च-हन्तुं यतामि । विश्वासघातः क्रियताम् ।
 उत-प्रियताम्-कस्समधिकः, त्वं वा अहम् ? कस्य प्राणा अनर्घाः ? तव,
 मम वा ! सत्यं तवैव प्राणा बहुमूल्या नाहमस्मि किमपि । त्वदीयप्राणमू-
 ल्यं-कृत्स्नस्य ब्रह्माण्डस्य विक्रयेण न लभ्येत । तिष्ठ त्वमचला, ददाम्यहमेव
 प्राणान् ।

दृढो भूत्वाऽहमुपविष्ट आसम् । तेन पापण्डिना बहु निरभत्स्यत,
 परमहम् किञ्चिदपि नाचलम् । ततस्स सक्रोधमवादीत्-"पश्य, इतस्ते का

शुशा भाविनी । विनाशं कथं त्वं श्रियसे । अहमेवान्वहं गोविन्दलालं प्रेषयन्ता
सम् । स आगत्य त्वामुपचरन् औषधं वदच्छासीत् । इतस्तु तस्य प्रवेशमपि
गृहे न ददामि, अत्रैव प्रतितस्त्वं गच्छितो भव ।” एवमुक्त्वाच पादेन मां
प्रहृत्य कवाटं पिदधानो निरगात् । यादृशी मे दुर्दशाऽसीत् कथं कथ्यतां,
सा । भगवन् ! शत्रोरपि मे न सा दीयताम् ।

इत्येकोनविंशं चक्रम् ।

अथ विंशं चक्रम् ।

(लोमहर्षणी घटना ।)

एवमवस्थ एव मयि व्यतीयुस्तप्ताहानि, किन्तु गोविन्दलालः पुनः
नौगमत् । कश्चिदन्य एव सायंप्रातरागच्छति भोज्यहस्तः । अनेन सह मम
न कश्चिदप्यालापो भवति । मया तु तेन सल्लपितुं बहु प्रायत्यत, परं स,
भल्युत्तरयितुं नाभ्युपागमत् । गोविन्दलालेनोक्तमभूत्-“अस्ति ते शरीरे
प्वर” इति । परन्तु नाहमशकं निश्चेतु किमद्याप्यस्ति ज्वरो नवेति । किन्तु
यादृशी वेदना शरीर आसीत् तादृश्यं, किमित्येवम्, नास्त्येव सा । किय-
द्भयो दिवसेभ्योऽनन्तरमद्य शरीरमपि किञ्चित्सुस्थं वर्तते । भवतु यद्वा तद्वा,
अहं त्वद्य ससन्तोषमेवात्रोपयिष्टोऽस्मि । “यद्वावि तद्वावेदेव” किंवा वृथा-
चिन्तया कृतया । को वा लामो मेऽनया ?

तस्मिन्नेव गृहेऽहम्-“अन्धकूपे कथयत कारागारे वा निश्चिन्तमुपवि-
ष्टोऽस्मि । विष्कारितनयनेनापि तदेव गृहम्, सैव मितिः, तदेवच मलिनमे-
कमास्तरणम् मदीयानि चाङ्गानि दृश्यन्ते । निर्मलितलोचनेनापि तान्येवा-
वलोकयन्ते ।

रामस्य यो मे श्वशुरस्तस्मादिनात्पुनश्शुभागमनं नैवामूत्, तदीयं पद
रजः, सुन्दरतमश्चरणधातः, मुष्टिनिपीडनम्, सहजसुन्दरयोर्नेत्रयोः कूर्तमम-

चलोकनम्, कर्णहारीणिच निन्दावचनानि कियद्भयो दिवसेभ्यो मया न प्राप्तानि । किमनेनैव कारणेन हृदयं मे प्रसीदति ? न जानामि ।

रात्रेरयं समयः, स्यात्कदाचिद्दशघण्टावादनस्य समयः । प्रायः प्रतिदिनमेवेत्येव काले मम भोजनमागच्छेत् । अरुचावपि प्राणरक्षायै यत्किञ्चिदहमश्नाम्येव ।

बहिर्गृहलया इवोन्मुच्यमानाया अश्रूयत शब्दः । अहञ्च किञ्चिदवहितोऽभवम् । अवधानस्य तु नास्ति काचिदप्यावश्यकता, यतः प्रतिदिनं य आगच्छति स एवाद्याप्यागच्छेत् । परन्त्वद्य कश्चिद्भेद इव दृष्टो मया । यः प्रतिदिनमागच्छेत् तस्य हावमावगत्यादिकमहं सम्यगजानामि । स यदा आगच्छेत् निर्भयं सप्तदशघण्टात्कारं वेगेनागच्छेत् । आद्यत्तिकः शृङ्खलायाश्चाशब्दस्तु महान्मनोहारी श्रुतः-यथा येन केनचिन्मन्दं मन्दं समयमुन्मोचिता शृङ्खला । सप्तदशघण्टात्कारं कवाटिकाप्युदघाट्यत । अहह ! हृदये मम महत आनन्दस्य सञ्चार उदभूत् । पुलकितं चाभूच्छरीरम् । सर्वमपि कष्टं दूरोत्सारितमभूत् । मम परमहितैषिणी देवीराज्ञा बालकरूपेण भोग्यहस्ता समुपस्थिता । अहं चोपवेष्टुं नाशकम् । आनन्देनोत्प्लुत इवाभवम् । मम नेत्राभ्यां प्रावर्ततास्तु प्रबोद्धम्, तस्या अपि धारया । घनाम्बुदघटातः पूर्णचन्द्रेण बहिर्निर्गतम् । भगवान्के श्मशाने पारिजातेन पुष्पितम् । भीषणो नरकस्त्वर्गात्मना पर्यणंसीत् । किमिदं दृश्यं द्रष्टुं नेत्रे शक्नुतः । किमितोऽप्यहं दुःखमाकिंष्टेयम् ।

देवीराज्ञा एव वीरबाहुवेपेणास्ते, अतएवाहमपि नात्ताऽनेनैव तां सम्बोधयामि ।

अहम् “वीरबाहो ! महति पतितोऽसि सङ्घटे त्वम् ! जानाम्यहं बहु पीडयति त्वां राय इति ।”

वीरबाहुः-“सर्वोऽप्ययमालापः पश्चाद्भवतु । प्रथमतो भोजनं कियतां माम्, येन मुस्थं भवेन्मनः ।”

अद्यावधि मे सम्भ्रमो नात्यन्ताय निवृत्तः । तस्यैव वदनचन्द्रमहं निर्निमेषेण लोचनेन पिबन्निवासम् । अहो ! कीदृशं सुन्दरमुदारगम्भीरं वदनमण्डलम् । सगद्गदमधुवमेवाहम्-“नास्ति मे क्षुत्, वीरबाहो ! वीरजे ! देवि राज्ञि ! त्वदीयमनुपमं सौन्दर्यमवलोकयन्नहं रोगं शोकं पीडां क्षुधं पिपासां भयं आपदं अन्यच्च सर्वं विस्मरामि । दत्तासि त्वं स एव मे स्वर्गः । क्षुधितस्य पिपासितस्यास्मानाथस्य ब्राह्मणकुमारस्य पुरतः अन्नपूर्णं स्थालं हस्ते वहन्ती त्वमन्नपूर्णेव देवी तिष्ठसि । अहञ्च त्वां प्रेमाद्राभ्यां लोचनाभ्यां पश्यामि, आचरामि च ते मनसा पूजाम्” । इतोऽपि वक्तुमशक्नुवन्नहं तस्या एव चरणयोरलुठम् ।

द्वित्राणि पदान्यपसृत्य वीरबाहुव्रवीत् “ऐ, किमिदं करोषि ! किमिदं करोषि ! उन्मत्तोऽभवः किम् ! सर्वमिदमन्नचरणं त्यज । क्षुधा पिपासा च ते धूर्गतीथ शिरः । अस्ति बहु वक्तव्यं मे, नेतोऽपि विळम्बो युक्तः, श्रुतिरिति भुक्त्वा सबलो भव” इति ।

वीरबाहुर्महताऽऽदरेण पुस्तं उपविष्टः प्रेम्णा मामभोजयत् । मया तु “अस्म्यहमद्य कारागृहे” इत्येतदेव विस्मृतम् । निर्मयं निरुद्वेगं च मुखेनाहमभक्षयममृतमिव सर्वम् । अधाल्लयद्य हस्तमुखमपि तत्रैव । न मे तदा बीमासीदुद्वेगः, न वा काचिच्छङ्का, मन्ये तदानीमस्मि निरापदहम् ।

यदाऽहं निश्चिन्तोऽभवं तदा वीरबाहुस्वदत्-“बहस्ति वक्तव्यम्, सर्वं शृणु । कोऽहमस्मि काया, को वा मदीयो वृत्तान्त इत्येतज्ज्ञातुं विस्मृत्पापि यत्नं मा कुरु । स्वञ्च कः किमिति केन हेतुनाऽत्रानीतोऽसीत्येतद्विज्ञानेऽपि नास्त्यावश्यकता । रत्येण सह मे कस्सम्बन्धः, अहञ्च छन्नरूपः किमित्येतैस्सह तिष्ठामि, इत्येतद्विज्ञानमपि नात्यन्तावश्यकं ते । गोविन्दलालेन नेतस्सन्नतिर्भवेत्, यतस्स महस्यामापदि पतित आस्ते । पश्यतोहरा गोविन्दलाल एव त्वां कारागृहान्निरकासयदिति तस्मिन् साशङ्का वर्तन्ते, परं नास्ति कोऽपि चिन्ताया अवसरः, तस्य प्राणास्मन्ति मे हस्त एव । पश्यतोह-

राणां प्रधानः कियद्गयो दिवसेभ्योऽत्र नास्ति, केनाप्यत्यावश्यकेन कार्येण विदेशगतो वर्तते, अत एवाहं महता बुद्धिपरिश्रमेणापि वात्रागन्तुमशकम् । इदञ्च किञ्चिदवधारय, नाहं निश्चिनं वक्तुं प्रभवामि-अस्मिन्नेव दिने तवेतो निर्गमनं भवेदिति । परन्तु अद्यार्धरात्रेऽहमेकदा तव निकटमायास्यामि, मया-सह तूष्णीं मौनिना त्वया यत्र कुत्रचिद्वन्तव्यं भविष्यति, विचित्रतरं किञ्चिद्द्रक्ष्यसि । यदि कदाचिदहं नागन्तुं शक्नुयां तदा प्रेषयिष्याम्यन्यमेव वा कश्चित्, तेनैव सह निर्भयं याहि । ग्रन्थिमिमत्रैव परित्यजामि, अत्रैव वेषपरिवर्तनसामग्र्यस्तस्मिन् । अद्य पुनरपि त्वया वनलतया भवितव्यम् । यस्त्वां नेतुमागच्छेत्तेन सह यत्र स त्वां नयति गच्छ । मन्ये कदाचिन्मयापि नमिलनं तत्र स्यादिति । कदाचित्तेनैव वेषेण तव सङ्कटादस्मान्मुक्तिरपि सम्भाव्यते । अस्तु, तर्ह्यहमद्य यामि”-इति ।

इत्थमुक्त्वा च वीरबाहुस्तां पोटलिकां तत्रैव निधाय झटिति कषाटिकां पिदधन्निरगात् ।

हर्षविषादाभ्यां मूक इव भूत्वा तत्रैवाहमुपविष्ट आसम् । तदुक्तानां तात्पर्यमवगन्तुं नाहमशकम् । कस्यास्ति सामर्थ्यं देव्या राज्ञ्या मायामवगन्तुम् ! केयं देवी राज्ञी ! किमियं पश्यतोहराणामधिष्ठात्री ! उत तैरेव वन्दी-कृता काचित् ! किमपि नावतरति हृदयम् । सम्भाव्यते, कदाचिदहमद्य सङ्कटादस्मादुन्मुच्ये, परं गोविन्दलालो मत्तोऽपि गहनायां विपदि पतितो वर्तते । चिन्तित एवास्मिन्नेव सद्यो हर्षविषादाभ्याममध्यक्रियत हृदये मे । देव्या राज्ञ्या अनुमत्यैव सोऽस्यामापदि पतितः, तन्नूनं जानाति सा तस्य दुःखम् । देवी राज्ञी हि सुचतुरा, तत्तस्या एव बुद्धिवलादहं गोविन्दलालश्चापदो मुक्तो भवेव नूनम् ।

हृदयं मे विह्वलति निनराम् । कदाचिदुत्तिष्ठामि कदाचिदुपविशामि मनन्तु न कुत्रापि प्रवर्तते कार्ये । कदा भविष्यत्यर्धरात्रम् ! कदा सङ्गस्ये देव्या राज्ञ्या ! कदा याऽवलोकयिष्यामि तदद्भुततमं वृत्तम् ।

ततोऽपि तूष्णीमवस्थातुमशक्नुवन् पोटलिकांतामुदमोचयम् । अपश्यच्च तानेव पदार्थान्, यैरेकदाऽहं वनलताभूमिकामधारयम् । द्रक्ष्यामि किमद्य वनलतारूपधारिणाऽनुमोक्तव्यमिति ।

मन्दं मन्दं चादधाद्येतां कवाटिके । अहश्चोन्मत्त इव तदभिमुख-
मेवावलोकयम् । अपश्यं च कश्चिदन्तःप्रविष्टमायान्तम् । नाहमेनं वेद यतो
नायमितः पूर्वं दृष्टः । अन्तःप्रविश्यैव सोऽवादीत्-“अस्मि गङ्गाधरो नाम्ना,
भवतां रूपपरिवर्तनायागतोऽस्मि, सन्नद्धा भवत” इति ।

गङ्गाधरोऽपि स्मृतित्येव पोटलिकामुन्मोच्य तत्रत्यं सर्वं वस्तुजातं
बहिर्निष्कास्य मदीयरूपपरिवर्तनाधारमत । कस्ततो विळम्बः ! क्षणादेवाह-
मपि षोडशवर्षदेशीया युवत्यभवम् । हस्तपादमपि वर्णनारज्यत मे । दर्पणा-
भावाच्च नाहमशकमात्मनो रूपमवलोकयितुम् । अत एव न शक्नोमि वर्णयितु- १२
मपि, अन्यथा पुनः पाठकेभ्यः श्रावयेयमेव सौन्दर्यम् ॥ अस्तु, अमवच्च
तदानीं मे नाम वनलतेति । गङ्गाधरश्च सङ्केतेनैव सलपनासीत् । परमेकदा
मन्दतमेन स्वरेणावदत्-“आगच्छत, पृष्ठत एव ममागच्छत” इति । इदं
कथयितुं व्यस्मार्पमेव-“यदद्यापि पादौ मे न नूपुराभ्यामलङ्कृतौ, हस्त एव
स्तो मे तुलाकोटी । बहिर्निर्गत्यैव धारयिष्यामि पादयोः । एवमेवासीद्गङ्गा-
धरस्याज्ञा ।

नूपरहस्त एवाहं गङ्गाधरमनुप्रावर्तिषि गन्तुमन्धकार एव तस्मिन् ।
बहून् गृहानङ्गणानि चातिक्रम्य गच्छतो मे क्रमेण संशयेन भयेनानन्देन च
न्यधीयत पदं मनसि । कुत्राहं यामि ! दुर्गमेऽस्मिन्नन्धतमसा शृते प्रदेशे
भयानकेऽपरिचितेन केनचिन्मनुष्येण सह वनलतावेपेणाहं कुत्र यामि ? देवि
राज्ञि ! न जानामि त्वया केन मन्त्रेण तन्त्रेण यन्त्रेण वा मोहितोऽहमिति ।

यद्यप्यन्धं तमः, तथाप्यतिमहद्विपुलं गृहमिवाद्दृश्यत, यस्य चक्षुर्दिशं
निश्शब्दताऽऽसीत् । विपुलतमेऽत्र गृहे तिष्ठति पश्यतोहराणां महति मण्डले
किमित्येवं निर्भयाप्तिष्ठन्त्यत्रत्याः । निश्शब्दतामवलोक्य शङ्केव समभून्-

नास । घनावृतमाकागमत्रलोक्यासीज्जंज्ञावातस्य शब्दा । तथाऽपि घनघटाः
यामत्र स्थिरतमां मे विद्युतं प्रकाशमानामालोचयतः स्थिरतममभवच्चेतः ।

मन्दं मन्दं पादं निक्षिपन्नहं यामि । अश्नयताचिन्तितमेव गौं गौं
शब्दः, यथा केनचित्कस्यचित्कण्ठे पिप्यमाणस्य । उभावप्यावां सचकितं
निरुद्धगतीं अभवाव । क्षणाच्च गङ्गाधरोऽवादीत्—“द्रुतमागच्छत, द्रुतमाग-
च्छत, सम्भावयामि कार्यं पूर्णमिव” इति ।

पुरत एव दक्षिणदिशायां काचिदसीद्वीधिकाऽस्यत्परिणाहा । महता
जवेन साऽप्यतिक्रान्ता । ततश्चाग्रत एवातिविपुलं किञ्चिद् गृहमदृश्यत ।
यस्यैव कोणे कश्चिदन्योऽपि तिष्ठन् दृष्टः । नौ दृष्ट्वा च सोऽब्रवीत्—माभेतम्
अहमस्मि वीरबाहुः, पश्यतमनेन द्वारेणान्तः कीदृशोऽनर्थो भवतीति”
इति । तत्क्षणात्तत्पदार्शितेन रन्ध्रेणान्तरपश्यम् । तत्र च काचित्स्त्री वद्ध-
कटिः कस्यचिदधः पातितस्य पुरुषस्य वक्षसि निहितपदा तस्य कण्ठं पेश-
यति अन्यश्च कश्चिद्दण्डहस्तः कियत्पि दूरे तत इतः परिभ्रमति । भयौ-
नकमिदं दृश्यं पश्यते । मे समकम्पत शरीरं रोमाक्षितमेकदैव । प्रथमतस्तु
नाहं प्रत्यभ्यजानां ताम् । परं वीरबाहुमुखेन विमातरं सपत्नीसुतं घातयन्ती-
मनुगवम् । चण्डालिनी जयकाली निर्मलकुमारस्य कण्ठं मर्दयति । क्षुतमात्र
एव विदीर्णमिव हृदयेन । उदपतन्निव नेत्राभ्यामग्नेः कणाः ।

वीरबाहोः कर्णेऽहमेवमवदम्—“कथमद्य निर्मलस्य प्राणा रक्षितास्सुः ?
कुरु इदिति यं कश्चिदुपायम्, अन्यथा तपस्वी निर्मलो नैव तिष्ठेत् भूमौ ।
कुरु रक्षाम्, कस्त्वयोपायोऽनुशोचितोऽद्य” इति ।

वीरबाहुस्तचकितमवादीत्—“किमुवायः पृच्छयते ? उपायः ? पदया-
द्य” इति ।

दन् इति नाळीकयन्त्रस्य गुळिकाशून्यस्य शब्दः कश्चनाक्रियत,
येन दशापि दिशः कम्पिता इवामूवन् । क्षणेनैवान्धतमस्तरङ्गिण्यां प्रावर्त-
न्त तरङ्गाः, गृहाम्यन्तरे सा चण्डालिनी सच तस्यानुचरस्तत इतो द्रष्टुमारभे-

ताम् । त्रिभिरप्यस्माभिरेकदैव कवाटिकायां प्रहर्तुमारभ्यत । क्षणाच्च कवा-
टिकापि सफटात्कारं भिन्नाऽभूत्, द्वारश्च विवृतम् । ययं च झटित्युत्प्लुत्या-
न्तःप्राविशाम । कार्यभिदमस्माभिरतिजीघ्रं महता वेगेन पर्यपर्यत । गङ्गाध-
रस्तु किञ्चिदप्यवदन् त्रिनैव विळम्बं झटिति तस्य हस्तादण्डमपाकृष्य
तमेव शिरसि संवेगमताडयत्तेनैव दण्डेन । रक्तधारा प्रवोदुमारमत । सोऽपि
दुष्टो मूर्छितो न्यपतद्भूमौ । एतावत्येव यावज्जयकाळी तेनैव भिन्नकवाटेन
द्वारेण निर्गत्य पलायितुमिच्छति, तावद्दीरबाहुरनुधास्य तां गृहीत्वा भूमाव-
पातयत् । वल्लकवचाच्च सम्मोहनौषधं निष्कास्याऽनिच्छन्त्या अपि तस्मा
हस्तपादं रज्जुमिन्यवदधत्, येन सा ग्रन्थिरिव काचिन्नितरामवशाऽभूत् ।
गङ्गाधारोऽपि तं पुरुषं रज्जुभिर्बन्ध सम्यक् ।

गङ्गाधरो जयकाळीमहं वीरबाहुश्चेत्युमौ मूर्छितं निर्मलकुमारश्च स्क-
न्धे वहन्तः प्रावर्तिष्महि गन्तुं प्रार्चनेन मार्गेण ।

केनाहं यामि पथा, तमोवशात्किमपि ज्ञातुं न शक्यते । अनुमानेन
तु नायं मदीयकारागृहस्य मार्ग इत्यजानाम् । यतोऽहं पूर्वमागत उत्तरतः
यामि च दक्षिणेन । दक्षिणभागे इयन्महद्गृहं मयैतावता कदापि न दृष्टम् ।
किमिति गृहमिति वक्तव्यम्, अल्पीयान् ग्राम एव । कियद्दूरगमनानन्तरं च
किञ्चिदन्धे तमसि तिष्ठन्तमात्मप्रच्छादनव्यग्रं पुरुषमद्राक्षम् । वीरबाहुस्तु दूरा-
देव तमाहूयावदत्-“जयपाल ! मदीयन्तु कार्यं पूर्णमभूत् । त्वमात्मीयं वृत्ता-
न्तं कथय ” इति ।

जयपालोऽप्यवार्दात्-“मयापि सर्वं यथोक्तमनुष्ठितम् केवलं भवदाशा-
या एव विळम्बः” इति ।

वीरबाहुः “कियती रात्रिरवशिष्यतेऽद्य ।

जयपालः-अर्धरात्राद् घण्टात्रयमभूत् ।

वीरबाहुः-तर्हि मन्ये रायस्य प्रत्यागमनेऽस्ति महान्विळम्ब इति । कथं
वा त्वं मन्यसे” ।

जयपाल -“यथैव त्वम्” ।

वीरबाहु-“त्वदीयं बलन्तु सन्नद्धमस्ति किल !”

जयपाल:-“अथ किम्, सर्वं सन्नद्धमास्ते ।”

वीरबाहु-“तर्हि कुर्वधैकं कार्यम् । नीयन्तामेते त्वदीयमायासमथ ।
(भामङ्गुल्यया निर्दिश्य) अथैका रात्रिमियं सावधानं पालनीया । (जय-
काळा निर्मलं च निर्दिश्य) यदाऽनयोश्चेतना भवेत्तदा जयकाल्यन्यत्रापसा-
र्यताम्, यथा जयकालीनिर्मलौ परस्परं न पश्येताम् । गृहाण, निर्मलमवलम्ब-
स्व । गङ्गाधर ! जयकालीं यथास्थानं निक्षिप्य मया हस्तिशालायां सङ्ग-
स्व । अस्तु तर्हि, गच्छामि” ।

एतावदुक्त्वा वीरबाहुर्निरगात् । वयमपि ततो निरगच्छाम ।

इति विंशं चक्रम् ।

अथैकविंशं चक्रम् ।

(तदेव श्वाशुरं गृहम् ।)

नास्ति बिळम्बः कमलिनीपतेर्भास्वत उदये कोऽपि । प्रातस्त्यः श्वे-
तिमा क्रमेण पूर्वस्यान्दिशि गगनमण्डले च समदृश्यत । पक्षिभिश्च चुहचुह-
त्कारस्तमारभ्यत । सांसारिकविषयविज्ञाने रहस्यावगतौ चाहमाजन्मन एवा-
न्धोऽस्मि । कुत्र किं भवति, किमप्यहं न जानामि । ज्ञाने नास्त्युपायोऽपि
कोऽपि । कदा ज्ञाम्यामि तदपि न ज्ञायते । क्षणे क्षणे या आश्चर्यमप्यो घट-
ना भवन्ति, ता मन्ये जानाति भगवान्, अथवा मदीया देवी राज्येव वेति ।
अत एवाहमत्रापि सुतरामनभिज्ञ एवास्मि-‘कुत्राहमद्य वर्त’ इति । कुत्रचि-
ज्जीर्णतमे प्रले खण्डगृहेऽचेतसा निर्मलकुमारेण सह यापिता मया यथाक-
भक्षिद्विपदामिव निधीरात्रि । जयकाली यदा किञ्चित्सचेतनाऽभूत्तदा न-
जाने नयपालस्तां कुत्रानयदिति । गमनसमये स मा किमपि नावदत् ।

अत एवाहमिदमपि न जानामि 'स पुनः प्रत्यागमिष्यति न या' इति सम्य-
गद्योदितं भास्करेण । निर्मलेनोरिक्तेन मा स्माहं दृष्टोऽभवमिति शङ्का सम-
सजनि मनसि । दृष्टः प्रत्यभिज्ञातो वा, यद्यपि स्याम्, का तत्र हानिः ? । क-
दाचिद्देवी राज्ञी नेवमभिप्रैति । समयमिमं परित्यज्यान्यदैव कदाचिन्मत्प्रकटनं-
मभिप्रेयाद्देवी राज्ञी । यद्यपि देव्या राक्ष्या नाहं निपिद्धः, तथापि नाहमद्य
निर्मलस्य पुरतो गमिष्यामि ।

अस्तु, तर्हि अहं कुत्र गच्छेयम् ? इयदतीतं दिनम्, कुत्राद्यात्मानं
छादयिष्ये ! स्त्रीवेपेण मम स्थापने देव्या राक्ष्याः को वाऽभिप्रायः ? किं
मम स्वाभाविकेनैव वेपेण पूर्वघूरात्रिकृतं कार्यं न सिद्धयेत् ? अनेन वेपेण
किं वा कार्यं मया कृतम् ? प्रश्नानामेषामुत्तराणि विना देवीं राज्ञीं को वा
दास्यति ? न कोऽपि ।

बहुकालमेकाक्येव तिष्ठमानो विमना इवामबम् । निरचिनवच्च-“भव-
तु यद्वा तद्वा, एकदा त्वहं प्राभातिकान् सुगन्धशीतलान्वातपोतानवश्यं पा-
स्यामि, नित्यकर्माणि च कृत्वा निश्चिन्तो भविष्यामि” इति । पादकटकयो-
रपावधि पादे संयोजनस्यावसर एव नालभ्यत । अद्य यावत्ते मदीयदलदङ्गा-
यामेव बद्धे स्तः । अत एव गमनेऽपि बहु सौख्यमस्ति । झटित्युत्थाय नि-
श्वाब्दपदमहं तस्मात्स्रण्डगृहाद्बहिर्निरगाम् । बहिरागत्य च उचरतः क्रिय-
त्यपि दूरे किञ्चिद् घनं वनम्, यस्य किलोद्यतो भास्वतस्सीवर्णकिरणानां सङ्गा-
दन्यादृश्येव शोभाऽसीदपश्यमहम् । किमिदम् ? वनं हिन्दं मया दृष्टचरमिव
भाति । अत्रैव हि मयैकं दिनं प्राणनेयेन वृक्षाम्भारुदेन यापितम् । हन्त !
इतएव खलु मे श्वाशुरगृहं दृश्यते, यत्राहं पितृनामधारिणा छलेनानीतो यद्धि-
तोऽस्मि । हन्त ! हन्त ! पुनरप्यहमत्रागतोऽस्मि । हा ! न जानामि
किमिदम् ! महत्कष्टमनुभूयापदो मयात्रहमुन्मुक्त इव तस्याः पुनस्तत्रैवापति-
तोऽस्मि । हा ! न जानामि कोऽभिप्राय एतेषां दुष्टानाम् । किमित्येने मनेन
पृष्ठतः परिभ्रमन्ति ? किमेते प्राणानगृहीत्या न त्यज्यन्ति ? किमेतावत्कष्टं
दत्त्वाऽप्येते न तृप्यन्ति ! हरे कृष्ण ! भवदिदं कष्टम् ! स एवायं बटधृक्,

यमारूढेन मया देवी राज्ञी बालकवेपेणावालोक्त्यत । अद्य येन वेपेणास्मि त-
स्मिन्नपि दिने तेनैव वेपेण मयास्यैव वटस्याघस्तात्प्राणा रक्षिताः । किमिदं
क्रीडनम् ! पुनरपि तदेव स्थानमहमागतोऽस्मि । किं करोमि ? कुत्र पलाये !
मार्गस्तु नैव दृश्यते ! यदि कदाचित्पुनर्गृहीतोऽभविष्यम्, अभविष्यान्नि-
ष्फला सर्वापि चातुरी देव्या राज्ञ्याः ।

सर्वत्र निःशब्दतैवासीत्, कुत्रापि मनुष्यमात्रस्य शब्द एव नासीत् ।
मनस्पभूत्-‘सकृदपि वा गच्छेयम्, वनस्यास्य शोभां पश्येयम्’ इति । किन्तु
साहसं नाकारे । अहं त्वद्यापि वनलतैवास्मि, किमियं भूमिकापि नोपकुर्या-
न्मे । ब्रजेन्द्रशब्दद्वन्द्वोऽसौ किं वनलताशब्दोऽपि न निरापत् ? किं ममेवं
कृत्रिममाकारं दृष्ट्वापि धूर्ता न सदया भवेयुः । पश्याम्येकदा-काठिन्यादपि
कोमलतायां कियती शक्तिरस्तीति । उन्मत्तोऽस्म्यहम्-मदीयाः प्रश्ना अपि
तादृशाः, उत्तराण्यपि तादृशान्येव भवेयुः । भयस्य तु सीमैव न दृश्यते ।

कथं कथञ्चित्स्थिरोक्तमनाश्चाहं निजं श्वशुरगृहं प्रति प्रातिष्ठे । चतु-
दिशमेव निर्जनता निःशब्दता चासीत् । न जानामि कुतोऽप्यचिन्तितमेव
गोविन्दलालः पुरत आगत्यातिष्ठत् । सचकिन्तमपृच्छमहम्-“कोऽसि ? गो-
विन्दलाल ? कथं त्वं मुक्तोऽसि ?” इति । गोविन्दलालोऽप्यवादीत्-“सर्वोऽ-
प्ययमालापः पश्चाद्भविष्यति, यदहमद्य कथयामि तच्छ्रूयताम् । दिवसो
यमत्कारं महामयङ्करः । भवतामेव निकटमहं अगच्छन्नसम्, माधु जातम्,
यन्मार्ग एव भवन्तो दृष्टाः । पोटलिकामिमां गृहीत । अस्त्यत्र भवतां
वस्त्रादिकम् । शटिति परिवर्तयत रूपमात्मीयम् ” इति ।

अहमब्रुवम्-“तदन्तरं कुत्र गन्तव्यं भविष्यति ? देवी राज्ञी कुत्रा-
स्ते ?” । गोविन्दलालोऽवादीत्-“सांऽप्यत्रैव कुत्रचिदावश्यके कार्ये व्यापृता-
स्ति । नेतोऽपि भवद्भिर्विच्छिन्नः कार्यः ” ।

अहमप्यात्मनो वेपमन्यथाऽकरवम्, यादृशो ब्रजेन्द्रः पूर्वमासम्, तादृ-
श एवामवम् । गोविन्दलालोऽवाचत्-“बह्वस्ति वक्तव्यम्, आगच्छत, सर्वं

मार्ग एव कथयामि” इति । उभावप्यावां वनस्य समीपे समीप एव गन्तुं प्रावर्तिष्वहि । गच्छन्नेव गोविन्दलालोऽपृच्छत्, अस्तु, अपि स्मर्यते हरिहरवनर्जी ? ” ।

सप्तमममहमवदम्-“किमकथयो गोविन्दलाल ! हरिहरवनर्जी ! कुत्र ते ! कुतस्त्वमेवमपृच्छ ! ते कुत्र सन्ति !

गोविन्दलालः-“तूष्णीं भवत, किमित्येवं विमीय, तान्दृष्ट्वाऽहमागच्छन्नेवास्म्यद्य”

अहम्-“कुत्र ? ते कुत्रेदानीं सन्ति ? सन्तु यत्र कुत्र वापि ते, एकदा तु मा तन्निकटं नय गोविन्दलाल ।”

मन्दं मन्दं किन्तु सगम्भीरं गोविन्दलालोऽवादीत्-“हा ! आश्चर्यम् ! किमेवमयागच्छन्ति भवन्तस्तत्र गमनेन न कापि क्षतिर्भवेदिति ? नहि नहि, नैवं कदापि, निश्चितं ज्ञायताम्-तत्र गमन विपदः कथं च तुल्यमिति । अस्तु, के नाम ते ? किं सत्यमेव ते भवतां वातपादाः ।

सप्तमोचमहमवदम्-“नाहमिदं कथयितुं शक्नोमि, अत्र विषये किमप्यहं न जानामि । ते मम के भवन्ति, तेऽसह मम कस्मिन्मन्थः, नाहं किमपि निश्चेतुं शक्नोमि, नन्वागच्छ, एकदा तन्निकटं गच्छावः । यद्यपि ते न मे पितरो भव्युः, तथापि तन्निकटमवश्यमेव गन्तव्यं मया । यतस्तेरष्टादशवर्षान्पालितोऽहम् । दिवा त्वयि च सन्निहिते किं तेऽप्युच्येम् । किम् ! एकदा नन्वागच्छ गोविन्दलाल ।”

गोविन्दलालः-“न जानन्ति भवन्तः, अद्यापि भवन्तो बाल्य एव वर्तन्ते खलु । अस्तु, श्रूयताम्, किं तानेकाकिन एव जानन्ति भवन्तः ? नहि नहि, ते किल रायेण शङ्करादिभिश्च निजमहचरैः सह गूढं किमप्यालोचयन्तो वर्तन्ते । यदि चाचिन्तितमेव भवन्तस्तत्र गच्छेयुस्तदा भवतां प्राणा न शिष्येयुः ? शत्रिवृत्तान्तं ते किं जानन्ति ? यमस्तु मन्ये जानाति भवन्तः पारागृहे वमन्तीति । तत्र किं रुचयन्तो भवन्तो गमिष्यन्ति ? कथं भवन्ति ? किं कथा कथागृहात्, कुमन्थ निर्गन्ताः, इत्यादिकमज्ञात्वा किं भवते

मुञ्चेद्रायः ? तस्मिन् किल दिन एषामेव विषयाणामवगतये भवतः कियद-
पीडयत्, किं विस्मृतं तत्सर्वम् ? लाभस्य स्थाने हानिरेव भवेत् । देव्या रा-
ज्याशिरसि सर्वे दोषा निहितास्त्युः । ततश्च कीदृशी विपदापतेत्, सम्य-
गालोच्यताम् । अतश्च तामिच्छां मनसि नानयत । पश्यत पश्यत ! देव्या
राज्या अद्भुततमेन कौशलेन निमेलकुमार उत्तराभिमुखमध्वरूढः पलायते ।
साध्विदमभूत्-तपस्वी रक्षितोऽभूत् ।”

आवर्तितमुखश्च सत्यमेवाध्वरूढं यान्तं निर्मलकुमारमपश्यत् । पश्यत्येव
मयि सोऽपि दृष्टिस्थमतिक्रान्तः । सम्यगेवाभूत् मनस एका चिन्ता दूरेऽभवत् ।

एतावत्येव समये जयपालं पूर्वदिशातोऽस्मदभिमुखमेव सवेगमाग-
च्छन्तमपश्यत् । गोविन्दलालोऽपि सवैनस्यम् “द्रक्ष्यामि, जयपालः की-
दृशं वृत्तान्तमानयतीति” इत्यवदत् । जयपालोऽपि निकटमागतः सौच्छवासं
गोविन्दलालमब्रवीत्-“गोविन्दलाल ! एतावद्भयो दिवसेभ्योऽनन्तरं भगवान-
स्मासु मकृपोऽभूत् । आगच्छ, आगच्छ, त्वरितमागच्छ, अस्माकं सर्वोऽप्य-
यं श्रमः चातुरी च सफले अभूताम् । देवी राज्यवास्ते एकाकिनी, प्रजेन्द्र-
प्रभुमपि सहैवानय । अहं पुनः प्रथमं गत्वा सूचयामि” इति एतावदेवो-
क्त्वा शिरः पादाभ्यां स्पृशन्नधावज्जयपालः ।

अहं पुनर्दिह्मोहमिवोपयातभसाश्चर्यं गोविन्दलालमपृच्छत्-गोविन्द-
लाल ! कीदृशोऽयं वृत्तान्तः, एतावद्भयो दिनेभ्योऽनन्तरं कोऽसौ श्रमस्त-
फलोऽभूत् ? कस्यायमानन्दः ? मम, उत देव्या राज्या ?”

गोविन्दलालस्सहर्षमवादीत्-“अद्यावधि तु देव्या राज्या एवायमानन्द
इति वक्तव्यम् । यदेवमेवास्मदीयो यत्नस्सफलस्त्यात्, मन्येऽस्मिन्नप्यानन्दे
भवतामप्यस्ति दाय इति । आगच्छत, आगच्छत, त्वरितमागच्छत,” इति ।

गच्छन्नेव चाहं यदा पृष्ठतः परिवृत्तमुखोऽभवम्, तदाऽहंतदेवशाशुरं
गृहमपश्यम् । इत्येकविंशं चक्रम् ।

इति संसारचक्रे प्रथमो भागः ।

१९	२०	साहाय्यकम्	साहाय्यकम्
२१	२	झटित्ये	झटित्ये
२२	१२	दर्शन	दर्शन
२४	६	विलम्बधाः	विलम्बधाः
२६	२	पथिभूमौ	पथिभूमौ
२८	६	हृदयोद्वेगं	हृदयोद्वेगं
३१	२१	किमधिकन	किमधिकेन
३४	१७	कवाटिद्धाव्यतां	कवाटिकोद्धाव्यतां
३६	२	पृष्ठतः	पृष्ठतः
४२	८	उपधा	उपधा
४२	१९	नेत	नेतः
४७	१७	धर्मे	धर्मे
५९	६	वस्तुवस्तु	वस्तुतस्तु
६२	९	भावादिभिः	भावादिभिः
६४	१६	मिथ्या	मिथ्या
७०	२३	धृत	धृत
८१	१७	पारत्यक्तः	परित्यक्तः
८८	२०	शिरसि	शिरसि
९४	३	अतु	अस्तु
९९	१४	भोजनाया	भोजनाय
१००	१	स्थयं	स्थेयं
१०८	९	अन्धतमसि	अन्धेतमसि
११९	२	दृष्टोऽभवं	दृष्टोभवं
१२०	२१	तदन्तरं	तदनन्तरं

श्रीः ।

॥ संसार चक्रम् ॥

नाम

पण्डित जगन्नाथप्रसादचतुर्वेदिप्रणीतं हिन्दीभाषानिवद्धं
मूलग्रन्थमवलम्ब्य शास्त्रमुक्तावली-न्यायरत्नावली
मन्त्रुभाषिणीनां सम्पादकैः

प्रतिवादिभयङ्करम्-अनन्ताचार्यैः

संस्कृतभाषायां विलिखितम्
भाष्यायिकारत्नम्
(द्वितीयो भागः)

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायाम्
अमुच्यते ।

द्वितीयसंस्करणम्]

१९३४

[मूल्यम् १-०-०

॥ काशी ॥

श्रीः ।

॥ संसार चक्रम् ॥

नाम

पण्डित जगन्नाथप्रसादचतुर्वेदिप्रणीतं हिन्दीभाषानिरुद्धं
मूलग्रन्थमवलम्ब्य शास्त्रमुक्तावली-न्यायपरत्नावली
मञ्जुभाषिणीनां सम्पादकैः

प्रतिवादिभयंकरम्-अनन्ताचार्यैः

संस्कृतभाषाया विलिखितम्

आरुपायिकारत्नम्

(द्वितीयो भागः)

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायाम्

अमुद्यत ।

द्वितीयसंस्करणम्]

१९३०

[मूल्यम् १-०-०]

॥ काशी ॥

भूमिका .

)-:-

आसीत्पूर्वं कदाचित्संस्कृतभाषैव सर्वेषामेव जनानां व्यावहारिकी
 ..॥ भारतादिषु देशेषु केषुचित् । आसीच्च स कोपि समयो यत्र ब्राह्मणा
 ,धारणमेव संपद्वद्भवेदाध्ययनमकुर्वन् । क्षत्रियवैश्यानामपि साहचर्येणाध्ययन
 यमकर्तव्यं कर्तुंभूत् । अत्रैवर्षिका अष्टम्यष्टनटगायत्राद्या आयुर्वेदादीन्
 अन्तःसंस्कृतभाषाकुशला अभूवन् । गतस्य समयः । इदानींतु संस्कृतभा-
 षाभिज्ञा पुरुषा विरळा । तद्भाषापरिज्ञानमनावश्यकमन्यन्ते न ह्यत्रापि -
 येषु किञ्चित्पठन्ति तेषामपि न पूर्णं भाषाविज्ञान भवति । संस्कृतभाषातु
 एतादृश इव नानाविधापूर्वकलाग्रन्थपूर्णं रसिकानां न केवलमानन्द
 मेव ददाति, किन्तु जीवनाधारभूतापीति विद्वांसो मन्यन्ते । काकेऽस्मिन्ना-
 रूपायिकाग्रन्थाः प्रतिदिनं बहुसंख्यासंख्यास्वपि भाषास्ववत्तरन्तो दृश्यन्ते ।
 सा कालिकमनोविनोदार्थमन्येषां पठनं क्रमेण पठितृनां साहित्यीकचिन्त्यत्वा-
 त्पतीति विचारकुशला मन्यन्ते । अल्पज्ञा अष्टम्यष्टनटगायत्राद्या
 पदवत्साहित्यीरसिका भाषाकुशला भवन्तीत्यनुभवसिद्धोपमर्शः । तदप्य
 जनानां हृदयेषु संस्कृतसाहित्यगहनरुच्यभिवर्धनाय संस्कृतभाषामयी-
 नागाद्यायिज्ञाना बहुसंख्यानामवतरणमत्यावश्यकमिति संस्कृतभाषाभिमानि-
 नामभिप्रायः युक्तरूपं ण्वेति मन्यमाने नय । परन्तु संस्कृतभाषामयीना
 मध्यावद्धहिस्वनीर्णानामाख्यायिकानां परिगणनायैकस्यापि हस्तस्य
 सर्वेषामनुवृत्तीनामवश्यकता नास्तीतीम वस्तुस्थितिः । तदेव संस्कृतभाषा
 मयीनामाख्यायिकानामवश्यकतामन्यमानेनेयं ससारचक्रनाम्नायाख्यायिका
 मया क्लिप्ता विदुषामिवाल्पज्ञानामपि प्रिया भविष्यतीति मे विधास ।
 इयं च हिन्दीभाषामय्या आख्यायिका अनुवादरूपापि प्राथमिकमनुवि-

फलान्नापि संकल्पपूर्णमात्रविरताप्यतोप्रदत्तग्रन्थजेस्तनेच्छाया दपंवि
भविष्यति संकल्पप्रमाणानिज्ञानं ग्रन्थहन्तामिति न सर्वथा निष्फ
भविष्यति ने प्रयोजितेन विधासो ने ।

प्रथमनियमाख्यापिका मन्त्रजुनापिग्धा साप्तादिवया पत्रिकाया प्रका
शिता, जयपुस्तकन्यातामापादि चाभूद्भुतिभारकात्पूर्णेन । अल्पसम्प
दनचादर्शास्तारानी मुद्रिता अभून् । परन्निदानमिव चिरकालं त्वरमस्य
द्वितीयप्रकाशनस्यावश्यकता समुत्पन्नेन द्वितीयसामयिमिदानीमुद्भूते इति
कार्या ।

पत्रिकादिभयद्वर अनन्ताचार्य.

संसारचक्रम् ॥

द्वितीयभागे प्रथमं चक्रम् ।

(आश्चर्यदर्शनम्)

अहं गोविन्दलालश्च तावता वेगेनाक्रमाय येनाल्पेनैव कालेन मध्येमार्गे जयपालेन समागमोऽभवत् । ततश्च वयं त्रयोऽपि तेनैवारण्य-
यथेन द्रुततरं गन्तुं प्रारब्धमहि । तदात्वे मदीये मनसि कियत्यो भावना आविरभवन्, तासां लेखनं किञ्चित्कष्टसाध्यमिव । अविच्छिन्नतया वयं दक्षिणाभिमुखं चरणान् निक्षिपन्त एव गच्छन्तोऽभवाम । कियद्दूरगमना-
नन्तरं वामतो वयं प्रत्यावर्तिष्महि ।

तस्मात्पुरातनात् खण्डगृहाद्यदा क्रोशमेकमुपयाता वयं तदा पुरत एव किञ्चिज्जीर्णशीर्णं गृहमदृश्यत । यत्किञ्च वनस्य तस्य सुतरामेव मध्येऽ भूत् । जयपालस्तदेव गृहमंगुळ्या निर्दिश्य मामवदत्—“अस्यैव गृहस्या-
भ्यन्तरं प्रविश्य निदशब्दं तूष्णीं तिष्ठत । अस्मदीयं कण्ठस्वरं तु जानन्ति खलु भवन्तः ! यावदहं गोविन्दलालो वाऽऽगत्य “सदारम्” इति शब्दं न वदावस्तावद्गृहादस्मान्न नदिरागन्तव्यं भवद्भिः” इति । इदमुक्त्वा च जयपालस्ततोऽगाद्रोविन्दलालश्च ।

अहमपि शिथिलपदं तदेव जीर्णशीर्णं गृहं प्राविशम् । हा धिक् ! कौटशस्तत्र दुर्गन्ध आसीत् ! यादृशो नरके स्यात् । दशपञ्चदशानां मनुष्यशवानां विलन्नानामेकत्र समावेशे यादृशो दुर्गन्धस्तस्यात्, नूनं तादृश एव तत्राप्यासीत् । दुर्गन्धेनानेन विमना इवाभवम् । क्षणे क्षणे वमन-
मपि प्रारभत ।

जगत्यामस्यां याः काश्चिद्विषयः मनस्ताप्याः, अत्याचाराः अवि-
चाराः, प्राणहारिण्यो दुर्घटनाः, दुःखम्, बलेशो वा सन्ति, सर्वाप्यपि हि

मद्यमेव निर्मितानि, तर्हि दुर्गन्धमेनं मां विना को वा सहताम् । किं क्रिय-
ताम् संकोच्य नासिकारन्ध्रं तत्रैवोपविष्टोऽभवम् ।

गृहमिदमष्टादशभिर्हस्तैरायतं चतुर्भिश्च विततमासीत् । षोड-
शभिः पटलाधारदारुभिः छदिरस्य ध्रियमाणमासीत् । पूर्वस्यां पश्चिमस्यां
च अत्यल्पपरिमाणौ नाममात्रस्य गवाक्षावासाताम् । यतस्तत्र कवाटिकां
किमपि नासीत् । केवलमाकारेण गवाक्ष इत्युच्यते ।

१. प्रधानद्वारस्यापीयमेव दशाऽऽसीत्, कवाटिका तु नासीदेव, इतः
किमवशिष्यते, द्वारम् तदपि शपथाय केवलं मनो प्रशासति महीं निर्मितं
तत्रासीत् । परन्तु ऐषमो वर्षतो तस्यापि स्थितावस्थीयानेव विश्वास आसीत् ।
तलादारभ्य शिरःपर्यन्तं भित्तिषु स्त्रीणामावासोऽभूत् । मशकमक्षिका-
झिल्लिकादीनां तु तत्राक्रम्य राज्यमेवाभूत् । अहमपि नासारन्ध्रे वस्त्रमापूर्य
तत्रत्यां शोभां पश्यन् कुर्वेश्च तदपूर्वं दृश्यं हृदयभित्तौ चित्रितमवर्तिषि ।
यदेदं गृहं निर्मितमासीन्नन्ये तदेव निहितः किर्लजकः कश्चित्कोणे
समदृश्यत । विनेमं किमपि नासीत्तत्रोपयोगि वस्तु । अधश्च धूलीना
राशिरासीत् । वन्यजन्तूनां नानावर्णमलं विना कपोतानां कुक्कुटानां च
पक्षास्संघशोऽवर्तन्त । अन्यदपि बहु कुत्सितं दुर्गन्धि च वस्तुजातं तत्रासीत्-
यस्यात्र लेखन, व्यर्थमिव पश्यामि ।

इयमेव तस्य गृहस्य तदातन्यवस्था । ननु कथयत पाठकाः ! स
शिरोग्रामको दुर्गन्धः कुतस्समायातीति । एषां पदार्थानाम्ये मया वर्णिताः,
संमिळितानां पर्युषितानां क्लिन्नानां चैतादृशो गन्धस्स्यात् ? नहि नहि,
कदापि न स्यात् । तर्हि कथमयम्; कुतोऽयं दुर्गन्धस्समायाति । कियन्त-
चित्कालं जयपालस्याज्ञा कोष्ठके न्यधीयत मया । महत्यात्कण्ठया मया
गृहस्यास्य सर्वेऽपि भागा अष्टसूचिनेव समवालोक्यन्त, तथाऽपि कुतोऽयं
गन्धस्समायातीति नाज्ञायत ।

असहनोऽहमभवम्, पुनश्चोदतिष्ठम् गृहस्याधोभागमवधानेनालोक-

यितुमारभे, कटस्य कटतापि मया न रक्षिता, तेन संमार्जन्याः कार्यमकरवम् ।
महतो महतो धूलिराशेर्बहिः प्रक्षेपादनु समदृश्यत कुट्टिमम् ।

सर्वेऽपि मम श्रमो व्यर्थ एवाभूत् । अहो कष्टम् पूतिगन्धोऽयं कुतः
समायाति ! पुनरप्यहं गृहद्वारं प्रति प्रस्थितोऽभवम् । एतावत्येव समये तेन
महता वाततरङ्गेन निश्चयमेवाकण्ड्यत गन्धोऽयं पश्चिमतस्समायातीति ।
शब्दोऽप्यहं बहिर्निर्गच्छम् ।

बहिर्निर्गम्य चेतस्ततस्सावधानं द्रष्टुमारभे । एतावत्येव दृष्टिर्मम
कुत्रचिन्मृत्तिकाराधावपतत्, यः किल कस्यचिदाम्रवृक्षस्याधस्तादभूत्,
यस्य चोपरि पिपिलिका मक्षिका मशकाश्च सचरन्त आसन् । आश्चर्येण
चाहमाक्रान्तोऽभवम् । नूनमस्य मृत्तिकागशेरन्तश्च कश्चिन्मृत्तिकातोऽस्ति,
अवश्यमेव मृत्तामपाकृत्य शवोऽयमुद्धर्तन्य, निश्चितमेव च यत्किञ्चिद्ब्रह्म-
मत्र प्रकटं भवेत् ।

सर्वमिदं विचिन्त्य भूत्सन्ननाथं यत्किञ्चिदायुधमन्वेष्टुमारभे । देवाश्च
नातिदूरे पतितः कश्चित् कुहालो दृष्टः । ततः किमवशिष्यते !
महताऽऽनन्देन पूर्णोऽहं कुतूरीवामवम् । शरिरमेव कुहालेनानेन मृद-
लानितुमारभे । यथा यथाऽहमस्मि तथा तथा दुर्गन्धोऽधिकाधिकाभवन्
सर्वतः प्रसृतोऽभूत् । एवमेव स्वनति मयि शवः कश्चिददृश्यत । दर्शना-
देवाहं सकुचितगात्रोऽभवम् । दुर्गन्धेन नासा स्फुटितुं प्रारब्धत । तथापि
किञ्चिद्वहितो भूत्वा तस्यैव शवस्य पार्श्वतः पुनरस्मिन् । अदृश्यत चान्यः
कश्चिच्छवः । इत्यमेव यावदहमस्मि तावच्छवादनन्तरं शव इत्येव
शवसम्परा समदृश्यत । कुत्रचित्केवलमस्मीनि परमासन्, कस्यचिच्छरीर-
स्थूलीभूत विरूपमवर्तत । एकस्य शिर एव नास्ति चेदन्यस्य दस्त एव
नास्ति । एकस्य शिरोऽस्ति चेदन्यस्य कक्ष एव नास्ति । किमधिकेन,
यान्तरशवा उपलब्धाः सर्व एव मायो हीनाः आसन् ।

अस्मिन् शवसमुदाये कस्याभिस्त्रिया अपि शव आसीत्, स
यद्यपि पूर्णः एवाभूत्, अथापि स्थूलतामुपयातस्तथा विरूपोऽभवत्, येन

झटित्यहं तां प्रत्यभिज्ञातुमेव नाशकम् । चिरात्तु शवोऽयं तस्या देव-
नारायणमुखोपाध्यायस्यालिकाया इति ज्ञातम्, या किल यदाऽहं मूर्छितं देव-
नारायणमुखोपाध्यायमुत्सङ्गे बहन् कुत्रचिद्वनकुटीरेऽभवं तदा मां निर्वद्धु-
मागात् । अद्य तु पापिभिस्सह पापस्य फलमनुभवति । हेतुना केनेयं मृतेति
तु मया नाज्ञायत, महाश्च विस्मयोऽभूत् । शवस्त्वयं न बहुदिनपर्युषितः,
अधिकादधिकं स्याच्चेत्यश्चया एव दिवसास्स्युरस्या मृतायाः । कुत इयं मृता!
पश्यतोहराणां येऽनुचराः किं तेषामन्ततो दशेयमेव भवति, नैवं नैवम्,
नाहं शक्नोमि ज्ञातुम् । अस्म्यद्याप्यहं बालः ।

एतावत्येव काले भयानकेन 'सदारं' शब्देनाहमुद्भ्रान्त इवाम-
बम् । यद्यपि समये तस्मिन्नैवासीत्कीदृशमपि भयं कस्मादपि मम मनसि,
अथापि शब्देनानेन स्वीयः पराक्रमो मयि विशेषतः प्रादार्शि । तदैव
जयपालस्य वार्ताऽपि स्मृतिपथमारूढाऽभूत् । झटित्येव कस्यचिन्महतो
ऽधत्तवृक्षस्याधदल्लोऽभवम् । पुनरपि दूरात्सदारं शब्दोऽश्रूयत । छन्न
'एवाहं त्रिशद्वस्तदूरे द्वौ पुरुषावपश्यम् । दूरस्थतया तयोस्सह्यापो नाश-
कमत श्रोतुम् । जयपालो गोविन्दलालश्च येन मार्गेण पूर्वं गतौ तेनैवैता
वप्यगाताम् ।

अहमपि ततस्तत्र क्षणमपि नातिष्ठम् । यथाशक्ति द्रुतं द्रुतं तं गतं यत्र
शवमण्डली दृष्टा मृत्तिकयाऽऽपूर्य समीकृत्य कुडालमेकतो निक्षिप्य तदेव
गृहमागाम् । पाठकाः पश्यत ! कीदृशोऽहमुन्मत्तः । बुद्धिपूर्वकं नरकपर्य-
टनं मयाऽकारि । कदा गोविन्दलालस्समागच्छेत् ? इत्यनया चिन्तयाह-
माक्रान्तोऽभवम् । कदाचिदुदतिष्ठम् कदाचिदुपाविशम् कदाचिदभ्रमम्,
परन्तु मनः केनापि शान्तं नाभवत् ।

यदा चैवमेवाहं तत्र गृहे पर्यटनासम् तदा कुत्रचित्क्रियानपि कुट्टि-
मभागश्चलन्निवाज्ञायत । प्रथमतस्तु ममैव भ्रमस्स्यादिति विचिन्त्य महता
वेगेन तत्र पादेन प्राहरम् । तेन च विशेषतस्स भोगोऽचलत्, अज्ञायत
चाधोऽयं भागदृश्यो रन्ध्रवानिति ।

तस्मिन्नेव क्षणे त प्रदेशमहं सम्यक्कुट्टमकरवम् । अपश्यं च सुधा-
चूर्णैकाखण्डाभ्यां एकीकृत्य संघट्टिताभ्यां निर्मितं तलम् । अवालोकयं च
यादृश रूपं कुट्टिमस्य तादृशरूपमेवैकहस्तचतुरश्रं कुट्टिमेन सहैकराशयेन
स्थापितं फलकखण्डम् । बहुप्रयस्यापि नाशकं त फलकखण्डं समुद्धतुम् ।
इडाच्च स्मृतिमथमारुहत्स कुदालः । पलाय्य च तमानयम् । कुदालेन
च तेन मे बहु साहाय्यमाचरितम् । तेन कुदालेन तस्मिन् फलकखण्डे
कुट्टिमात्सूयक्कृतेऽदृश्यत हस्ताधिकगाधः कश्चन गर्तः ।

अचिन्त्यदृष्टाहम्- 'नूनमत्र रहस्यं किञ्चिदस्ति, अन्यथा कुतोऽय-
मियत्या चातुर्या निर्मायेत, अतोऽवश्यमेव मया सम्यग्द्रष्टव्योऽयम्' इति ।
विविन्त्य चेत्यं हस्तद्वयावलम्बेन तस्मिन्नुवातरम् । आगच्छ सर्वोऽपि शरीरो
भागस्तिस्मिन् गच्छति स्म । पोटलिकेव काचित्पादेनास्पृश्यत । महता
परिश्रमेण दक्षिणपादेन तामुद्धृत्य हस्तेऽकरवम् । अपश्यं च जीर्णवस्त्रा-
च्छादिता ग्रन्थिमेकाम् ।

'पोटलिकेय नून रहस्यपूर्णा अत्रश्यमेवेदं धृतीया' इत्यालोच्याह
तामुद्धाटयितुमारभे । परन्तु नापारय तामुद्धाटयितुम् । यत्र बले सा
पोटलिका बद्धाऽऽसीत् तदपि विशीर्णमभूत्, अथापि ग्रन्थिनोन्मोचिताऽ
भूत् । यत्र छिन्नमभूत्, अथापि ममेच्छा नासीत्पूर्णा, यतो वस्त्रान्तरा-
धर्ममयी काचन पोटलिका निरगात्, या किल इदां सम्यागद्धा चासीत् ।
तस्या उद्धाटनाय तावत्प्रायतम्, यावदहं शक्नोमि प्रयतितुम्, अथापि
दा भिक् । नापारयमुद्धाटयितुम् । अस्तु यद्वा तद्वा, तामहं नास्यत्र
पोटलिकाम् । तस्माद्गतोद्गहिर्निर्गतं गृहाद्बहिः कम्यनिददत्त्यतृक्षस्याधः
मृष्टिकायामन्तर्गतं न्यधाम् 'यदा कदाचिदपि वाऽस्य रहस्यं प्रकटीभवेदेव'
इति चिन्तयन् ।

यथाशक्ति चाहं तं गर्तमपूरयं मृष्टिक्ताभिर्यथापुरम्, न्यधा च जीर्ण-
शीर्णखण्डपटादिकमपि यथापुरम् । मयेभिद् कृत्वा यावदेवाहं निश्चिन्तो
न गमि तावत् 'गादर' शब्दः कर्जेऽप्यतत् । प्रथमं त्वहं नाशकं निधेतु

कस्यायं स्वर इति, पश्चात्तु प्रत्यभ्यजाना गोविन्दलालस्याय स्वर इति । अहमपि बहिरागत्य 'सदार' इत्यवदम् । झटित्येव गोविन्दलालो मन्निकट-मुपस्थितोऽभूत् । अहं च सोऽकण्ठमपृच्छम्—'गोविन्दलाल ! को वृत्तान्तः' किमिति मामन्धकार एवाद्यापि स्थापितवानसि ? इति ।

गोविन्दलालः—'किमित्येव वृत्तान्तार्थं सम्भ्रमः, समये समुपस्थिते सर्वोऽपि विदित एव भविष्यति । अद्य भवन्तो भवन्ति निश्चिन्ताः, इतः केनापि प्रकारेण नास्ति भवता भयम्, महान् समयोऽतीत , आगच्छन्तु, कुर्वन्तु भोजनम् ।”

अहम्—“देवी राज्ञी कुत्रास्ते ?”

गोविन्दलालः—“इदन्तु सैव कथयितुं शक्नोति, देव्या राज्ञ्या लीला यदि हृदयङ्गमा भवेत्तदा का नाम कथाऽन्यस्य । सर्वस्यास्य प्रश्न एवायं भवता व्यर्थः । आगच्छन्तु, मदीयं कुटीरम् ।

उभावप्यावा ततोऽगच्छाव ।

गोविन्दलालस्यैव कुटीरे मया कृत्स्नं दिनमयाप्यत । अद्य मदीयं शरीरमन्यदिवसापेक्षया किञ्चिच्छान्तमिव लक्ष्यते । पाठका ! मन्ये युष्माभिर्न विस्मृतस्यादयं कुटीरः, स एवायं कुटीरः, यत्रैकदा गोविन्दलालेनाह तालकरूपं धारितोऽभूवम् ।

अस्मिन् दिने न जानामि गोविन्दलालेन कुत इदं स्वादु सुमनोहरं भोज्यमानीतम्, यदहं भोजितोऽस्मि । अपृच्छमप्यहं बहुधा कुत इदं मानीतमिति, तेन तु किमपि नोक्तम् । भोजयित्वा यद्वत्तस्तदद्यापि न निवर्तते । अहं च कुटीरस्य देहलयामुपविष्टो नानाविधाश्चिन्तां कुर्वन्नेवावर्तिषि । एतावत्येव समये गोविन्दलालः स्मयन् दृष्टिपथमवातरत् ।

आगतमात्र एवावदच्च—“ब्रजेन्द्र प्रभो ! उचिष्ठतु, आगच्छतु, दर्शयाम्यतिविचित्रां कञ्चिल्लीलाम् । परन्तु प्रथमतो भवद्भिरिदं प्रतिज्ञेयमस्ति किञ्चिद्भवन्तो द्रक्ष्यन्ति तेन नाहं भेष्यामीति ।

अहम्—नहि नहि, कदापि न भेष्यामि, गोविन्दलाल ! का सेहशी लीला ?

गोविन्दलाल—या कदाचिदपि स्वप्नेऽपि नैतावतापि भवन्तोऽपश्यन्, या च विचारपथमपि नावतरेत्, तामेव लीला भवन्तो द्रक्ष्यन्ति । परन्तु न सत्यभूत तत्, किन्तु काष्पनिकम् ।

अहम्—आरमान स्थिरतयाऽवस्थापयितु यथाशक्ति प्रयतिष्ये, आगच्छ, दर्शय, का सा लीला ?

गोविन्दलालोऽपि कुटीरद्वारकवाटिकाया तालयन्त्रमापट्ट्याप्रतोऽक्रमत्, अहमपि तमनुगच्छमेवाचिन्तय कीदृशमिव कार्यम् ?

इति ससारचक्रे द्वितीयभागे

प्रथम चक्रम् ।

—००—

अथ द्वितीयं चक्रम् ।

— ॐ नमो भगवते वासुदेवाय —

(देवी दानवी वा ।)

उत्तरमुखेन महता मार्गेण वय वेगेन गच्छाम । रात्रिश्चान्धतमसा वृता । सर्वतश्च निश्शब्दता बरीवर्ति । मार्गस्योभयतः पाद्वेयोधनं वनम् । गच्छता चास्माकं केनापि कस्यापि सहापो न भवति । मौनप्रतमिष धारयन्तो वय गच्छामोऽप्रताऽप्रत । इत्यमेव किञ्चिज्जनापिक्रभावेन पण्डाद्वय यावद्रमनानन्तर कस्यचिन्महतोऽध्वत्यवृष्टस्यापस्तादुपेविष्टैरम्माभि-
ज्येधम्यत । किञ्चिद्विधमानन्तर गोविन्दलालोऽब्रवीत्—“द्वियन्तचित्काल-
मत्रैव तिष्ठन्तु भवन्त । तावद्द निधिनोमि क्रान्त कर्तव्यमिति । इदन्तु हृदये तिष्ठतु, नाप्यापि भवन्तो निरापदोऽभवन्ति” इति ।

एतावदुक्त्वा च गोविन्दलालो रामपार्श्वस्था गृह्यानेकं लघुनेनो-
लघ्व पश्चिमदिशायामन्धकारे न्यलीकत, अहन्तु पदयन्त्रागतार्थ ।

अहो ! कियतः कालादनन्तरं स एव पुनर्मुनिजनमानसोन्मादी
गगनतलचुम्बी सङ्गीतरथो न जानामि कुत आगत्य मदीये वर्णकुहरे मधु-
सिञ्चनं कर्तुमारभत ? अहो कीदृशो मधुरोऽयं स्वरः ! देवि राशि !
निश्चितमयं तवैव कण्ठः, मनोमादकं तवैवेदं गानम् महामहिमशालिनि
कुत्र त्वमस्यस्य ? श्रवणमात्रेणैव त्वदीयमधुरगानस्य सुदूरमभवन्मम सर्व-
मपि दुःखम् । आगच्छ, देहि मे दर्शनम्, शरच्चन्द्रशकलमिव ते वदनं
बिम्बं दर्शयित्वा कुरु कृतार्थं माम् ।

तथायं शब्दः कथयति तमसीतोऽर्धकोशदूरं इति । किमर्धकोशोऽपि
दूरमिति कथयितुं युज्यते ? कुत्राद्यं त्वमात्मानं छादितवत्यासि ? किं स्वर्गे
उत ततोऽप्युत्तमे कुत्रचिन्नोके ? गगनेऽयं पाताले ? देवि कुत्रासि ? गोवि-
न्दलाल ! आगच्छ आगच्छ, झटिति मां नय देव्या राज्ञ्या निकटम् ।
गच्छ, नेतः परं त्वदीयं वचनमहमङ्गीकुर्याम्, भवतु यद्वा तद्वा, प्रापय मां
देव्या राज्ञ्या निकटम् । तत्र गमनेनैव मे सर्वमपि कष्टं नष्टं भवेत् ।

तस्य गीतस्याकर्षिणी शक्तिर्मां निजपार्श्व्याक्रष्टुमारभत । अह-
मपि तत्पार्श्वतः एव एकमेकं पदं निक्षिपन्नग्रतो गन्तुं प्रावर्तिषि । ततश्च
गीतमपि सम्यक्श्रवणं यथमवतरितुमारभत । अहमप्यनन्यमनाऽश्रोतुं
मारभे । इदं च तद्वीतम्=

तस्य विचिन्त्य वचो हृदि सततं रचयामीह छन्दः ।

तेन च मनसि प्रमाम्भोधिर्वर्धतेऽपि चानन्दः ।

सगमनाशाकुरति मनसि मे तथा च मोदोऽप्यन्दः ।

त्वं मयि रुष्टः किमिति न जानातादृक्करुणाकन्दः ।

अहो ! कीदृशमिदं सुन्दरं गानम् ! कीदृशोऽस्य गर्भारो भावः !

अहह ! कुतो न भवेत् ? देवि राशि ! वस्तुतस्तवमसि नाकृवाभिनी
देवी !

लाभहानि वा किमप्यविचिन्त्य तमेव गानशब्दमनुसरन्नुन्मत्त
इव गन्तुमहं प्रावर्तिषि । अन्धकारावृता सा रात्रिः, तथाच स दुर्गमः पन्थाः

एकपदनिक्षेपोऽपि दुश्शकोऽभूत् । कण्टके पदे लम्बैर्बहु प्रायव्यत मा प्रति-
रोदुम्, अहन्तु तै रुद्धोऽपि न विरुद्धगतिरभवम् ।

हा हन्त । इदन्तु तदेव खण्डगृहम् यत्र देव्या राज्ञ्या दशगङ्गा-
चिद्वितीकारागृहान्निष्कास्य वनसत्तर्वेषेणाह प्रेषिनोऽभवत् । अस्मिन्गहत्प्रन्ध
कारेऽपि शर्कोम्यह कथयितुम् इव तदेव पश्यतोहराणां मातुर्मज्जानान्म्या
जैरठाया गृहमिति । अयमेव हि स पञ्चषण्डवनामा वृक्ष । आश्चर्यमाश्च
र्यम्, कुरुयाऽपि स्वस्वियं सैव । हा धिक्, कीदृशमिदं रहस्यम्, किमपि
हृदय नावतरति ।

एतदनन्तरं च बहव प्रश्ना मनसि मम सञ्चरितुमारभन्त । खण्ड-
गृहस्यास्यान्तर्गच्छामि न वा ? देव्या राज्ञ्या गोविन्दलालस्य वाऽऽज्ञा तु
नास्त्येव, एव सति नदान्नासृष्टस्यान्तं कथं गन्तव्यम् ? किं कर्तव्यम् ?
किमपि निश्चेतुं नाशकम् । इत्यमेव च शोचन् विचारयश्च प्रभान्तारस्य
निकटमहं प्रापमचिन्तितमेव, फवाटिका त्वन्तर्द्वारगळाऽभूत् ।

पुनरचिन्तय चाहम्—‘इत्थं नामान्धतमसारुतेऽत्रैकाकिनौ मम भ्रमण
न युक्तम्, यत्र गोविन्दलालेनोपवेशितोऽस्मि तत्रैव गच्छामि’ इति । परं पादौ
न प्रसरतस्तदभिमुखम् । कथं या प्रसरताम् ? मनसि सञ्च विश्वासोऽभून्
नमैव गृहे देवी राज्ञ्यस्तीति । एतास्येव समयेऽतर्कितमेव द्वौ पुरुषौ
गृहान्निगत्य सल्लपन्तौ वनमध्यमविश्रताम् । अहमप्येतायालोकेऽपैरुत्र पार्श्वे
छद्योऽभवम् ।

यदा च तावमौ सुदूरं निर्गतौ तदाऽहं गृहाम्पन्तरं गत्वा देव्या
राज्ञ्या दशमेव कर्तव्यं निरावेनवम् । भगवन्तमनुस्मरन् सपर्याचष्टम्भ
पादावप्रतो निक्षेप्तुमारभे । अन्धकारस्तु तयाऽऽसात्, यथा निचाऽपि हस्तो
न दृश्येत, अस्तु, येन केनापि प्रकारेण हस्ताभ्यां निर्धिं स्पृशन् स्पृशन्
सोपेपर्यगच्छाम् । तत्र तु सल्लपतो कुलकुलाकारं विना किमपि नाश्रयत् ।
अधस्तु ऐकान्त्र्येन निशब्दवत्सीत् ।

पुनरप्येकेन मनोहरेण गीतशब्देन तद्गृहं प्रतिध्वनितमभूत् । तदा मम निश्चयोऽभूत्—यत्र गृहे कोणस्थे मङ्गलानामन्या जरठया सह सप्तापो ममासीत्तत एव गृहादयं गीतशब्दस्समायातीति ।

तत्र महत्प्रज्ञे कोणे यत्र तद्गृहमासीत्कोष्ठके कश्चिद्दीपः प्रज्वलन्नासीत्, यस्य खलु प्रकाशः पञ्चषान् हस्तान् प्रसरंस्तत्रैव विलीयमान आसीत् । ततोऽप्यग्रतः पदं निधातुं नासीत्साहसम् । अतश्च कुत्रचिरागर्थे स्थितोऽहं गीतं श्रेतुमारभे । शृणुत—

अर्चयामि हृदि सन्निहितं त्वाम्, अर्पयामि हृदयं च मदीयम् ।

दुर्भगोऽन्यदिह किन्तु ददामि प्रीतिदानमिदमेव गृहाण ॥

यदा गानं समाप्तमभूत् तदा गद्गदेन स्वरेण प्रस्खलता शब्देन कथयतः कस्यचिदिमान् शब्दानशृणवम्—अहो ! धन्याऽसि ॥ किं कथयतां प्राणप्रिये !

ध्वनमात्र एवास्य, शब्दन्य कर्जो भे मन्मितावभूताम् । देव्या राज्ञ्या गानमधिकृत्य कुत एतादृशमुत्तरम् ! 'यद्वा तद्वा भवतु । अहन्तु रहस्यमिदमवश्यमेव प्रकटयिष्यामि' इति निश्चित्य मन्दं मन्दं द्वारस्य सनीपशुपागाम् । ततः कवाटरन्ध्रेण यदहनपश्यं तेन तु हृदयमेव विदीर्णमभूत्, सर्वाङ्गीणश्च रोमाञ्च इराजायत । ज्ञानं च व्यलुप्यतेव । मनस्तदानीमिदमेवाभिलषतिस्म—यद्भूमिर्विदीर्णा स्यादहं चन्तः प्रविष्टो भवेयम्' इति । हन्त ! संसारः किमेवं घृणापात्रम् । किमयं स्वप्नः ! उत कस्यचिन्नायाविनो माया ! हा धिक् ! हा धिक्, कीदृशं कुत्सितं दृश्यमान्यां नेत्रभ्यामपश्यम् । चक्षुर्भ्यामग्रेरिव स्फुलिङ्गा निरसरन्, शिरसि च पातितमिवाशनिना । कृत्स्नं शरीरं कम्पितुमारभत । शिरः प्रहृत्य यत्रासं तत्रैवोपाविजम् ।

नाहं किमपि कथायितुं शक्नोमि, न विचारयितुम्, न वा लेखनी-मितोऽप्यग्रतः प्रसारयितुम् । शृणुत पाठकाः । अस्य दुर्भगस्य कथां शृणुत ? गृहे तस्मिन् कः क उपविष्टः ? किं शृण्वन्ति ? साधु शृणुत

यस्या दर्शनगात्रेण सर्वमिदं दुःसजातं पलायितं भवति, यस्या एकाशब्द-
श्रवणेनैव सर्वमिदं बाह्यं वस्तुजातं विस्मरामि, या च संसारसागरे मज्जनाऽ
स्य एकावलम्बनम्, सैव-सैव मम पालयित्री वीरजादेवी हस्ते मद्यस्य
दर्शनमयीं कुप्यां दधाना केन सह सल्लपति ! अपि जानीथ यूयम् ! हन्त
नेतोऽप्यहं वस्तुं शक्नोमि ! मम-मम तेनैव पित्रा सह ! चण्डालादधमेन,
दुष्टेन, मम-मम पित्रा हरिहरवर्जिना सह !

मदोन्मत्तो मम पिताऽवादीत्-“इतोऽप्येकं चपकम्, अर्धं मे पुदि-
नम्, अर्धं मे महानुत्सवः, सावय सावय, अहहह ! महानानन्दः !
किम् प्रिये !”

यस्य किलाग्रे रूपस्य नदी प्रवहेत्स किं स्थिरमिष्टेत् ! स मद्यो
वीरजादेव्या आकर्षणाय हस्तौ प्रसारयितुमारभत, वीरजा तु कौशलेन
श्रुतिं तस्य मुक्ते मद्यस्यैक चपकमदात् ।

मद्योऽवादीत्-“अहह, एका कुप्याऽन्याऽपि समुद्राद्व्यताम्, अस्तु,
पुनरप्येकदा गायम्य तावत् ।”

वीरजा तु तत्क्षणादेव गातुमारभत-

उरसा हृदयं स गलेन गळं

नयनेन दृशं परिमृदय गतः ।

अवबोध्य वियोगशुचिं हृदये

परिपोष्य च रागमहो क गतः ॥

‘अरे ! तव दासस्तु तव चरणयोरपि एव पतिनो वर्तते’ शशुक्त्वा
स मद्यपरतस्माच्चरणयोरधोऽलुलत् ।

मया पितृनाम्नस्तस्य दुष्टात्मनो धृणितं कार्यजातं कियद्दूरं लिख्य-
ताम् । प्रायो मद्यता यद्यत्कुरुन्ति, यच्च शक्यं कर्तुं तत्सर्वं सोक्तोत् ।
परन्तिदमेवात्रार्थस्थानम्—यदेवी रात्री तदीयस्य कस्यपि प्रत्युत्तरोत्
नादान् । किन्तु किंचित्किञ्चित्प्रयन्ती तं चपकादनन्तरं चपकमिति कमेण
मद्यं पाययन्ती, गानाज्ञायां कृतायां विनैव म्लिङ्गं गायन्ती चारीन् ।

यादृशेनारधानेन चातुर्येण च सा तेन मन्त्रेण सद्गलप कुर्वन्त्या-
सीत्तस्य सर्वस्य पञ्चालोत्तने महताऽऽश्चर्येणाविष्ट भवति चेत्तः । नास्पृशत्,
न बाधालम्बत, केवल बुद्धिबलेन त स्थिर कुर्वन्त्यासीत् । तर्हि किमिदं
सर्वं काल्पनिकम् ? किं कस्याप्यवश्यकस्य कार्यस्य साधनयैव देव्या
राज्ञ्या भूमिकेयमाश्चर्यतरा घृता ।

अथ किम्, नूनमित्येव । न चेद्देवी राज्ञी किमेतादृश घृणावह
कार्यं केनचिन्मद्येन सह कुर्यात् । न मद्यपोऽपि यादृशस्तादृशो न, यम-
हमष्टादशदर्शान्निवन्ति समबोधयम् । एव कदपि नैव भवेत्, नूनमस्ति किमपि
रहस्यमत्र ।

सत्यं सत्यम्, अद्य स्मरामि गोविन्दलालस्य वचनम् । स हि कृत्यचि-
दाश्चर्यमयस्य कृत्यस्य प्रदर्शनाय मामेतावद्दूरमात्रयत् । अकथमदपि सा,
लीला सर्वाऽपि काल्पनिक्येवेति । इदमेव तदद्भुतं कृत्यं नूनम् ।

इयत्, कालादनन्तरं देवी राज्ञ्यब्रवीत्—“किं कृत्स्नामपि रात्रिं
मद्यमेव प्रियस्थास्यसि ? अथ किमपि कार्यमपि करिष्यसि ?”

मद्यप — ‘इतोऽप्युत्तमं कार्यमेव किमस्ति ? यदि त्वमेवमेव चपक-
मापूर्वापर्यं दद्याः किमिति कृत्वा रात्रिमिति कृत्वा जीवितकालमेव याप-
यामि । किं शशिबाले । अयमानन्दो गन्तव्यं तिष्ठेत्सखलु, पश्य, त्वदर्थेऽहं
वत्सरात्कलशयन्त्रासम्, त्वं तु कियत्पि दद्या नानीत् । अद्य महता महता
परिश्रमेण त्वेन्दुनिभं वदनं समदृश्यत् । किमित्स्था त्यक्तुं शक्नोमि ।
शशिमुखि । शशिबाले । एकम्—सधडाकारं स मद्यपो धरायाः प्रपतत् ।

कुत एवम् ? देवी राज्ञी कुतोऽनेन शशिबालेति सम्बोद्धयते ‘शशि-
बाला । शशिबाला । इदं नाम मया पूर्वं यत्र कुत्रचिच्छ्रुतम्, सम्यग्दृष्टं स्म-
रामि, जाम्, जाम् स्मरामि सम्यक्—दशमाष्टचिदिते कारागृहे भित्ती लिखितं
मासीत् । देवि राज्ञि किं त्वमेव शशिबालाऽपि भवसि हन्त ! कीदृशी कठि-
नतया प्रहेळिका ?

कमलशय मलयस्य कण्ठोऽधिराधिक रुद्धोऽभूत् । तेनैव रुद्धेन कण्ठेन शिथिलशिथिलेन स्वरेण सोऽवादीत्—“शशिवाले ! एकं चपकमि-
तोऽपि, कण्ठं शुष्को भवति ।”

“हि हि हि हि हि हि हि हि !” ह्रन्ती शशिवालाऽब्रवीत्—
नहि, नहि, एव न दास्यामि, यदा त्व तस्य प्रत्युत्तर दास्यसि तदा
दास्यामि ।”

मलयः—“तूष्णीं भव तूष्णीम्, अयं किल महत् आनन्दस्य,
समयः प्रचरति, सर्वस्य वृत्तान्तस्तिष्ठतु, आनन्द न विधातय, यद्भवति तदेव,
भवतु, उद्घाट्यतां कुप्यापिधानम्, विस्तान्यताम् च मयम् ।”

शशिवाला—“तस्मै गच्छामि” । एतावदुक्त्वा शशिवालोदति-
ष्ठत् ।

मलयः—किं कुपिताऽसि ? प्राणप्रिये ? उपविश उपविश, स्पृशामि,
ते चरणौ, धर्षयामि नासिकाम्, किमिति मृत मारयामि, उत्तिष्ठ, एक चपक,
देहि मे प्रिये ।”

यदा शशिवालाऽऽत्मन उपवेशनाय मलयं हस्तौ प्रसारयन्तमपश्यत्तदा,
स्वयमेवोपाविशत् । एक चपकं च मलयाय वदन्वावादीत्—“गच्छ, तिष्ठतु
तत्र कथनं प्रतिज्ञा च, सर्वं मयाऽत्रोक्तम् । गच्छ, गच्छ, ज्ञातं मया,
स महान् वक्ष्ये इति । किं मया कदापि मया पूर्वं स्पृष्टम्, केवलं तदैव
प्रीत्यै तस्यार्थस्य श्रवणाय च मयेदं कृतम्, न चेन्मम कानामावश्यकताऽसी-
न्मलयदर्शनस्य, कथयिष्यामि न वा । न कथयसि चेत् पश्य, अहं रोदिमि”
एतावत्कथयन्त्या एव तस्या नयनयोरदृश्यताश्च । अहो ! साऽपि शोभा,
दर्शनीया नामासीत् ।

मलयोऽब्रवीत्—“कुतो न कथयिष्यामि, शशिवाले ! किमिति त्व
रोदिषि ? अस्मै, कथयामि, अद्य तु यच्छति, तदेव चरतु ।”

शशिवालाऽब्रवीत्—“नहि नहि, तत्र भविष्यति, यद्येव सर्वं वृत्ता-
न्तं स्पष्टतया न कथयेत्तदा गच्छाम्यहं रागमानेनम् । स जागृत्य तदेव

चरित्रं सर्वं निजाभ्यां नयनाभ्यां पश्यतु । त्वं किल बलात्कारेण मदीयं गृहं
प्रविश्य मदीयं गौरवमपहर्तुमिच्छसि, कथय, सत्यं कथय, त्रजेन्द्रभूषण-
स्तत्र को भवति ?

मद्यपस्तूच्चैर्गातुमारभत—

“मालतीभूयछादय, हेममराजम्
मालतीभूयछादय”

देवी राज्ञी—“किमिदम् ? किमिति गातुमारब्धम् ?

मद्यप.—“यदि त्वं राजन् मालतीभूयछादये.—पीत्वा विषं म्रियेयम्,
हेममराजन् मालतीभूयछादय, हेममराजन्”

गायत्रेण स उन्मत्तवन्नर्तितुमारभत ।

देवी राज्ञी—“किमिदम्, उन्मत्तभाव किं प्रकटयसि ? यद्वा तद्वा ।
कुरु त्वम्, नाहं तव वाग्जाले पतिष्यामि, यदि चिकथयिष्यसि झटिति कथय,
न चेदन्यमुपायं प्रयोक्ष्ये ।

मद्यपः—“किमहं न शक्नोम्यन्यमुपायमवलम्बितुम् ! किमित्यधिकीक-
रोषि वाच शशिवले,

देवी राज्ञी—“न कथयिष्यसि ॥”

मद्यपः—“त्रजेन्द्रः को वा ! कथमहं ज्ञास्यामि ? स तु त्वां केवलं
वञ्चयन्नासीत् ? सर्वमिदं वाग्जातमद्य तिष्ठतु, उद्धाटयतां कुप्या ।

पश्यत्येव मयि देव्या राज्ञ्या वदनमारक्तमभवत्, परन्तु पुनरप्या-
श्मानं सस्तभ्य सा चपकमेकं मद्येनापूर्यावादीत् ।

“हरिहरप्रभो ! न कथय, यथा तवेच्छा, अहं स्त्रीभूत्वा तव किं
वा करिष्यामि । अस्तु तल्लेखकनामशून्यं पत्रं कथमभूत्, यत्त्वनिकटे समा-
गतमभूत् ।”

पुतायनशब्दस्य श्रवणमात्रं एव स मद्यपस्तस्मान्त इवाभवत् । पर-
न्तु पुनरप्यात्मानमवष्टभ्यावादीत्—“कीदृशं पत्रम्, कुतस्त्यम् ?
देवी “कथमिदमहं जानामि, अस्तु, इदं गृह्यताम्”

मधयः—“इदमेवापेक्ष्यते, देहि”

इत्युक्त्वा तमपि चपहं पशौ । एतावत्येव समयेऽज्ञायत, यथा कश्चि-
त्सोपनमार्गेण गच्छति, अहं नु भीत इतस्ततः पश्यन्नेतामम् । गोविन्द-
लाल पुरतो ममागतोऽभूत् ।

गोविन्दलालो हस्ते मां प्रगृह्य एकतोऽनयत्—अवादीच्च—“साधु
साधु, भवता तु सम्यग्मात्रं प्रकाशितम् । सर्वत्रापि विचिन्वतो मम यदा
भवन्तो नोपलब्धास्तदाऽगत्या देव्यै राज्ञ्यै वृत्तान्तमिमं कथयितुं गच्छन्ता-
मम् । अस्तु, गृहस्थान्तः कः ? दृष्टं किल”

अहम्—“सर्वं दृष्टम्, यन्मया दृष्ट तेन शिरो धूर्णतीय”

गोविन्दलालः—“इदमेव दर्शयितुं मरनोऽहमत्रानिनिधिपुरभवम् ।
अस्तु, किमनेन गृहीतम् ।

अहम्—“देव्या राज्ञ्या, न ज्ञायते, कस्य वृत्तान्तस्यावगतये बहु
प्रायत्यत, स तु किमपि नावदत् । परन्तु कस्यचिद्वेत्तकनामज्ञान्यस्य पत्र-
स्य नायध्रवणमात्रेण स किञ्चिन्मृदुरभूत् । तत्पत्र किं कालानेकम् उत
सत्तम्”

गोविन्दलालः—“सत्यमपि कास्त्वनिक्रमपि, किं केनाप्युपायेन स मार्गं
नायाति ।”

अहम्—“नहि, कथमपि नायाति ।”

गोविन्दलाल किञ्चिदालोच्यैवादत्—“यं किं मुखमेव मार्गं समा-
गच्छेत् । अस्तु, इदं भवन्तं कुर्वन्तु कार्यम् । अहमन्तर्गच्छामि । यत्रा-
सन् भयन्तस्तत्रैव गच्छन्तु । मया द्वारं पिहितम्, अतश्च नास्ति शङ्कापि
कस्याप्यागमनम्”

गोविन्दलालोऽन्तरगच्छत्, द्वारदेशं प्राप्य च तिष्ठत् । गोविन्दलालेऽ-
न्तः प्रविष्ट एव स मधयोऽसादीत्तोच्चैस्वरम् “कः ? गोविन्दलाल ! आग-
च्छ, आगच्छोपनिध” एतावदुक्त्वा देव्या राज्ञ्याः पुरतः भिन्ना मधस्य
पुष्पा गृहीत्वा चपके मया पिष्टान्य गोविन्दलालमसादीत्—“गृहाण, पिव

मित्र ! अद्य हि महत आनन्दस्य समयः । बहोः कालादनन्तरं प्रियायाश्श-
शिवालायास्समागमोऽभूत्”

गोविन्दलालस्तु चपकं गृहीत्वा सविनयमवदन-“अद्य मे भाग्यस्य
नास्त्यवधिः, यत् स्वयं हरिहरप्रभुर्निजेन हस्तेन मद्यं विस्त्राव्य मद्यं ददाति,
सम्बोधयति च श्रीमुखेन, परन्तु किं मया श्रीमता समक्षमेव मद्यपानेन
धाप्यं प्रकाशयितुं युक्तम्” इत्युक्त्वा गोविन्दलालश्चपकं गृहीत्वा किञ्चित्-
च्छन्ने स्थाने गत्वा, न ज्ञायते, तत्र मद्ये यत्किञ्चिद्वस्तु सम्मेलयित्वा प्रत्या-
गत्य निजे स्थाने समुपाविशत् । कियतः कालादनन्तरं तदेव चपकं हरिह-
राय दत्त्वा तमपाययत् ।

देव्या राज्ञ्या साभिप्राया काचिद् दृष्टिगोविन्दलाले निपातिता, यस्या
रहस्यमहं न जानामि । पश्यत्येव मयि हरिहरप्रभोर्मम पितुरवस्था परिव-
र्तमानाऽऽसीत् । नेत्रे च स्थिरे अभूताम् । क्षणाच्च सोऽपि मूर्च्छितो न्यपत-
त्स्थितौ ।

“किमेतत् ? गोविन्दलालेन किं विषं पायितः ? न चेदियद्द्रुतं कुतो
अयं मूर्च्छितोऽभूत् ? किं देव्या राज्ञ्या अनुमत्या कार्यमिदं जातम् ?”
सतोऽपि तत्राहं स्थातुं नाशकम् । कथाटमुद्घाट्यान्तः प्रापिशम् ।

मामन्तः प्रविशन्तमालोक्य देव्या राज्ञ्या साश्चर्यमुक्तम्-“त्वं कुत ?
किं गगनात्प्रतितोऽसि ?”

अहन्तु तस्य प्रत्युत्तरमदत्तैव शटिति निजपितुः पार्श्वं गत्वोपावि-
शम् । तस्य वक्षसि हस्ते निहितेऽज्ञायत नायं मृत इति, यतो धुक् धुक्
शब्दोऽश्रूयत । देव्या राज्ञ्या तु सोर्ध्वार्धसमुक्तम्-“मा भै, पिता तव नायं
मृतः, गोविन्दलाल ! मायाया महिमानं पश्यसि खलु ! अन्ततोऽपि पितैव
खलु !” इति गोविन्दलालेनापि सहासमेवास्य किञ्चित्प्रत्युत्तरं दत्तम् । अहं
धुलज्जयाऽवनतशिरा अभवम् ।

देवी राज्ञी गोविन्दलालमवदत्—“अयोधनपर्यवसायि तु किमपि कार्यं
धातु, अस्तु, साधु, निचिनु तावदेनाम् कुशिकैकं लभ्यते न वा वश्य” इति ।

गोविन्दलालेन तु मुनिरगन्विष्य हरिहरस्य कटिदेशात्काचिद् वृ-
हती कुशिका निष्कासिता । देवी राज्ञी सानन्दमुच्चैर्हृदयोगयन्—“अयत्तु
भयान् परमात्मा ! एतावद्दिनानन्तरमाज्ञा परिपूर्णाऽभवत् । गोविन्दलाल !
अस्यामेव कुशिकाया सर्वे रहस्य छन्नमस्तीति रायान्मया श्रुतम् ।

गोविन्दलाल —किं तत् ?”

देवी राज्ञी—“अस्तु, शृणु । अयं प्रातरेव रायो हरिहरश्च किञ्चि-
दालोचयन्तावभवताम् मया छत्रया सर्वं श्रुतम्, परन्त्ववगन्तु नाराकम् ।
अग्न्याः कुशिकाया विषये बहवो मुक्ता वृष्टान्तास्तन्ति, येषामिदानीं कथ-
नस्य चास्ति काऽभ्यावश्यकता । हरिहरप्रभुं रायहस्ते कुशिका वितरन्त-
महमपश्यम् । यदा रायो गतमन्तदाऽहं हरिहरप्रभोर्निकटेऽप्यच्छम् । स तु
मां दृष्ट्वा महताऽऽनन्देनोत्प्लुन इवाभरत् । किं कथ्यताम् कुशिकाया
एव निमित्तं मयापि गणिकात्मगप्यवलम्बनीयमासीत् । ” एव कथयन्त्या
एव देव्या राज्ञ्या नेत्राभ्यामश्रु प्रावर्तत धारया । मुग्धं च मलिनमभूत् ।

किञ्चित् कालानन्तरं देवी राज्ञी पुनरवदत्—“न मुक्तमितो विज्ज-
भाचरणम्, जम्पालमाह्वय हरिहरं तदपीनं कुरु, मया च ॥ एतदीयानां
वदनाभा सभ्यगुणरं द्वापभोषदिशं च तस्मै ।”

गोविन्दलाल—“तर्हि किं भवन्तोऽप्येवैतः मत्स्यास्पन्ति ।”

देवी राज्ञी—“अद्यापि कस्मन्देह, अस्तु रायोऽपि किं तदैव
पतते । कथय ।”

गोविन्दलाल—“अथ किम्, तदैव पतते ।

देवी राज्ञी—“तर्हि गोऽपि किञ्चिद् द्रष्टव्यं, अथ कस्मयः ।”

गोविन्दलाल—“किञ्चिन्नुनामिक्रमायेन दशापमृतादाहृतम्”

देव्या गमः भ्रममुक्तम्—“तर्हि शरिणि गन्तव्यम्, एव च यथाहृदो
कार्यं समर्प्य इतः नपेटे मौक्त्या सह गच्छति ।”

गोविन्दलालोऽगच्छत्, तदा देवी मामवदत्—“आयाहि, अन्य-
दद्भुतमेकं प्रदर्शयामि ।”

देव्या राज्ञ्याः कार्यशैलीमप्रतिमां बुद्धिमतिमानुपं चेष्टितं चावलो-
क्याहमन्यादृश इवाभवम् । अहमवाक्यो भूत्वा तस्या मुखं निरीक्षमाण
आसम् ।

देवी राज्ञी सम्यग्गहसत्, मधुरेण स्वरेण मामवदच्च—“आगच्छ,
उत्तिष्ठ, किमित्युपविष्टोऽसि ।” हस्ते प्रगृह्य स मामुत्थापयाम ।स ।

अहन्तु प्रेमगद्गदेन कण्ठेनावदम्—“कुत्र गच्छेयम् ! त्वया सह
कियच्चिरमहं भ्रमामि । मादृशस्य क्षुद्रतमस्य प्राणिनः कृते किमितीयत्
कष्टमाद्रियसे ! मम नेत्रयोरावरणमपसारय ! प्रदर्शय मार्गं मे । मज्जन्तं
संसारे समुद्धर ! स्पष्ट कथय च—“काऽसि त्वम् ! देवी दानवी वा !”

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे द्वितीय चक्रम् ।

—००—

अथ तृतीयं चक्रम् ।

—००००००००००००—

(भैरवीचक्रम् ।)

श्वशुरगृहमित्युक्त्वा ममान्यादृशेन पित्राऽहं यत्पुरातनं खण्डगृहं
नीतः, यतो वेयत्यापन्मम शिरस्यारुहत्, तस्यैवाहमद्य खण्डगृहस्य पृष्ठभाग-
स्थेन गुप्तमार्गेण देवीं राज्ञीमनुसृत्य गच्छामि । महता परिश्रमेणान्यतमसा-
धृतं मार्गमतिक्रम्य यदा समीपमवापं तदा गङ्गाधरं दीपहस्तं तिष्ठन्तमप-
श्यम् । ततश्च वयं त्रयोऽपि सोपानमार्गेणोपरि गन्तुं प्रावर्तिष्महि । शिरो-
गृहं प्राप्तेषु चास्मासु देवी राज्ञ्यपट्कर्णं गङ्गाधरेण किञ्चित्सङ्घेयं परावृत्य
मामब्रवीत्—“त्वं गङ्गाधरेण सहात्रैव तिष्ठ, अहं तत्रत्यामवस्थामवलोक्य
क्षतित्येवागच्छामि” एतावदुक्त्वा च गङ्गाधरहस्तादीपं गृहीत्वा देवी राज्ञीं
प्रातिष्ठत ।

तत्रान्धतमसावृते स्थाने निःशब्दे गङ्गाधरमहं बहून्मृदुनामपृच्छम् ।
गङ्गाधरस्तु कस्याप्युत्तरमदत्त्वा “किमहं कथयामि, देवी राज्ञेयवाचैव सर्वं
कथयिष्यति” इत्येतावदेवाकथयत् ।

एतावत्येव समये समागता देवी राज्ञी “गङ्गाधर ! त्वं गच्छ, महताऽ
वधानेन चतुरन्तयानेन सह तत्र सज्जस्तिष्ठ, गृहाण त्वेमं दीपम्” इत्य-
वदत् । गङ्गाधरस्तु गृहीतदीपो न जानामि कुत्र गत इति ।

देवी राज्ञघ्नव्रतः, अहं च तस्याः पृष्ठतो गन्तुं प्रावर्तिष्यामि, बहू-
नल्पगृहानङ्गणानि चातिक्रम्य किञ्चिदनावृतं स्थानमापिदम् । तत्र प्राप्तो-
रेवावधौः कश्चिन्महान् हासशब्दोऽश्रूयत । अहं देवीं राज्ञीमपृच्छम्—“कुत्र
मां नयसि, कथय किं नामेदम् ?” इति ।

देवी राज्ञघ्नवती—“कार्यमिदमिति महत्, नास्ति सर्वस्य तस्य
कथनस्यावश्यकता, केवलमेकं दर्शयितुं त्वामहमत्रानयम्” इति । एतावत्येव
पुनरप्येको महान् हासशब्दोऽश्रूयत । सङ्ख्यन्तावेवाद्या तत्स्थानमगच्छावः
यतोऽयं हासशब्दस्तमायाति ।

देवी राज्ञघ्नवती—“अनु गच्छावः, पश्यावश्च गयाक्षरन्ध्रेण कः
कोऽस्ति गृहाभ्यन्तर इति ?” इति ।

ततोऽहं गयाक्षमार्गेणान्तरपश्यम् । यदपश्यम् तेन मनुष्याणां
चरित्रेषु विशेषतश्च मायाविनीनां स्त्रीणां चरित्रेषु घृणा नाम समपद्यत
महता । तत्राहं किमपश्यमिति चेत् ? शुद्धचरित्रस्य देवनारायणमुखोपा-
ध्यायस्य परमप्रेमपात्रं धीमता त्रयकालीदेवी मद्यपानमतां रायम्योत्सङ्गे
निविष्टाम्, तत इतो भूमौ निहितं मद्यरुप्याः, चपकानि, मद्यपजनोचितं
भक्ष्यं भोज्यं इत्यादिकं रायस्य परितस्तस्योत्तादवर्धनानि तद्वचनोचितानि
यचनानि सोढासं कथयतश्च शङ्करादीन् ।

देवी राज्ञी कुतस्तिमितं दृश्यं निरीक्ष्य, मन्दं मन्दं मामवदत्—“दृष्टं
किल, यथाऽस्यास्वभावेन परिणमम् ! महापुरुषस्य पत्नी नाम भूत्या
यथाऽद्य पश्यतोहरस्योत्तमै सुखं निविष्टा !

एतावत्येव न जाने गद्वदेन स्वरेण जयकाळ्या किञ्चिदुक्तम्,
यदधिकृत्यान्तः कश्चिदुच्चाट्टहासोऽभूत्, येनावयोश्चोत्रभिर्त्ती फलिते इव ।

सयः प्रेमगद्वदमवदत्-“प्रिये ! रात्रिभिर्मां सहस्व, मया स उपायोऽ
बलम्बितः, येन कोऽपि नावशिष्येत । तस्य तु पुनश्छिन्नं शिरश्धः प्रात-
स्तुभ्यं नूतं दर्शयामि । त्वच्चिमित्तेनैव कियद्भयो दिवसेभ्योऽहं बहिर्गन्तुं
नाशकम्, नो चेदितः पूर्वमेव स संयमिनीं प्रापितस्स्यात् । अस्तु रात्रिरेव
हि विळम्बः, श्वस्तु पश्य किं भवती” इति ।

जयकाळी तु सयवर्शितेन प्रेम्णा विह्वलाऽवदत्-“अरे त्वं तु नित्य-
मेवमेव कथयन्तसि । न त्वया किञ्चिद्भूज भविष्यति ! पश्य ! मया तु,
किञ्च पतिरपि विषमपि पायितोऽभूत् । न जानामि स दुष्टः कथं पुनरुज्जी-
वितोऽभूदिति । कथं स चिताया प्रत्यावृत्तोऽभूत् ? नूनं सर्वमिदं तस्यैव
वैरव्यस्य कृत्यम् ? त्वं तु महात् मूर्खः, गर्वभादपि नीचोऽसि ! अति-
क्षुद्रं कुञ्जविह्वालकेऽपि तव न फलति किमपि । तस्मिन् दिने रात्रौ निर्मलं
परिगृह्य यत्नमर्दनेन मारयितुमुद्यतायामेव मयि न जाने केन नाळीकयन्त्रं
प्रयुक्तम्, अस्मत्तश्च हस्तपाददण्डघातेन प्रहृत्य मूर्छितान् कृत्वा स उन्मो-
चितोऽभूत् । त्वमिमां शशिकालां साधारणीं न जानीहि, इयं विपत्तिस्तौ बाणः ।
सर्वमिदं कृत्यं तस्या एव । त्वं त्विदमपि न जानासीष्व । प्रथमतस्तु सैव
धूर्ता मारणीयः । अरे त्वया तु किमपि न भवति । गच्छ, नेतोऽहं किमपि
कथयामि” इति ।

सयस्तदीय वदनें परिचुम्ब्य सप्रेमावीप्सरणमवदत्-“प्रिये यत्कि-
ञ्चिद्वस्तुमिच्छसि तदप्येव कथय, श्वोऽर्थं किमपि नावशेष्य । वजेन्द्रस्य मारणं
किं दुस्साधं कार्यम् ? तं तु मृत्प्रेमावगच्छ । केवलं हरिहरस्य कथनेन स
इच्छार्पूर्वकमेव मया त्यक्तः, यतस्तेन साधनीयं किञ्चिदावश्यकं कार्यमस्ति ।
परन्तु नास्ति किमपि भयस्य स्थानम् । स सद्यः कासगृह्णन् प्रापितोऽ-
स्ति । तस्य कोऽप्युपायो न फलेत् । निश्चितं जानीहि कार्यं समाप्तमेव ।
शशिकालाविषये यत्तयोक्तम्, तत्र किमहं श्रूयाम् । । तत्र भगिन्येव सर्वोऽ-

प्ययमनर्थ आवादितः । तस्याः कपिशुष्टिभावेनैव हि सर्वमिदं त्यादितं
जातम्" इति ।

सयस्य मुखानिजभगिनीनामश्रवणमात्रेण जयकाळ्या दुःखमिवा-
जायत । लिङ्गमना विवर्णवदना च साऽवदत्—“यतः कुतोऽपि वा मम
भगिनीमानीय देहि । युष्माभिरेव सा यत्र कुत्रचिच्छन्नं स्थापिता । प्रति-
दिनमेव कथयसि अत्र आगमिष्यति अत्र आगमिष्यतीति । परन्तु नाद्याप्या-
भाति सा । मनसि मम सन्देह इकोपजायतं । सत्यं कथय, सा जीवति
सत्त्व" इति ।

रायः—“उन्मत्तवृत्तिमेवं प्रकल्पसि । यदहं कथयामि, शृणु । एकदा
कदाचन पत्रिकाग्रन्थिर्निष्कासितः, यस्य एवास्माकं जीवनं मरणं
चाधीनम् । दैवाच्च तत्र भगिन्यापि तत्रापताऽचिन्तितम् । तानि च पत्रा-
प्यवलोकिष्येति चेच्छत्सा । महदेवकरोतिर्वन्धम् । किं क्रियताम् ? त्वयि
त्वद्भगिन्या च स्नेहेन यन्त्रितोऽदर्शयमनिच्छन्नपि तस्यै तानि पत्राणि ।
दर्शयित्वा च यावदहं तानि पत्राण्येकीकृत्य कुत्रचिदेकान्ते स्थापयामि,
तावदेव फलीरचन्द्रस्मेच्छ्वास्तं पलायमागतोऽवदत्—“अगच्छत ! अग-
च्छत ! महान्तर्धो जातः । देवनायायमुखोपाध्याये जयकाळी मध्ये
विपणिं परित्यक्तुं सद्योति । परित्यक्तां च तां योऽभिलषेत्स एवापहरेत्”
इति । एतावच्छ्रुत्वापि किमहं स्थातुं शक्नुयाम् ? मध्येविपणिं किं तदापमानं
जातं सद्येय ? तत्क्षणमेव ततो निर्गच्छन्नहं शैशवेण तां पत्रग्रन्थिं त्वद्भगि-
नीहस्ते दत्त्वाऽविच्छिन्नेन तस्य रक्षितुं विपणिमागतोऽभवम् । ततः परं च
यदभवत्तत् त्वं जानास्येव ।”

सयस्येदं वचनं श्रुत्वातो मम सा ग्रन्थिस्मृतिपथमारुहत्, यामहं
सण्डगृहस्य भूगर्भात्त्रि-कास्य कस्यचिद्दृक्षस्याधो भूमध्ये निहितवानस्मि ।
परन्तु नाहं तदानीं निश्चेतुमशकम् ‘राय कां पोष्टलिकामधिकृत्य कथयतीति ।
अथापीदं त्वज्जायत—जयकाळ्या भगिन्येभिरेव विशस्तः सण्डगृहस्य तस्य
समीपे यस्य चर्चापूर्वं कुत्रचिदागता भूना निक्षिपेति । कदाचिज्जयकाळ्यां

रहस्यं न जानाति । मनसि तु अस्फुरज्जयकाब्जौ कथयागि—‘तव भगिनी नाद्यास्मिन् जगत्यास्ति, किन्तु तत्र वर्तते, यतः कोऽपि न पुनरावर्तते’ इति परन्तु देव्या-राज्ञ्याः प्रतिषेधेन मया किमपि नोक्तम् ।

एतावति काले कानिदन्या कुप्यापि मद्यस्य शून्याऽभूत् । गैरवी-
चक्रस्यास्य भैरवीस्थानीयाया जयकाब्ज्याः प्रसादं रायप्रभृतयस्सर्वेऽपि महता
मेम्णा पपुः । ततः किम् ! हसनम्, रोदनम्, उत्थानम्, पतनम्, इत्यादिकं
मद्यपानां यदुचितं तत्सर्वं प्रावर्तत, यदवलोकनेन शिरो मम घूर्णितमिवा-
भवत् । किन्तु धन्या सा देवी ! राज्ञी ! या किलानिमिषाभ्यां लोचनाभ्यां
सर्वमिदमवलोकयन्त्यासीत् ।

तत्र मद्यपानां विचित्रैव दशाऽऽसीत् । सर्वेऽपि मद्यस्य मादकतया
गतचेतना इवाद्दश्यन्त । एवं स्थिते कश्चिद्युवः, यः किल रूपेणैव शुद्ध
इवाद्दश्यत, तेनैव गवाक्षेण—येनावामन्तः पश्यावः, अस्मान् पुनः पुनः
पश्यन्नवालोकयत । दृष्ट्वेदं देव्या राज्ञ्या अप्यैकामग्रं किञ्चिद्भ्रममभूत् ।
साऽपि किञ्चिदितस्ततो द्रष्टुमारभत ।

अन्तः पुनरन्यो हासशब्दोऽभवत् । रायो जयकाब्ज्याः कण्ठे हस्तं
निधाय नर्तितुमारभत । अन्येऽपि तत्रैवोत्पतितुं निपतितुं चारभन्त ।

एतावत्येव सहस्रटास्कारेण रुपाटिकोद्घाटिताऽभूत् । स च युवा यः
पूर्वमुक्तः, पुरतः आवयोरद्दश्यत । भयविस्मयाभ्यां तदानीं विचित्रैव मे
दशाऽभवत् ।

तेन यूना न जानामि, मन्दं मन्दं देव्या राज्ञ्याः कर्णे किमप्यु-
क्तम्, यदहं किञ्चिदपि ज्ञातुं नाशक्नुम् । किन्तु देव्या राज्ञ्या मुसनिस्मृता-
न्येतान्यक्षराणि परं श्रुतानि—“आं विजय ! अयमेव समयः ” इति । इद-
मुक्त्वा च न जानामि देव्या राज्ञ्या किं तस्य हस्ते दत्तम् । स च तद्गृही-
त्वा झटित्यन्तः प्रविष्टः पुनस्त्वस्थाने समुपाविशत् ।

स युवा क्रियन्तंचित्काल नृष्णीमवस्थाय; तनो मद्यभरितां कायन
कुप्यां हस्ते गृहीत्वा रायस्य पुरतो गत्वाऽतिष्ठत् । अयं दीपसमीपं गतः

वृष्ट्यां सम्भ्रमचालयन्तलोकयितुमारभत । सर्वेषां दृष्टीर्वैश्वयन्महत्या चातुर्यो
तस्या कुप्यायां तदक्षिपजस्त्रिमपि तस्य हस्तेऽवर्तत । ततश्च तत्रस्थान्त्र-
त्येकमेकैकं चपैकं मद्यस्यापायवन् । दतः किम् ? पश्यतोरेवावयोस्सर्व एव
ते अगदिवं विस्मृत्याचेनना भूनाक्षपतन् । स एव केवलमेककस्सचेतनोऽवर्तत
येन सर्वेऽपि मयं पाणिताः ।

अनन्तरं च स युवा नौ निरीक्ष्याद्यदत्-“सर्वमस्ति समुचितम्-
आगच्छत विनाऽऽक्षेपम्” इति ।

श्रुत्वेवं देवी राज्ञी पुरतोऽक्रमत् । अहमपि तामन्वगच्छम् । प्रावि-
शाव च तद्गृहम् ।

स युवाऽबिबल्वयन् रायस्य शरीरेऽवेष्टुमारभत । देवी राज्ञपि
जयकाव्या अङ्गानि परीक्षितुमारभत । स युवाऽवादीत्-“तनु पत्रं न
लभ्यते ! किममूत् ? आसाय तु तद्रायस्य निकट एवामूत् । अन्यत्र यत्र
इव या निक्षिप्यागतः किम् ? गवती पश्यतु अप्यस्ति जयकाव्या निकटे ।
सा हि प्रातरारभ्य पत्रिकार्यं रायमनुसरन्त्यासीत्” इति ।

तथैवाभूदपि । यूना, कथन सत्यमेवामूत् । वदन्वेपथानन्तरं देवी
राज्ञी जयकाव्याः कटेः काञ्चित्पत्रिकां निष्कास्याब्रवीत्-“पश्य, अपीय-
मेव स्यान्” । यूनापि सहर्षमुक्तम्-“आम्-आम्-इयमेव ।” देवी
राज्ञी मामब्रवीत्-“र्दापस्य समीप गत्वा पठेयाम्, पश्यामः किमत्र लिखित-
मिति” इति ।

तस्मिन् गृहे पश्चिमभागे प्रज्वलतः कस्याचिद्दीपस्यालोके तदपठं
पत्रम् । तत्रैव लिखितमासीत्-

॥ श्रीः ॥

प्रिया रामचन्द्रप्रभुवराः ।

किमद्यावधि भवन्तस्तत्कार्यं कर्तुं नाशकम् ! कश्चिदतिक्षुद्रो बालो
भयादृशां बुद्धिमतामपि दृष्टिषु धूर्त्वं प्रक्षेप्तुं शक्नोतीत्ययमंशः कदापि
मया मनस्यपि नालोचितोऽभूत् । अस्तु, इदानीं तदीयपाणापहारस्य

चास्ति विशेषतः आवश्यकता । परन्तु तस्य कार्यस्य समाप्तौ यदुचितं प्रति-
भाति तथा क्रियताम् । अब तु तस्य कारागृहे स्थापनमेवास्माकं
प्रधानं कर्म । सा कुञ्चिकाऽद्यापि ममैव हस्तेऽस्ति । भानि पत्राण्यधिकृत्य
भवद्विलिखितं तानि नेदानीमहं प्रेषयितुं शक्नोमि, यतस्तानि कटकता-
स्थे गृहे तिष्ठन्ति, येषां सर्वं वृत्तान्तजातं मम विश्वासपात्रस्य पत्रवाहकस्य
सुस्वाञ्ज्ञायेत ।

शशिबालायाः पृथक्करणम्, अथ कियन्तिचिदिनानि मन्त्रिकटे स्थापनं
वा मदभिप्रायस्य न विरुद्धम्, अस्य कारणं तु भवन्तो जानन्त्येव । किं-
मधिकं लिख्यताम् इति—

भवतां सदैव—

स एव ।

पुनश्च

देवनारायणश्छन्नो वर्तते । निर्मलकुमार एव कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य
स्वामी वर्तते । श्रीममुत्तरं प्रेषयन्तु ।

पत्रिकाया लेखकस्य नाम नासीत्, न वा दिनं लिखितमासीत् ।
मया तु हरिहरप्रभुणैव लिखितमिदं पत्रमित्यमन्यत ।

देवी राज्ञी मामब्रवीत्—“पत्रिकाया अस्या अर्थः कोऽपि अवगतो
वा ?” । अहमवदम्—“नहि नहि, सर्वोऽपि नावगतः, केन लिखितं कस्मा
इति न ज्ञायते । अयं रामचन्द्रप्रभुः कः ?”

देवी—“भवदीयो राय एव रामचन्द्रप्रभुः । लेखकस्तु तव भियः
पिता, सऽदुपरि कीदृशमनर्थं कर्तुमिच्छन्ति, पश्यसि सद्यः ! तव पिता
श्वशुरश्च त्वां मारयितुं नेच्छतः । । त्वदीयस्य पितुर्मदावश्यकता विशेषतोऽ-
स्ति, ज्ञातं किल ?” इति ।

अहन्तु लज्जयाऽवनतकन्धरोऽभवम् । देवी राज्ञी तादृशमेव किञ्चि-
त्पत्रं निजवस्त्राच्चलाजिप्तास्य जयराज्याः कटौ न्यधात् । कोऽस्याभिप्रायः ?
देवी राज्ञी जानाति ।

देवी राज्ञी युवानमब्रवीत्—“विजय । रात्रिरधिकं गता, न वयमत्र
चिरं स्थातुं शक्नुमः । त्वमप्यत्रैव कुत्रचित्कोणे एतानिवानुसरन्मतितस्तिष्ठ ।
यदेते समुत्तिष्ठयुस्तदा त्वमप्युत्तिष्ठ । यद्यदेते कुर्युस्तदेव त्वमपि कुरु” इति ।

विजयं बोधनीयं बोधयित्वा तत्पत्रं गृहीत्वा च देवी राज्ञी ततः
प्रातिष्ठत् । अहमपि तामन्वसरम् । कियद्गुरगमनानन्तरमावा कस्यचिद्वनस्य
समीपं प्रापिव ।

कुतोऽपि गङ्गाधरस्तमागत्य देवीं राज्ञीं प्राणमत् । देवी तमपृ-
च्छत्—“गङ्गाधर । यत्कार्यमुद्दिश्य वयमागतास्मः, ईश्वरस्य कृपया त प-
र्यपूर्यत । तव चतुरन्तयानं कुत्रास्ते ?”

गङ्गाधरः—“आन्दोलिका तस्य वृक्षस्याधः स्थापिताऽऽस्ते ।”

देवी—“तर्हि तत्र गच्छामः ।”

त्रयोऽपि वयं वेगेन गन्तुं प्रावर्तिष्महि । मध्येमार्गं चाह देवीं राज्ञी-
मपृच्छेत्—“अद्य वयं कुत्र गच्छामः” इति ।

देवी—“ताहमस्मि शक्नोमीदमद्यैव कथयितुम् । समये समुपस्थिते,
सर्वं स्वयमेव स्पष्टीभविष्यति ।”

गङ्गाधरोऽग्रतः, देवी राज्ञी मध्यतः, अहं च तामनुपृष्ठतः गच्छामः
कियद्गुरगमनानन्तरं गङ्गाधरो निरुद्धगतिरभूत् । अंबदम्ब—“आन्दोलिका
त्पत्रैव वर्तते । ब्राह्मका किमद्यैवाहुयितव्याः” देवी राज्ञी तदुत्तरतयाऽ
कथयत्—“अथ किम्, अद्यैवानय, अद्यापि बहूनि कार्याण्यवशिष्यन्ते ।”

गङ्गाधरोऽन्धकारे निलीनोऽभवत् । पश्यतोरेवास्योश्चतुर्भिरुल्लमा-
नयाऽऽन्दोलिकया सह पुनरागच्छत् ।

देवी राज्ञ्यमब्रवीत्—“यत्किञ्चिन्मयोक्तम्, तत्सर्वं स्मर्यते किल ।”

गङ्गाधर—“अथ किम्, सर्वं स्मरामि ।”

देवी—“तर्हि किमावा गच्छामः ।”

गङ्गाधरः—“काम गच्छताम् ।”

देवी राज्यह चान्दोलिकायामुपाविशव । बाहकाश्चान्दोलिकं
स्कन्धे निधाय महता वेगेन निदशब्दपदमेकतो भन्तु प्रावर्तन्त ।

गच्छन्नेव चाहमचिन्तयम्-“कोऽयमपूर्वो भयङ्करो व्यापारः । किञ्चेद
भीषण भैरवीचक्रम्” इति ।

इति ससारचक्रे द्वितीयभागे तृतीय चक्रम् ।

—००—

अथ चतुर्थं चक्रम् ।

(नौकारोद्दणम् ।)

राजेरयं सगयः । अन्धतमसेन कृत्स्ने भूमण्डले निजोऽधिकारस्त्वा-
पितो वर्तते । जगत्पावगिया जाद्व्यापुत्ताञ्छास्तरत्ता उत्पतन्ति । ए । इतो
समये यत्र सर्वेऽपि प्राणिनो निज निज कष्ट विस्मृत्य निद्रादेव्या सत्पन्ति
समेमभरम्, अह देवी राज्ञी च कुनचित्रौकायामास्त्रौ गच्छाव । नौकाया-
मन्यामेक एव नाविकोऽस्ति । अन्धकारेण तु नाहमशक शत्रु नोक्ता कुत्र
यातीति ।

नौकाया अन्न फलस्योपरि कश्चित्स्वच्छस्तुन्दरश्च विस्तर
आस्तृतोऽस्ति, यत्र देवी राज्ञी निविष्टाऽभून्, अह च समीप एव कियद्दूरे
शिर पार्श्वं सन्निविष्टोऽभवम् । अह मद्विषयकान् बहून् वृत्तान्तानपृच्छम्,
देवी राज्ञी तु कस्यापि प्रश्नस्य सम्यगुत्तर नादात्, परन्तु बहून्गुमानर्था-
न्प्रकाशयामास, यानहं तेषु तेषु समयेषु प्रकाशयिष्यामि ।

देवी राज्ञीमहमपृच्छम्-“किमप्येव रात्रावाणा प्रतिनिवृत्तौ भवि-
ष्यात् ?” इति ।

देवी-“इदमद्येवाह कथयितु न शक्नोमि”

अहम्-“नौकारोद्दणमग्रे यत्कथयानीत्यवादिस्ति उत्कृष्टो न
कथयन्ति ।

देवी—“सर्वं कथयामि । धर्ममवलम्ब्यस्व । यदा त्वनष्टादश वर्षान्
निजमातापित्रोस्सकाशं आसीस्तदा किं कस्मिन्नपि निषये कदापि कोऽपि
सन्देहो नामीत् ।”

अहम्—“नहि, कदापि नहि, कुतो वा मम सन्देहो नवनु ?
कस्याप्यप्यस्य नामीन्मयूनता, मुखेनायासीत्समयः । मातापितरौ तु ना
द्यद्विषय एवास्थापयताम् । आनवर्तिभिः पार्श्वगृहवर्तिभिरपि चालैस्सह
क्रीडनमपि प्रतिपिद्वयामांम् । पठशास्त्राणां तु कदाप्यहं प्रवेगित एव नाभू-
वम् । गृह एवागत्याध्यापकाः पाठयन्ति स्म । परन्त्विदमेवाश्चर्यमासीत्—
यतोऽध्यापकोऽप्येकान्तं मया न सङ्गच्छेत्स्मेति ।

देवी—“तस्याध्यापकस्य गृहं कुत्राम्ने ? जानामि वा !”

अहम्—“न कमप्यहमपृच्छम्, न कोऽप्यज्ञापयद्वा ।”

देवी—तव गृहे किं कदापि जातव्यस्मन्मन्धिनं कोऽपि ममागच्छन्तोऽ
वाभवन् !”

अहम्—“कुतो नागच्छन्तोऽभवन्, किन्तु मम तैस्मिह कोऽपि विशेष-
पगल्लपो न भवतिस्म, यतो मम तत्तस्तेषां निरुद्धे विशेषेणोऽवस्थानेऽरुका-
शमेव न ददातिस्म ।

देवी—“अन्तु, तव तानेन किं तव पितामहादीनां नामानि वा,
कुलनाम वा कदापि नुभ्य नोक्तम्”

अहम्—“नहि नहि”

देवी—“हरिहरभोगोन्मा किं शत्रिकात्मनागच्छेयुः ?

अहम्—“यथ किम्”

देवी—“किं त्वन्नाम्नापि यदा कदा वाऽपि पञ्जिक्तं समागच्छेत् !”

अहम् (स्मरणमभिनय) “अथ किम्, यदा कदा वापि यम
नाम्नाऽपि समागच्छतिभाव्यानि (Registered) पञ्जिक्तं गच्छेयुः ।”

देवी राजघृत्यायोपाविशत् । आशिसेवावदत्—“कथामेदं त्वमज्ञासीः,

कथय तावत् ।”

अहमप्युत्थित उपाविशम्, किञ्चिदालाच्यैवमवदं च—‘किञ्चि-
 न्यूननाधिकभावेन पञ्चवर्षा अतीतास्तस्यः एकस्मिन् दिने तातो मम निजो-
 पवेशनगृहस्य पार्श्वेऽल्पीयसि गृहे समुपविष्टो न जानामि केनापि सह
 सवैमनस्य सल्लपन्नवर्तत । दैवाच्चाहमप्युपवेशनगृहमगच्छम्, यत्र स्थितेन
 तयोस्सल्लापस्सम्यक् श्रोतुं शक्यते । तयोस्सल्लापमध्ये निजं नाम श्रुत्वाऽहमप्य-
 वधानेन कर्णावेकाग्रौ कृत्वा सल्लापं श्रोतुमारभे । तातो ममैवं कथयन्नासीत्,
 ‘त्वं कुतो नाम मे भयं दर्शयसि ? मनसि मम यथा प्रतिभाति तथा कुर्याम् ?
 इदं समापणप्रातिभात्य पत्र व्रजेन्द्रस्य हस्तं कथञ्चिदपि न प्राप्स्यति ।
 यथाऽद्यावधि हस्ताक्षराणि कृत्वाह पत्राणि गृह्णन्नासं तथैवाद्यापि गृहीष्यामि ।
 व्यर्थमेवाधिकशब्दकथनेन किं वा फलम् ? यदि त्वमिदमङ्गीकरिष्यसि कामं
 दास्यामि पञ्चपाणिं रूपाण्याधिकमपि तुभ्यम् । परन्तु पत्रमिदं व्रजेन्द्रस्य
 हस्ते कदापि न दास्यामि ” इति । ततश्च सकटात्कारं कवाटिकोद्घाटि-
 ताऽभूत् । अहमपि ततो व्यगळम् । पत्रिकाविषयमहमेतावदेव जानामि ”
 इति ।

देवी—‘येन सह तव पितुरयं सल्लापोऽभवत्, किं त्वं जानासि,
 तम् ? ’

अहम्—“नहि नहि”

देवी—‘अस्तु, तव पिता पत्रिकादिकं कुत्र स्थापयति । अपि,
 जानासि तत्स्थानम् ? ’

अहम्—“नहि, किमपि न ।”

देवी राज्ञी पुनरप्यास्तरणे सन्निविष्टाऽभवत् । अहं गराक्षमुद्घाट्य,
 श्रावत्पश्यामि, तावत् ‘बाग् बाजार’ स्थानं पृष्ठतो गतमञ्जासिपम् । तेन च,
 निरचिन्व नौकेयं कल्कचानगरं प्रति गच्छतीति ।

देवी राज्ञी नाविकमवदत्—“गोविन्दलाल ! किञ्चिच्छैम्येण नय,
 तौकाम् । कस्समयोऽद्य स्यात् ? ” इति ।

मन्ये पाठकैरपि ज्ञातम्, नाविकोऽयमस्माकं परमसुहृदोविन्दलाल एवेति ।

गोविन्दलालोऽब्रवीत्—“त्रिघण्टावादनस्यार्थं समयः” इति ।

देवी राज्ञी ससम्प्रममवदत्—“तर्हि नो नौकयां यान नोचितम्, आ, किमिदं रात्रिस्तीता ? नौकामत्रैव कुत्रचिद्भवान्, ममापि रूपं श्रुतिः, परिवर्तय” इति ।

आज्ञा प्राप्यैव गोविन्दलालो नौकां तीरं नीत्वा कुत्रचिदवघात् । पौलिकामुन्मोच्य मधुचिष्टवर्तिकामज्वालयत् । तस्यैवान्तेके स देवी राज्ञी बालकगुमिकामभरियत् ।

धान्यो गोविन्दलालः, स्थावनीयं तदीयशिल्पवातुर्यम् । पश्यत्येव, मयि स षोडशवर्षदेशीया युवति युवानमकरोत् ।

इतोऽहमपि देवी राज्ञी बालकनान्नेव व्यवहरिष्यामि ।

बालकोऽब्रवीत्—“इत एव वयं वैतनिकशकटमार्गेण यास्यामः । नौकां एव समुचिते स्थाने स्थापय । ततः कुत्र गन्तव्यम्, तत्तु एव जानास्येकः लब्धुः” इति ।

गोविन्दलालोऽब्रुत्—“अथ किम्, कुतो वा न जानामि !” इति ।

बालकोऽब्रवीत्—“यथेच्छं तं यत्र कुत्र वा तिष्ठ, किन्तु श्वः मातरष्टपण्टावादनसमये मया सहस्व । नेद विस्मर्तव्यम्” इति ।

गोविन्दलालस्सह नौकया प्रायात् ।

देवाच्च रटया प्राप्यैवावामेकं वैतनिकं शकटमपश्यत् । कृत्स्नदिनगः सागतेन परिश्रान्तां रुग्णां चाश्रौ तिष्ठन्तावेव निद्रानिमीलितनयनावभूतां, धृतपत्न्यानावेवं । शाकटिकोऽपि पेटिकोपर्युपविष्ट एव शकटोपरितनभागे, शिरो निधाय निद्रातिष्ठ । नदशब्दाप्तेन नेत्रे परिमृजस्त्वकनिद्र उन्मीलितनयनध्याभवत् । प्रथमतस्तु स नैवेच्छद्भूतं शकटं नेतुम्, निर्नदः स्वस्माभिर्द्विगुणं त्रिगुणं च भृतिमपृच्छत् । आवा तु द्विगुणत्वनिगुणत्वादिकमनालोचयन्तौ यथोक्तमग्यकरवाव भृतिम्, यतो ना त्वराऽऽसौकायस्यात्

स तावच्छाकटिकोऽमन्यत द्विगुणं त्रिगुणं भृतिकथनेनैते मां निर्बध्नायु-
रिति, किन्तु तन्मनोरथेन न फलितम् । प्रदुक्तां द्विगुणा त्रिगुणा चं भूते-
मङ्गीकृत्यावां शकटस्यान्तरूपाविशाव । “ यदि त्वमर्धघण्टायामेव त्रिगु-
मिषितं स्थानं प्रापयेः, तदा पारितोषिकमपि तुभ्यं दास्यावः ” इत्यवदाव-
च । शाकटिकस्त्वनेन वाक्येन तुष्टोऽभून्न वा नाहं शक्नोमि वक्तुम् । किन्तु
सोत्रेणैकदा प्रहृत्याश्वौ खलीने शिथिले अकरोत् । अश्वावपि वातेन सादृश्य-
मिव क्रांक्षमाणौ धावितुमारभेताम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे चतुर्थं चक्रम् ।

—००—

अथ पञ्चमं चक्रम् ॥

(पैतृकं गृहम् ।)

पाठका. ! कथयन्तु नाम कुत्राहमस्म्यद्येति ! अद्य वर्षद्वयानन्तरं
वीरजादेव्या सह कस्याह गृहस्य गुप्तद्वारं निरुपया तिष्ठामि, भवन्तु नाम !
यदि न शक्नुयन्ति भवन्तो वक्तुम्, कामं शृणुतास्य दुर्भगस्यैव गचनम् ।
संसारेऽस्मिन् वक्तुमपि कोऽपि मदीयो नाम नास्ति । तर्हि यूयमेवैकदा
'हा धिक् हा धिक्' इति कथयत !

कुत्राहमस्मि कथयामि वा ? सत्यं ब्रूत, कथयाम्येव वा ? तर्हि
शृणुत—यस्मिन् दुर्ग इव तिष्ठन्नहमशनिमपि पतन्तीं नागणयम्, यत्र गृहे
वर्तमानो महाराजानां गृहमपि नापश्य सगौरवम्, यस्मिन् गृहे शयानोऽह-
मिन्द्रमिवात्मानं सुखिनमज्ञामिषम्, यच्च गृहमात्मीयं मन्यमान आसम्,
तस्मिन्नेव पितुर्गृहेऽहमपि सभयं गच्छामि ।

“अस्मदावगृहस्य पृष्ठभागेऽल्पीयसी काचन धीमिका वर्तते, यत्र
किञ्चिदुत्तं द्वारमपि निर्मितमास्ते, यच्च सर्वदैव हृदयमेन ताज्ज्यन्त्रेण घट्टि-
सकवारिकं भवति, तत्र तिष्ठामि । एतावत्येव घटिकायन्त्रेण, चतुर्घण्टावा-

वान कृतम् । देवी राज्ञी सोत्कण्ठमपृच्छत्—“इदमेव हि तन्नारम् ?”
इति । अह चाकथयम्—“अथ किम् ?” इति ।

“गृहाणमा कुक्षिकाम्, झटित्येवोद्घाटय क्वाटिकाम्” इत्युक्त्वा
देवी राज्ञी कुक्षिकामेका मम हस्ते प्रादात् । यद्यप्यन्धकर आसीत्, अपि
लाळयन्ने द्घाटने नास्माक विशेषतः परिश्रमोऽभूत् । आवामन्तः प्राविश्व
तुन क्वाटिका यथापूर्वं घटितलाळयन्त्रामकरवाव । यतस्मा क्वाटिका
तथाविधाऽऽसीद्यथान्तर्बहिरपि वा स्थितेर्नैकयेन कुक्षिकया लाळयन्त्रघटन
कर्तुं शक्येनोद्घाटन च । ततश्च देवी राज्ञी दर्पणमय वंचितदीप फाञ्चित्कञ्चु-
ककोष्ठकाद्वदिर्निरकासयत्, य कस्यचित्क्रीलकस्य घट्टनेनोद्दीपितोऽभवत् ।
अस्यैव दीपस्यालोके आचामुपरि गन्तुं प्रावर्तिष्यहि ।

गृहमिदं शून्यमासीत् । न कोऽपि तत्र समदृश्यत । देव्या राज्ञ्या
मुखाद्गृहासिनः सर्वेऽपि गृहद्वार पिधायान्यत्र यत्र कुत्रचिन्नता वर्तन्त इत्यपि
जातम् ।

गृहस्थास्य कोऽपि भागो ममापरिचितो नासीत्, यतोऽत्रैव गृहेऽह-
मविच्छेदेनाष्टादश वर्षानवसम् । देव्या राज्ञ्या आज्ञानुसारेण प्रथमतोऽह
मम पितुश्चयनागारम्भ द्वारदेशमयच्छम् । द्वार पिहितं घटितलाळयन्त्र
चासीत्, अत एव तत्रास्माभि कियन्त काल स्थेयमभूत् । एतावत्येव
देवी राज्ञ्यत्रवीत्—“किन्नालोचयसीशनीम् ? येन केनापि बोपायेन लाळ-
यन्त्र भिन्दि, अन्यथा व्यर्थमेव स्यात्कृतं सर्वम्, त्व त्वेतद्गृहं वास्यसि, यत
कुतश्चिद्रण्डोपलमन्यद्वा लोहदण्डादिक यत्किञ्चिदानय, गृहाणेमं दर्पण-
दीपमपि, कुर्वन्निष्ठेन कार्यम्, चतुर्धण्डाताडनमपि जातम्” इति ।

देवी तत्रेगन्धकारेऽवस्थिवाऽभूत्, अह तु दर्पणदीप गृहीत्वाऽधोऽ-
पातरम् । अह पूर्वमेव जानामि—गृहस्थास्य पृष्ठभागे किञ्चिदस्त्रीयो गृह-
मस्ति, यत्र नानाविधा इष्टकाः गण्डोपला, फाण्डण्डाः, इत्यादिकमस्तीति ।
तदेव गृहं गत्वा उपयुक्तस्य लोहदण्डस्यान्वेष्टनमारभे । दैवाच्च पुरातनः
फाञ्चित्कुहालो हस्तगोऽभूत् । तेन गृहीत्वा द्रुतमेवाहमुपर्यगच्छम्,

अपश्य च देवी तथैव तिष्ठन्तीम् । दृष्ट्वैव मा तुष्टाऽज्वलीष—“कामप्रनेना
स्मदीय कार्यं सम्पन्न भवेत्” इति ।

तेनैव कुदालेन ताळयन्त्रं भित्त्वाऽन्तः प्राविशवावाम् ।

अन्तः प्रविष्टमेव मा देवी राज्ञयन्नवीत्—“पिता ते कुत्र कस्या क
मञ्जपायामावश्यकानि पत्राणि रूप्यादि वा स्थापयति, अपि जानासि
त्वम्” इति । अहमवदम्—“वर्षद्वयेऽस्मिन् कुत्र निक्षिपति नहि जानामि,
पूर्वं त्वस्यामेवायोमय्या मञ्जपाया स्थापयन्नासीत् इति ।

हत्वा, दीर्घा, पृथुला, सूक्ष्मा, एकमुखी, द्विमुखी, इत्येवविधानं
कुक्षिकाता गुच्छमेक निष्कास्य तस्या एवायोमय्या मञ्जपाया निकटं गत्वा
देव्येवमकथयत्—“पश्याम आसु मा काचिदुद्धाटयति ताळयन्त्रं न
चेति” इति ।

एवमुक्त्वा च सा कुक्षिकास्ताळयन्त्रमुखे कमेण निक्षिप्य भ्राम-
यितुमारभत् । दशद्वादशकुत्रिकानिक्षेपानन्तरमेकया कुक्षिकया ताळयन्त्र-
मुद्धाटितमभवत् ।

उद्धाटिते च कवाटेऽन्तर्बहूनि रूप्याणि वीतारान् खण्डपत्राणि
चापश्यत् । देव्यवदच्च—“दुष्टानां प्रवृत्तिस्तत्रैवापि प्रतिहन्तव्या, यद्यपि
मास्त्यस्माकमेमी रूप्यैः किमपि फलं साधनीयम् किन्तु तव पितुरेभिर्बह्वे-
वोपकारस्तभाष्यते । अतश्च रूप्याणीमान्यत्रैव कुत्रचिदज्ञाते स्थाने गुप्तं
स्थापय, यथा कीर्त्तिं न जनीयात् । कथय, कस्तेऽभिप्रायः” इति ।

अहम्—“यस्तेऽभिप्रायः” ।

तस्यामयोमय्या (Almeerah) मुच्छितमञ्जपायामधोभागे द्वे
आकर्षिण्या (Drawers) वसताम् । एका मया अन्य च वरजया
घलेनाकुष्टाऽभवत् । मुदाकुष्टायामाकर्षिण्या बहूनि पत्राण्यन्यस्या च वस्त्रवद्धा
काचित्पत्रिकाप्रान्विर्भवत् । देवी राज्ञयन्नात्—“एषामवलोकनस्य नाय
मवसरस्थानं वा, सर्वमिदं निजे प्रावरणे बधान । आगच्छ, पश्याव—
‘कमस्त्यस्या मञ्जपायामिति’ इति ।

मञ्जूषाया उद्धाटनेऽधिकः परिश्रमोनाभूत् । द्वित्रकुशिकाभ्राम-
णानन्तरमेवोद्धाटितामूममञ्जूषा । अस्यां च नानाविधान्यायुधान्यासन् ।
तेषु सर्वेषु मध्ये द्वे परमगृहेतामायुषे ।

देव्यवदत्—“मन्ये इतः परं कोऽप्यावश्यक उपयुक्तः पदार्थो न
लभ्येत, रात्रिरपि गतमाया । उच्छिद्यतमञ्जूषाया यानि लब्धानि वस्तूनि
तेभ्य एवास्मदीयं कार्यं निष्पन्नं भवेद्बहुशः” इति ।

अहम्—“रूप्याणीमानि कुत्रगुप्तं स्थाप्यन्ताम् ? ”

देवी—“तदेव स्वस्वदमप्यालोचयामि । सर्वाणीमानि रूप्याणीदानीं
गते स्थापयितुं नास्ति समयः । किम् ! तादृशं किमपि स्थानं त्वं न जानासि,
यत्रैतानि गुप्ततया स्थापयितुं शक्यन्ते ” ।

भिरमाले, च्छादमवदम्—

“अस्ति, मम पठन,गारेकिबित्तादृशं स्थानम्, यत्र स्थापितं कोऽप्य
न्विष्यापि न प्राप्नुयात् । ”

“तर्हि तत्रैव स्थापय” इति वीरजाऽब्रवीत् । यद्यद्वस्तु यत्र यत्र
यथा यथा पूर्वं निक्षिप्तमासीत्तद्वस्तु तत्र तत्र तथैवनिक्षिप्य कवाटं पिश्या
ताळयन्त्रं घट्टयित्वा चावा पठनागारस्य समीपं प्रापिष्य । तत्र च कवा-
टिकायां ताळयन्त्रमदृष्ट्वा महानानन्दोऽभूत् ।

गृहेऽस्मिन् पर्यङ्कः कश्चिद्विचित्रः स्थापितोऽभूत्, तेनाच्छादितं
च किञ्चित्स्थानमवर्तत, यत्र किञ्चिन्मद्वस्तु सुखेन स्थापयितुं शक्येत, यत्र
च पर्यङ्कापसारणमन्तरा कस्यापि दृष्टिर्न पतेत् । तत्रैव स्थाने रूप्याणि
नोटपत्राणि चास्थाप्यन्त ।

कार्यमस्मदीयं समाप्तमभूत् । प्रातःकालिकदधेतिमा चाददयत
नभसि । देवी राज्ञी सम्भ्रान्ताऽवदत्—“अन्धकार एवावाभ्या बहिर्निर्ग-
न्तव्यम्, येन मार्गेणागतौ, आगच्छ, तेनैव निर्गच्छावः” इति ।

उभावावा वेगेन तस्यैव गुप्तद्वारस्य निकटमभज्राव । यथा पूर्व-
मुद्धाटितं घटितं च ताळयन्त्रं तथैव पुनरुद्धात्त्र बहिर्निर्गत्य पुनर्घट्ट-

यित्वा च रथ्यायामागतोवेवां वामस्मदभिमुखमेव पलाय्यागच्छन्तं कञ्चि-
दद्राक्ष्व । अहन्तु किञ्चिद्भीतोऽभवन्, देवी तु “नास्ति भयस्य किमपि
स्थानम्, कश्चिदस्मदीय एव पुरुष इवायं दृश्यते, आगच्छतु समीपं तावत्”
इत्यवदत् ।

यया देव्योक्तं तथैवामूञ्च । गोविन्दलालो धांवन्नृच्छ्वसंश्चामत्या-
ब्रवीत्—“विपत् ! विपत् ! ! विपत् ! ! ! नास्तीह सल्लपितुमवकाशः,
अत्रैव भ्रमिकायां शकटस्तिष्ठति, आगच्छतम्, शकट एव सर्वं कथयामि,
आगच्छतम्, द्रुतमागच्छतम्” इति ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे पञ्चमं चक्रम् ।

—००—

अथ षष्ठं चक्रम् ।

(सैवापत् ।)

शैशिरमिवमुषः । हिमेन सर्वा अपि दिशस्समाच्छन्नास्सन्ति, पर-
न्तु पूर्वस्यां दिशि नभसि किञ्चित्किञ्चित्सफुरति रक्तिमांकुरः । सख्यमहं
शक्नोमि प्रतिज्ञातुमन्धकारोऽद्यापि न जगत्परित्यजतीति । शीतेन शरीरं
भवति कम्पितम् । चिन्तया तु चित्तं विशेषतश्चांचल्य मनायि । पृताडश
एव समये वयं शकटमेकमन्धकारावृतमारुहाम । पुरोभागस्थायामुपवेशिन्यां
देवी राज्ञी पश्चात्स्थिताया चाहं गोविन्दलालधोपविष्टा अभवाम् । विनैवा-
स्माकं कथनं शकटिक एकतश्शकटं नयतिस्म । वेगतश्च गन्तुं प्रावर्तत
शकटः । मध्ये मध्ये च गोविन्दलालश्शकटगवाक्षाच्छिरो बहिर्निष्कास्य
किं कोऽप्यस्माननुसरति’ इति पश्यन्नवर्तत । देवी राज्ञी तु मूकेवोपविष्टा
महत्तिचिन्तासागरे निमग्नाऽभवत् । इत्थं सुदूरगमनानन्तरं देवी राश्य-
ब्रवीत्—“गोविन्दलाल ! सुदूरमागतास्मो वयम्, यदि च दिनमेतत्सुखेन
व्यतीतमभविष्यत्, सा च पञ्चमन्यरूपलब्धाऽभविष्यज्जानीहि सर्वं निर्वृ-

तम् । इयद्गघो दिवसेभ्योऽनन्तरं चातुरी मम प्रकटाऽभवत् । त्रयाणा-
मप्यस्माकं शिरांसि एकस्यैव कर्त्वाळस्य लक्ष्यम् । भाग्येन तु जयकाल्या
भगिन्युपलब्धा, न चेतस्या ग्रन्थे रहस्यं कथं ज्ञातं भवेत्” इति । मयापि
नाशक्यत तूष्णीमवस्थातुम्, अवदमेव, “गोविन्दलाल ! केयं ग्रन्थिः, का
च सा जयकाल्या भगिनी” इति ।

गोविन्दलालस्तु किञ्चित्कुपित इवावदत्—“किमितीदं सर्वं ज्ञातुं
प्रयस्यन्ति भवन्तः ! अद्यापि भवन्तो बाल्य एव वर्तन्ते बाला इव तूष्णी-
मेव तिष्ठन्तु” इति । एतावत्येव देवी राश्यब्रवीत्—“किमकथयः किम-
कथयः ! ग्रन्थिविषये किमकथयः ! कथय तावत् ! ” अहमपि सस्मित-
मवदम्—“बालानां तूष्णीमवस्थानमेवोचितम्” । देव्यब्रवीत्—“नैवम् नैवम्
किमित्येवं कथयसि ! मन्येऽहं त्वमस्मिन् विषये किमपि जानासीति” ।
अहमवदम् ‘अथ किम्, किञ्चिज्जानामि, न केवलं जानामि, प्रभवामि
किञ्चित्सहाय्यमप्याचरितुम्” गोविन्दलालश्चकित इवाब्रवीत्—“कथं तु
नामेदम् ! कथन्तु नामेदम् ! ” इति ।

देवी राज्ञी गम्भीरमवदत्—“ (गोविन्दलालं दृष्ट्वा) गोवि-
न्दलाल ! क्षणं तूष्णीं तिष्ठ (मामवलोक्य) साधु तर्हि, किं तस्मिन्
खण्डगृहे एव कोऽप्यर्थस्त्वया ज्ञातोऽभूत् ! ”

अहम्—“अथ किम्, तत्रैव किमप्यभूत्”

देवी—“कथं मिव ?”

अहम्—“नाहमद्य वक्तुं शक्नोमि, तत्रैव गच्छ, सर्वं पश्य नयना-
भ्यामेव”

गोविन्दलालः—“तच्च स्थानं बहुदूरे वर्तते । (देवीं दृष्ट्वा) तर्हि
भवरूपाः कोऽभिप्रायः ? किमर्थं च तत्र गन्तव्यम् ?”

देवी राज्ञी किञ्चिदालोच्यावदत्—“अवश्यमर्धं गन्तव्यम् ।
त्वं शक्रतादवरुद्ध पदय—‘अस्मास्तु कोऽपि नानुसरति ! ’ कुन्तस्तु
निकटोऽस्ति खलु ! ”

“अथ किम्, कुन्तस्तु सर्वदैव मम निकटे वर्तते ” इति कथयन् गोविन्दलालशकटादवातरत् । शकटिकाय स्थानं कथयित्वा न जानामि कुत्र गत इति ।

यानि पत्राणि मम प्रावरणे बद्धान्यासन्, यानि वा मम पितुर्गृहा-
दानीतानि, तानि सर्वाण्येतन्मध्य एव देव्या राज्याऽवलोकितान्यभ-
न्नितीदमद्यैव सूचयामि ।

पश्चिमयायिनि मार्गे शकटंसवेगं गन्तुं प्रावर्तत । अलङ्घुर्वति च
नभोमध्यं सहस्रमानौ तदेव खण्डगृहं प्रापत्, यस्त्यैव निकटे कस्यचिद्वृक्ष-
स्याधो भूगर्ते काचिच्छर्ममयी पोटलिका मया निहिताऽऽसीत् । प्राप्तमात्र
एव तत्स्थानं शकटे अहं शकटादवातरम् । पोटलिकामानीयादां च देव्यै-
राज्ञ्यै । देवी त्वानन्दगद्गदकण्ठा प्राह—“भगवानियद्भयो दिवसेभ्योऽन-
न्तरं मामुन्मील्य नयनेऽपश्यत् । हे जगदीश्वर ! पाहि माम् । यथा च
नौका तीरं प्राप्यापिजले निमज्जेत् न तथा कुर्याः । वजेन्द्रप्रभो ! पोट-
लिकामिमां ददता भवता यादृश उपकारोऽकियत मम न तस्य प्रत्युपकारं
कर्तुं शक्नोम्यहम् । अबलाहम्, नेतः किञ्चिद्वस्तुमपि जानामि, केवलं
परस्सहस्रान्प्रणामान्करोमि ” इति ।

अहं त्ववदम्—“हा धिक् ! हा धिक् ! ! किमिदम् ? मादृशस्य
नीचस्य चरणयोः किमिति भवती पतति ! अहमस्मि भवत्या दासानुदासः॥
अत्यन्तं क्षुद्रः, कीटादप्यधमोऽस्मि । एतादृशं मां किमिति प्रणमति भवती ।
का मे शक्तिः ? यया भवत्या उपकुर्याम् ? भवत्याः रूपया केवलं मे शुभं
भवेत् । भवती—एतादृशस्य दीनस्य निस्वस्य पुरतः कुतदिशरो नमयति ?
देवादियं पोटलिका मम हस्त गताऽभूत्, मया च भवत्यै समर्पिता; एतावां
तैव को वा महानुपकारः कृतस्स्यात् । इतोऽपि मां मां लज्जितं करोतु
भवती” इति । इत्थं कथमत्येव मयि कण्ठो मे गद्गदतामभजत, नेत्रे च
प्लावितं अभूतामश्रुभिः, मनश्च मे पुळकितमिवाभवत्, अतश्च किमपि ततो
वक्तुं नाशकम् ।

देवी तु किमप्यनुक्त्वा पोटलिकायां दृष्टिं न्यधात् । प्रावर्तत च तदुद्घाटने । प्रवृत्तिमात्रेण किं वा भवतु ? सा किल तथा दृढं बद्धाऽऽसीत्, येन सा चिरं प्रयस्यापि ग्रन्थिमुन्मोचयितुं नाशकत् । किं तर्हीतो देव्याः कार्यं प्रतिकुलमेव तिष्ठेत् । नहि नहि, द्वादित्येव तेनायुधेन यन्मर्म पितृगृहादानीं चमाचरणं छिन्नमभूत् । छिन्न एव चर्मण्यन्तर्गतं रहस्यं प्रकाशतामभवत् । देवी राज्ञी त्वानन्देनोन्मैरुद्धोषितवत्यपि । ततश्चावधानेन पोटलिकागतान्प्रदार्धानवलोकितुमारभत । एतावत्येव महान् कोलाहलोऽभूत्, येन बने तत्कृत्स्नमेव प्रतिध्वनितमभूत् । क्षणाच्च जयपालोऽप्युचरतोऽब्रुवत्, यः पलायनायास्मन् चेष्टया ज्ञापयनासीत् ।

“अन्ततो रहस्यं प्रकटमगृहेव” इति कथयन्त्येव देवी राक्ष्यन्तार्हिताऽभवत् ।

चतुर्विंश च सम्यगुन्मील्य नयने पश्यतापि मया न कोऽप्यबालो-
क्यत । केवलमहगेक एव तत्रातिष्ठत् ।

किमपि हृदयं नावातरत्, देवी राज्ञी कुत्र गता स्यात् ! इत्याघालो-
चयत्येव मयि कतिपये बद्धायुधास्तमागत्य पुरुषा बलाभ्यां गृहीत्वैकतो-
ऽनयन् । हा हन्त ! सैव पुनरावत् ! !

इति ससारचके द्वितीयभागे षष्ठं चक्रम् ।

— ०० —

अथ सप्तमं चक्रम् ।

(द्वीपान्तरगमनम् ।)

किमयं स्वप्नः, उत मृतावेशः नद्या इव कलकलध्वनिः श्रूयते !
अरित्राण्यपि चलन्ति सचपात्कारम् । नौकायाः कम्पनेन कूरुस्ते शरीरं
कम्पते । हा धिक् । हा धिक् ॥ कुत्राहमस्मि । नेत्रे त्वयापि नोन्मीळतः,
तर्हि किमयं सत्यमेव स्वप्नः ! अथ मायामोहितोऽस्मि ! विभ्यता विभ्यता
महता कष्टेन नयने समुन्मीलयता मया स एव कालान्तकतुल्यो मामेव

निरीक्षमाणो मम पुरत एवोपविष्टश्चशुरो मेऽवालोक्यत । दृष्टमात्र एव तस्मिन्प्राणा ममोदचलन् । कियतः कालादनन्तरमश्रुपूर्णनयनो बद्धाजलि-
रहं मन्दमपृच्छम्—“कथय मयि कृपया कुत्र मां नयसीति ” इति ।

स तु नराधमो विकटहासं कृत्वाऽवदत्—“द्रक्ष्याम्यहमितः कस्त्वां रक्षतीति ! पुनः पुनर्मय्येव चातुर्यं प्रकटयसि ? किं न जानासि शिरस्ते मृत्युरारूढ इति ” । अहं तु मन्दमवदम्—“अथ किम्, जानामि, यस्मिन्दिने श्रीमताऽहं जामातृपदमारोपितः तदैवाज्ञासिपं मृत्युस्समीप एव वर्तत इति । इतोऽप्यहं किमपि न कथयिष्यामि, यदि त्वम्—कुत्र मां नयसि कथयेरिदम्, भवेन्महती दया कृता !” इति ।

रायः—“कुत्राहं नयामि, किं त्वं न जानासि ! नयामि त्वामंत कस्य नगरम् ! किमवगतमिदानीम् ! कृतघ्न, वञ्चक, वैधवेय । द्रक्ष्यामि कस्त्वामुन्मोचयतीति : आगच्छ वत्स ! द्वीपान्तरमेव पर्यट ! ” इति ।

किमेतत् ! किमहं द्वीपान्तरं प्रतिगच्छामि ! यद्येवमापदोऽस्या मांचनं दुष्करमेव ! हा धिक् ! हा धिक् ! ! देव्या रात्र्यास्सर्वं कृत्यं प्रकाशतानभजत्किम् ! सारि किमापद्गता ! हन्त ! पूर्णप्रायं कार्यं नष्टम् ! हा धिक् ! हा धिक् ! ! किमितोऽहं कुर्याम् ! भगवंस्त्वमेवाद्य पालयिता ।

पुनर्यदा नेत्रेऽहमुदमीलयं तदा पुरतो रायं नापश्यम् । पुनश्चतुर्दिशमवलोकयता मयाऽज्ञायत, कुत्रचिदल्पीयस्यन्तर्गृहेऽहं वर्त इति । अन्तर्गृहे तस्मिन्नेकोऽपि गवाक्षो नाभूत् । द्वारमपि पिहितकवाटमभूत् । ततश्चावागच्छम् “नौका वेगेन गच्छती ” ति । अहमप्युपविष्टः, कदाचिद्भगवन्तं ध्यायन्, कदाचिच्चागमिष्यन्ती विषदमालोचयन्नवर्तिपि । एतावतैवावागच्छम् ‘रायः कवाटरन्ध्रेण मां निरीक्षत’ इति । रायेण सह कश्चिदन्योऽप्यभूत्, यस्य किल मुख महाभयङ्करमवर्तत । तावुभौ परस्परं सल्लपन्तौ मां प्रति संकेतयन्तौ चावर्तिपाताम् । तयोर्मुखयोः कदाचिद्भासः कदाचित्तो-
धश्च प्राचीकशत् । नाशकमहं तौ ततोऽप्यवलो रुयितुम्, निमीलितनयनो न्यविशम् ।

कुत्र गच्छामि, कुत्रेयं नौका निरुद्धगतिर्भवेत्, न जानाम्यहम् ।
 कीदृशीयं नौका ? तदपि न जानं । अवहितचित्तेनोच्छ्रितकर्णेन च मया
 बहिः कोलाहलो महानश्रूयत । चडचडात्कारो मडमडायितं चाश्रूयत । अन्व-
 मीयत च नौका तिर्यक्परिभ्रमतीति । कियत्कालानन्तरं नौका प्रतिपिद्ध-
 गतिरमृत् । ततस्सहोभाभ्यां मनुष्याभ्यां रायो मदीयेऽन्तर्गृहे प्राविशत् ।
 मम हस्तपादं दृढमधद्वयत, अहं तु किमपि नावदम् । रायस्योक्तिमनुसर-
 न्तौ तौ मां गृहीत्वाऽचलताम् । किं तर्हि सत्यमेवाहं द्वापान्तरं नीतोऽस्मि ?

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे सप्तमं चक्रम् ।

—०—•—

अथ अष्टमं चक्रम् ।

—॥०॥—

(कानने—कल्पाणम्)

पाठकाः ! किं शक्नुवन्ति भवन्तः कथयितुम् 'कुत्राहमस्म्यद्ये'
 ति ? ममेदं क्षीणं शरीरं कुत्रान्धकूपे पतितमस्ति ? संसारचक्रस्य भ्रम-
 गिकायां पतितोऽहमेपु दिवसेषु कुत्रास्मि ? ननु कथयत पश्यामः । दिवसे-
 प्वेप्वहं पुनरपि मम धशुरस्य कारागृहे वर्ते । महती रक्षणव्यवस्था, न
 सम्भाव्यते पिपीलिकाया अपि मत्समीपोपसर्पणम् ।

हस्तपादं तु दृढं निबद्धमासीदेव खलु, नेत्रे अपि पट्टेन बद्धे
 अभूताम्, यदाहमत्र प्रापितोऽमूयम् । महता कष्टेन रात्रिर्व्यतीता । पान-
 भोजनयोरपि कष्टेव व्यवस्था । द्यस्सायमस्य गृहस्य द्वारे मम हस्तादि-
 बन्धनमुदमुच्यत । ततश्चास्मिन् गृहे वासाय निर्वद्धोऽहमभवम् । रात्रौ
 कश्चिदागत्य मामभोजयत्, येन सह मम कोऽपि सहापो नाभूत् । यत
 एवात्रागतोऽस्मि ततः प्रभृत्यैकैका घटिका एकैकं युगमनुभूरोति । अस्तु,
 यथा कथयिष्यामि दिवसम् । एतावत्येव समये कस्यचित्कासमानस्य
 रुदत इव च शब्दोऽश्रूयत । यदाहमत्रागतोऽस्मि तदाप्येतादृश एव

कश्चिच्छब्दः कर्णेऽपतत् । पुनरिदानीमपि स एव शब्दश्श्रुतः । मया-
वहितेनोच्छ्रितकर्णेनापि ततः किमपि नाश्रूयत । न वाज्ञायत कुतोऽयं
शब्दस्समायातीति । कतिपयक्षणानन्तरं पुनस्तादृश एव रोदनशब्दः कर्ण-
मगाहत । सम्यक्परिशीलयता च पश्चिमतस्समागच्छन्निवायं शब्दोऽज्ञायत,
यथा किल कश्चित्कथयतीव — “हे भगवन् ! इतोऽपि कियन्ति दिनानि ”
इति । मया तु निरचीयत — “स्यादयमप्यहमिव कश्चिद्भुभगः” इति ।

क्रमाच्च दिनमपि यातुमारभत, यो रात्रौ भोजनमानीतवान् स एवा-
द्यापि भोजनहस्तस्समागतः । मया बद्धाञ्जलिना सविनयं बहवो वृत्तान्ताः
पृष्टाः, किन्तु सर्वेऽपि प्रश्ना व्यर्था एवाभवन् । तस्य भर्त्सनेनाहं यरिक्षि-
दभक्षयम् । अनन्तरं च स द्वारं पिदधन्निरगात् । क्षणाच्च समीपस्थायाः
कस्याश्चित्कवाटिकाया इवोद्घाट्यमानायाश्शब्दोऽश्रूयत । अहं च पश्चिम-
पार्श्वस्थायां भित्तौ कर्णौ निक्षिप्य श्रोतुमारभे । तत्रैव कश्चिद्भृङ्गदकण्ठः
महत्या घृणया सहाकथयत् — “रे दुष्टाः ! मा कियच्चिरं पीडयिष्यथ ? ”
इति । अन्येन समंर्त्सनमुक्तम् — “यावत्स्वमस्माकं वचनं नाङ्गीकरिष्यसि ”
इति । पुनस्स दुःस्त्री रुदन्नवदत् — “हन्त, नेतः शक्यते सोढुम्, किमिति
यूयमेकदैव प्राणान् गृहीत्वा कष्टादस्मान्नोन्मोचयथ ? ” इति । ततः परन्तु
कोऽपि शब्दो नाश्रूयत । द्वारं च सञ्जगत्कारं पिहितकवाटमभूत् । ततश्च
मम निश्चयोऽभूत् — “नूनं पार्श्वस्थे गृहे कोऽपि मन्दभाग्यो वृद्धोऽहमिव
बन्दीकृतोऽस्ति” इति । परन्तु, कस्माद्बन्दीकृतः, कथं चास्ते, तत्कथमहं
कथयामि ।

साधु, भवतु यथा तथा वेदम्, मम तु तस्य वन्दिनो दर्शनेच्छा महती
समजायत । परन्तु को बोधायस्यात् । यदि देव्या राज्ञ्या दर्शनमघ-
स्यात्तदा तु नेदमसाध्यं नाम किञ्चित् । बहुधा मम मनस्यस्फुरत्स्वयमेवैन-
माह्वयेयमिति, परन्तु भयेन नैवं कर्तुमवसरोऽर्शयत । इत्थमेव चिन्तयतां मे
दुःखेनैकः सप्ताहो व्यत्येतिस्म । कापि नवीना घटना नाभूत् ।

एकदा तु मध्याह्ने पार्श्वगृहात्, यत्र सोऽन्यो बन्धासीत्, केनापि मन्द्रेण स्वरेण, यस्तस्य दुर्बलताप्रकाशकोऽभूत्, अहमाहूतोऽभूवम् । यथापि शटिति प्रत्युत्तरमदीक्षत ।

ततः पुनरपि तेनापृच्छयत्—“कोऽसि त्वमहमिव दुर्मगः ! कथय भनो मम विद्वलतामेति । बहोः कालात्कस्यापि साधोः पुरुषस्य वागेव कर्णपथ नावतरति” इति । अह चावदम्—“मामपि कश्चिदुर्मगमेव जानाहि, कोऽहमस्मीति त्वहमेव न जानामि । को भवान्, कियद्दयो दिवसेभ्योऽयं वसतिः ?” इति । तेनैवमुत्तरमदीयत्—“कियन्ति दिनानीति कथ्यताम् । बहुभ्यो दिवसेभ्योऽत्रास्मि । किं त्वमद्यैवागतोऽसि ?” इति । अहमवदम्—“नहि, सप्ताहाद्वसामि” इति । पुनस्तोऽब्रवीत्—“कथं त्वमेपां दुष्टानां हस्तं गतोऽसि ?” इति । अकथयमहम्—वर्षत्रयादहमेतेषां हस्तं गतोऽस्मि । अतिमहत्कष्टमनुभूतम् । परन्तु कुत एते मा पीडयन्तीति न ज्ञातम्” इति । एतावत्येव सोऽवदत्—“अलम्, एतावतै-
वालमय । अनभिज्ञोऽसि त्वमेतेषां बन्धनाजालस्य । अहन्तु जानामि सर्वम्, यावदहं किमपि न वदामि तावत्त्वयापि तूर्णमेव स्थेयम्” इति ।

इत्थमेव मम तस्य च मध्ये मध्ये सङ्कापोऽभवन्नासीत् । मया को भवानिति पृष्ठश्च स वृद्धो रुघात्, न तु किमपि कथयेत् । उभावपि परस्परमपारिचितौ, उभावपि च परस्परमेकत्र सङ्गन्तुतिच्छन्तावात्स्व, अथापि किं वा भवतु ! भित्तिः खलु मध्ये वर्तते काचित् ।

समयोऽयं मध्याह्नस्य । एकाम्रोऽहं भित्तिमेवावलोकयामि, यतोऽद्य भ्रातरारभ्य तेन पार्श्वगृहवार्तिना बन्दिना सह नासीत्कोऽपि सङ्कापः । अहं तु प्रथमं किमपि प्रष्टुमयोग्योऽस्म्येव हि, यतोऽहं तेन तथा करणात्यतिपिद्धः । अद्य यावद्भोजनमपि नागतम्, अतश्च निशेषतोऽहं विह्वलचित्तो भवामि । एतावत्येव समये सङ्गणात्कारं कवाटिकोद्घाटिताऽभवत् । भोजनं च समा-
प्तम् । यः प्रतिदिनं भोजनमानयति स एवाद्याप्यानयत् । अतएव कस्या-
प्यथेस्य प्रश्नोऽरण्यरोदनतुल्य इति किमप्यनुवर्त्येवाह भोजनायोपाविशम् ।

यावदहमन्नग्रहणाय हस्तं प्रसारयामि तावदन्नस्यापस्ताहिलिखितं पत्रखण्ड-
मेकमपश्यम् । पुरुषस्य तस्य दृष्टिं वक्ष्यन्नहं तत्पत्रखण्डं झटित्यादाय-
गोपयम् । शीघ्रमेव पञ्चपान् कवळान् मुक्त्वा हस्तपादमुखमक्षाब्धयम् ।
सोऽपि पुरुषो यथापूर्वं क्वाटिकया द्वारं पिदधानो निरमात् ।

पत्रं द्रष्टवत् एव मे महान् सन्देहोऽभूत्—“केयमाश्चर्यमयी घटवत् !
अन्नस्यापस्ताहुषं निक्षिप्य केन पत्रिका प्रहिता ! ” इति । अल्पशस्सम-
यतां सौरकिरणानामालोके पत्रं तद्दहमपठम् । तत्रैवं लिखितमवतत—

“महता प्रयत्नेन कष्टेन तव वृत्तान्तोऽधिगतः । स्मर परमात्मनम्,
॥ एवाद्यापि त्वां रक्षिष्यति ! न च भेतव्यम्, शीघ्रमेवाहं त्वया सङ्ग-
मिष्ये ।

सैव त्वदीया वीरजा । ”

आनन्देन महताऽहमुच्छ्रान्तमपन्नः कुतूहिवामवम् । देवि राज्ञि ।
धन्यासि, धन्यस्ते मदीयत्वाभिमानः । दुर्गमेऽस्मिन् स्थानेऽपि त्वया दया
प्रकाश्यते । मदीयस्य दुःखसागरस्य त्वमेव नाविकोऽसि । आगच्छ झटिति
दर्शनं देहि, त्वय्येव विधासः । त्वयैव निमित्तेनाहमस्मि सुखी । त्वच्चिन्ति-
तेनैव च मे कामनेऽपि कल्याणम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे अष्टमं चक्रम् ।

—००—

अथ नवमं चक्रम् ।

—००००००००—

(मयङ्करी मूर्तिः ।)

त्रयो भासा व्यत्यायन्, देवी राज्ञी तु नागमत् । प्रातरारभ्यासायम्,
सायमारभ्याप्रातश्च देव्या राज्ञ्या आगमनं प्रतीक्षे, परन्तु तस्या वार्तापि
न श्रूयते । स च पार्श्वगृहवर्ती सहाय आहूतोऽपि नोत्तरं ददाति । जानामि
त्वं निश्चितमेव स पार्श्वगृह एव वर्तत इति, यतस्सायं प्रातश्च भोजनवे-
लायां क्वाटिकोद्घाटनशब्दः श्रूयतेऽवापि ।

अथ तु विचित्रैव रीतिर्दृश्यते । प्रातरारम्भ पार्श्वस्थापवरकस्य कवाटिका तदातदोद्घाटिता भवति, यत्र स मम सहायभूतो परो बन्ध-
यू । जनानां च विशेषतस्समागच्छतां गच्छता च पदशब्दः, परस्परं
सहपतां च कुसकुसात्कारस्सर्वमेव गृहमेवं शब्दापयति । नियतस्समयो-
ज्जीतः, अथाप्यद्यावधि भोजनं नागतम् । न जानाम्यस्य सर्वस्य किं कार-
णमिति ।

कतिपयक्षणानन्तरं सर्वत्र निश्शब्दताऽभवत् । शान्तेरिव राज्य-
मदृश्यत । द्वारं चैकान्ततः पिहितमभवत्, अचिन्तितमेव मद्यावासभूतस्या-
पवरकस्य कवाटिकोद्घाटिताऽभवत् । भोजनदृश्यं कश्चिददृश्यतायन् ।
इतः पूर्वं प्रतिदिनं य आगच्छन्नयतंत, नायं सः । अयं तु कश्चिदन्य एव ।
अन्यद्वारेण प्रथमतस्तं प्रत्यभिज्ञातुं नाशकम्, समीपमागतं तु 'गोविन्द-
लालोऽयमिति प्रत्यभ्यज्ञासिषम् । आनन्देनामन्देन भरितान्तरङ्गश्च "किं
गोविन्दलाल । इयद्भयो दिनेभ्योऽनन्तरमयं दुर्भगः स्मृतिमारुहः" इत्युच्ये-
रवदमहम् ।

गोविन्दलालस्त्वविलम्बितमेवावदत्—“तूष्णीं विप्रत, मोक्षैरुद्-
घोषयत, इदिति भोजनं समापयत, ततः परमालापः क्रियेत्” इति । अहं
तु—“भोजनं पश्चाद्वाप्तु, प्रथमं तु देवी राज्ञी कुत्र कथं वा तिष्ठति, कथं-
य” इत्यवदम् । गोविन्दलालोऽजवात्—“प्राप्यैव वतंते, न ज्ञानोभ्यह-
मत्र चिरं पिबन्मिनुम्, इदिति भुज्यतां यावदभिलषितम् ।” इति ।

अन्ततो गोविन्दलालस्यैव वचनमनुसर्तव्यमभवत् । भुक्तं मया
परिक्रियत् । ततो गोविन्दलालः—“अद्य रात्रौ निशीथे रूपान्तरमाश्रिता
देवी राज्ञी भवतां निरुदमागमिष्यति, यदि शक्येन, अस्मिन्नेव दिने भ्रा-
न्तो मोक्षिता भवेयुः । रात्रौ चोऽतद्वस्तुसमागच्छेयं सहापादिकं किम-
प्यन्तवन्धकम् । यथा प्रतिदिनमतिष्ठजयासि त्वं जयासि स्यान्नयम् ।
मा नाम ह्यतः पूर्णप्रायं हृत्य बालचारुं विनाशयन्तु” इति कथयन्ते
द्वारं निधायागात् ।

देव्या राज्ञ्या आगमनवृत्तान्तं श्रुतवतो मे सर्वाणि दुःखानि दूरं
पलायाम्भूवुः । इयमेवोत्कण्ठा समजायत—‘कदा पुनरहं देव्या राज्ञ्या
मुखचन्द्रमसं दृष्ट्वा चित्तचकोरमाप्याययेयम्’ इति । एकैका घटिका युग-
मन्वकरोत् न तिष्ठतो नोपविशतो वा मे निर्वृतिरभवत् । कथं कथञ्चि-
द्दिनमत्यगात् । सायन्तनश्च समयस्समुपागात् ।

अस्ताऽचलशिखरचुम्बिनि च भगवति गभस्तिभालिनि मदीयेऽपव-
रकेऽन्धतमसेन निजमप्रतिहतं शासनमस्थाप्यत । कमशो रात्रिरयेतुमुपाक्रा-
मत् । नियते काले समागतमन्नं च किञ्चिदप्यविकुर्वाणेऽभ्यवाहरम् । अथ
पुनरपि देव्या राज्ञ्या आगमनं प्रतीक्षमाणोऽतिष्ठम् । लोचने मे द्वाराभि
मुखे अभवताम् । अन्तर्हृदय एव देव्या रूपसौन्दर्यादिचिन्तनं प्रावर्तत -
हठात्कवाटिकोद्घाटिताऽभवत् । देवी राज्ञी च वालकभूमिकाधारिणी पुरतो
ममागत्यातिष्ठत् । आनन्दतुन्दिलब्धाहं कृत्याकृत्यविमूढ उत्प्लुत्य देवी
कण्ठे गृहीतुं प्रावृत्तम् । सा तु द्वित्राणि पदान्यपसृता मामेव पश्यन्त्यतिष्ठत् ।
अहमपि लज्जितस्तत्रैव पदात्पदमविचलन्नतिष्ठम् । कियच्चिरं स्थित्वा च
देवी राज्ञ्यत्रयीत्—‘कथय, कथमसि ?’ इति ।

“यथाहमस्मि तथा किं त्वं न पश्यसि ? केवलं तवैव दर्शनाशया-
द्ययावदहं जीवामि, न चेत्तदैवाहं मृतोऽभविष्यम् ।”

इति मम वचनं श्रुत्वा देवी राज्ञी मन्दस्मिताधितमुखी बभूव ।
अबदच्चैवम्—“साधु, उपन्यासस्ते विरमतु, मामेवानुसरन्निश्शङ्कमागच्छ”
इति । अहमपि तथैव तामनु प्राचलम् । पश्चिमदिक्स्थितेऽपवरके यन्ममाप-
वरकस्य पार्श्व एवासीत्याविशावावाम् ।

तत्र गतेन च यन्मया दृष्टं तेन हृदयमेकदैव विदीर्णमिवाभवत् ।
देव्या राज्ञ्या निजकञ्चुककोष्ठकालिष्कास्य प्रज्वालितस्य मायादीपस्यालो-
केऽहं मरणपर्यङ्के शयानं उत्तरशिरसं षष्टिर्षवयस्कं कश्चन वृद्धमपश्यम् ।
समेतश्च तस्य तान्येव वस्तूनि पतित्रान्यासन्यानि प्रायो निर्पणानां रोगिणां
पार्श्वेष्वलोक्यन्ते । देवी राज्ञी मां तस्य शिरस्स्थाने स्थापयित्वा तस्य

कर्णेऽवादीदुच्चैस्स्वरेणैवम्—“उन्मीलयत लोचने । पश्यत पुरतो भवतु
कस्तिष्ठतीति” इति ।

इत्यमुक्तोऽपि सोऽचेतन एवातिष्ठत् । अहं लुपृच्छम् “किमहमे-
भिरेव सह तस्मादन्तर्गृहात्सखपञ्चासम् ? देवि राज्ञि ! क एते ?” इति ।
देवी त्वन्धीत्—“क एव इति तु त एव वक्ष्यन्ति, नितरामशक्ता एते
यन्ते, तिष्ठ, यावदहमेतेषां मुरे कोष्ण दुग्धं दास्यामि” इति । देवी,
राज्ञी महतावधानेन द्विश्रा कणिका दुग्धस्य पर्यङ्कस्याधस्तादादाय तस्य
मुखेऽद्वात् । तेन तस्य वृद्धस्य चेतनेव समजायत । नेत्रे समुन्मील्य मन्द-
मयदत्—“कस्कोत्र” इति ।

देवी राज्ञी किञ्चिदुच्चैस्स्वरेण प्राह—“अहमस्मि । कथयत, कथा-
मस्ति शरीरस्य स्थितिः” इति ।

रोगी—(किञ्चिद्विरुद्धवदन) “कीदृशी स्थितिरिति कथयेदम् ।
ऊर्ध्वमुच्छ्वसिमि ।”

देवी—“य भग्नतो द्रष्टुमच्छन्, सोऽस्ति, तिष्ठति ।”

रोगी—कुत्र ? मम समीपमानय”

देव्या राज्ञ्या आज्ञयाह तस्य रोगिणः पार्श्वे समुपाविशम् । सवि-
नयमवद च—“किमद्य किञ्चित्सुखमिव शरीरमनुभवन्ति ?” इति ।

अनेन मम वचनेन रोगिणस्तस्य मुखमण्डले किञ्चिदिव हासोऽ-
वस्यत । मन्दमन्दमवदच्च सः—“निकटमागच्छ, श्रोत्रयोस्तसमीपे वदन-
मानय । विशेषतो वक्तुं नास्ति मे शक्तिः । कथय वत्स, किनामासि ?”
इति ।

अहमवदम्—“मजेन्द्रभूषणख्योपाध्यायो नामाहम् ।”

रोगी—“पितुन्ते किं नाम ?”

अहम्—“हरिहरख्योपाध्यायाभिधानास्ते ।”

रोगी—“देव्या राज्ञ्या मुखाच्च्युत मया विचित्रं ते जीवनचरित्र-
मिति । तन्मद्यमपि किञ्चित्कथय नाम”

ततोऽहमात्मनो वृत्तान्तं कथयितुमारभे । यथा यथाऽहमात्मवृत्तान्ता-
नवर्णयं तथा तथा तस्य विविधो मुखवर्णोऽजायत । सावधानेन चेतसा
स्र सम वृत्तान्तानुशृणोत् ।

कतिपयक्षणांस्तूष्णीमवस्थाय ततोऽतिमन्देन स्वरेण रोगी प्राह “हा
भिक्ष् । हा भिक्ष् ॥ महद्विदं कष्टम् । नास्तीतो विलम्बः, मम मुखसर्मापे
कर्णे स्थापय ।” इति । क्रमशस्ततोऽपि मन्दोऽभूत्स्वरः । अन्ततश्चैकान्ततो
भिरतोऽभवच्छब्दः ।

क्षणमप्यविलम्बयन्नहं द्वित्राःकम्बिका दुग्धस्यादां तन्मुखे । तेन स
पुनरपि वक्तुमशक्तः । अकथयच्चैवम्—“अस्योपधानस्याधस्तादस्ति काचि-
कुक्षिका, तां त्वं गृहाण । गृहस्यास्य पश्चिमभागे कोणे भूमौ काचिदल्पी-
यसी मञ्जूषा निहिता वर्तते, तां निष्कास्यानया कुक्षिकया तस्यास्ताळ-
यन्त्रमुद्धादनीयम् । तस्यां यदस्ति सर्वं तत्तत्रैव । सावधानं कार्यं कुरु !
हा राम । प्राणा गच्छन्ति—क्व—म—स्व—मां—हा कष्टम्—भगवः....” क्रमा-
द्व्यलीयत, शब्दः । पश्यत्येव भयि, सोऽसारमिमं संसारं परित्यज्य दीर्घयात्रां
प्रातिष्ठत । घट्टनामिमां दृष्ट्वा नाहं संभ्रान्त इवाभवम् । किंकर्तव्यविमू-
ढश्च कतिपयक्षणानतिष्ठम् । क्रियतः कालादनन्तरमुपधानस्याधस्ताद्वस्त्वं
प्रसारयता च मया कुक्षिकाऽलभ्यत । आनन्दमयविषादैस्तदा विचित्राः
दशा मे समभूत् ।

कुक्षिकां गृहीत्वा पश्चिमतः कोणमगच्छम् । कुहालेन तत्रैव पति-
तलब्धेन भूमिमसनम् । ज्ञानुदघ्न खन्यमानायामेव भूमौ काचिदयोमयी
मञ्जूषाऽलभ्यत । कुक्षिकयोद्धाटिते ताळयन्त्रे तत्र पत्रग्रन्थिरेकाऽस्वर्ण-
सम्पुटमेकं चादृश्यत । तदिदं वस्तुद्वयं गृहीत्वा मञ्जूषा च यथापूर्वं ताळ-
यन्त्रघट्टितां कृत्वा तत्रैव भूगते निधाय मृत्तिकयाऽमूरय गर्तम्, समं
चक्रवम् ।

सर्वमिदं कार्यं जातं निर्वर्त्य द्वाराभिमुखं गतधाहं देवीं राज्ञीं नाप-
श्यम् । न जानामि च सा कदा कथमन्तर्हितेति । किमद्य करोमि ? कुत्र
गच्छेयम् ? इत्यादालोचयत्येव मयि काचन भयानकमूर्तिरदृश्यत ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे नवमं चक्रम् ॥

—००—

अथ दशमं चक्रम् ।

(कुप्राप्य गच्छेयम् ?)

पाठकाः । केयं भयानकमूर्तिः ? किं प्रत्यभिजानन्ति भवन्तः ?
स्मरन् एव तां विदीर्यत इव मे हृदयम् । मास्म नाम भवन्तोऽपि क्षुत्ता-
भिभुजः । यद्यस्ति पर्यं शृणुत । सैषेयं मग्नछानाग्री जरठा, या किल निजे-
नाक्षरेण धूमावती देवीयपि द्वेषयति । यस्याश्च निकटेऽहं दशमाहचिहि-
तात्कारामृदात्रिगते वनल्लतावेषप्रतिच्छन्नः किमन्तर्धिरक्षकमतिष्ठम् । वा
च मम धशुरस्य मिया जननी ।

इयं किल जरठा मां हृद्भवेन त्रिकटे हसन्ती निगलनेच्छयेव मुक्तं
व्यादायाधावत् । अस्या भयानकेन हासेन कृत्स्नं तद्मूढं विचलितनिव ।

मम तु येतनैव व्युत्पन्नम् । भयेन तत्रैव प्रस्तरयामी मूर्तिरिव न
चलन्नातिष्ठम् । सा च धूर्ताऽऽगतम् मां विकर्षन्ती निनाय । पार्श्वकेऽपि
तस्याः कुम्भकर्णस्येव बलमवर्तत ।

मग्नछाजरठा मामित्थं विकर्षन्ती किञ्चिदन्धतमसावृत्तं जीर्णं गृह-
भनयत् । समस्तानभवदद्य “किमेरे धूर्त ? त्वं भैरवगाजुलिनस्तुताऽसि ।
किं तव नाम यनल्लतेनि । ममेव निकटे स्वमियच्छन्नं करोमि ? ममेव सन्नि-
पासियं धृष्टता । स्वादशानां बहूनामहमालो कयिष्यास्मि । त्वं ममेव दृष्टयो-
र्भूजं प्रक्षेप्तुमागतोऽसि । पश्याम्यद्य कस्तथा रक्षतीति अयेव दृष्टयामि ते
फलमस्य” इति ।

एतावदेकस्या च सा मां वेगेनापातयत् । सर्वाङ्गेषु महदभ्याहतोऽभवम्, महती च पीडा सर्वाङ्गीणा समभवत् । क्रुद्धोऽहं यावदुत्तिष्ठामि तावदेव तथा पृष्ठेऽभिहतो न्यपतं भूमौ । ततः क्रोधेनान्धोऽहमुत्थाय सावधानो नासिकायां मुष्टिना प्राहरन्ताम् । तेन च प्रहारेण सा सम्भ्रान्तेव न्यपतद्भूमौ । एतावत्येव समये कुत्रचित्कोणे मन्दं प्रज्वलन् दीपोऽपि निर्वाणमभजत् । ममापि पलायनस्य समुचितस्समयो लभ्यत ।

सातु जरठा पतितैव रोदितुमाक्रन्दितुमप्यारभत । बहिरपि महान् कोलाहलस्सगजायत । अहं च क्षणमपि तत्राबिलम्बमानस्ततः प्रातिष्ठे । महदन्धं तमः, न च जानामि मार्गम्, सर्वतश्चेष्टकानां शिलानां च खण्डैरास्तृता भूमिः, ततश्चैकैकस्य पदस्य निधानं महाकष्टसाध्यमभवत् । बहुषु स्थलेषु पापाणखण्डैः स्खलत्पदो न्यपतं च ।

इत्थमेव निपतन्नुत्पतन् धावन्नुच्छ्वसंश्च गुप्तद्वारसमीपं प्रापम् । किञ्चिच्छान्तमिव तदा मे मनः । अवहितेन चेतसा उच्छिद्नेन च कर्णेन जरठायाः केनचित्सलपन्त्यास्तस्मै निजं वृत्तान्तं कथयन्त्या इव च शब्दोऽश्रूयत । ततश्च 'नेयं जरठैकाकिनी, समागता इवास्यास्सहचराः, अतश्च हृतमितः पलायनमेव समुचितम्' इति निरचिनवम् । ततश्च 'कुत्र गच्छेयम् ? सर्वतोऽपि हि परिभ्रमन्ति पश्यतोहराः' इत्याद्यालोचयितुमारभे ।

अन्ततश्च 'यतो मे पादौ प्रसरिष्यतस्ततो गमिष्यामि, सर्वतोऽपि परमपुरुष एव पालयिता' इति निश्चित्य पश्चिमाभिमुखं गन्तुं प्रावर्तिपि । वेगेन धावन्नपि मध्ये-मध्ये परिवृत्तमुखः किं कोऽपि मामनुसरति ?' इति पश्यन्नेवागाम् । पर्णानामपि वातेन चलतां मर्मरमाकर्ण्य-भीतोऽहमभवम् । इत्थं पलायनपरोऽहं महदेव परिश्रान्तोऽभवम् । यदा चैकमपि पदं निधातुं नामवं समर्थस्तदानिच्छन्नपि पार्श्ववर्तिनः कस्यचिद्दृष्टस्यापि उपाविशम् ।

न जानामि घण्टद्वयं बाधस्तलप्य क्रियदूरमागतोऽहमिति । ततोऽपि एव च प्रहता शीतशीतेन पात्रपोसेन नातिदूर एव जलाशयस्य

स्यचित्सद्भावं अन्वमिनवम् । उत्यितश्चाहं यत एव समायातिस्म मारुत-
स्तदभिमुखमेव प्रावर्तिणि गन्तुम् । अनतिदूरगत एव चापश्य किञ्चिन्मह-
त्तरः । प्रक्षोळितहस्तपादमुखश्च द्वित्रानज्जलोनपिं स्वच्छस्वादुशीतस्य
वारिणः । किञ्चिदुपशान्तश्रमश्च तेनाभवम् ।

ततः पुनरप्येकतोऽहं गन्तुमारभे । अतीतानि बहूनि वनानि, पृथ-
ग्यस्थान्य । परमेकौऽपि पुरुषौ मया न दृष्टः । कमाच्च तस्या रात्रिरपि ।
ऐन्द्रोमुखे च रक्षिण्या पद न्यधीयत । अद्य यावद्वात्रौ सुखेन तावद्दूर-
मागनोऽहम् । समुपस्थिते च दिने प्रतिपद शत्रुगिराकान्ते भूमण्डले कुत्र
गच्छेयम् ? कथयत कुत्र गच्छेयम् ?

॥ इति ससारचक्रे द्वितीयभागे वक्ष्य चक्रम् ॥

॥ अथैकादशं चक्रम् ॥

(आरण्यकसूक्तः ।)

द्वित्रय याग्यनाद्वनं पर्यटत्तवर्तिणि । विस्मृत्यापि नगर ग्रामं वा
गन्तुमिच्छामपि नाकरवम् । क्षुधातुरश्च वन्यैः फलमूलैश्चोदरमपूरयम् ।
तृपातैश्च प्रसवणानां लघु शीतं वार्यपित्रम् । अस्तहते च भगवति सवितरि,
यस्य कस्यापि तरोरपस्ताच्छयनमरुत्ययम् । श्रिते च सदसार्शास्त उ-
त्थाय पुनर्गन्तुं प्रावर्तिणि । दक्षिणतो वामतश्च किञ्चिदप्यपारिभ्रमन् ऋजुः
पश्चिमाभिमुखमेव परायणान् आसम् ।

चतुर्थे च दिवसे यथापूर्वमेव सवेगं गच्छत्तहं स्वच्छस्वादुपानीय-
भरितं मददेकं सरोऽपश्यम् । कृतज्ञानश्च तत्र जन्मान्तरगत इव चरणप्या-
त्मनो दुःस्तजातं व्यस्मरन् । शरीरं च सर्वथा दुग्धममयन् । चेतश्च तरे-
तोऽप्युपशान्तं सोत्ताहयमकरम् । इदन्तु विस्मृतनिशानीं कथयामि-मन रा-
शेन एकेमेव भरिने यज्जनवर्तते । तदेव च आनन्दशरीरं पश्यन्मोहयामि ।

वङ्गदेशेषु ज्येष्ठमासे फलानामाधिक्यं प्रसिद्धतरम् । अत्रैव तस्यैव सरसश्चतुर्षु तीरेषु फलभरानतशिरसो बहून्वृक्षानहमपश्यम् । तेषामेव फलैः क्षुद्रपशमनमकरवम् । पाठकाः ! अद्याहमस्मि नितरां प्रसन्नमनाः, यतश्चरीरं मे शीतस्सुगन्धवहो गन्धवाह आप्याययति स्पर्शनं, अनन्यं परतन्त्रधास्मि, न कापि चिन्ता, न वा किमपि मयं मनसि मे परिवर्तते । एतादृशं सुखं मे पितुरपि गृहे नासां देव ।

सरसोऽस्य तीरे मनो मे तथा प्रसन्नम्, यथेत उत्थातुमपि नेच्छामि । कस्मा अपि सुखं प्रदर्शयितुं नास्मि लेशतोऽपीच्छामि । परं वनाद्वनमेवं कियच्चिरं नाम परिभ्रमामि ? ग्रामो नगरं वा कुत्रास्ते ? कियद्दूरे वर्तते ? तदपि न जानामि । इत्थं नाम किमप्यकुर्वाणः कियच्चिरं स्थास्यामि ? यदि चात्रापि शत्रवो मेऽन्वेपमाणा आगमिष्यन्स्तदा किं वा ऽ भविष्यत् ? इत्यादिचिन्ताकुलश्च ततोऽप्युदतिष्ठम् । पश्चिमाभिमुखमेव प्रातिष्ठे च । कटिं प्रसारितकरेण च वृद्धेन दत्त स्वर्णसम्पुटं यथास्थानमुपालभ्यत ।

वनमार्गं परित्यज्य मार्गान्तरेण गन्तुमारभे । अत्यल्पदूरगतस्य च मे नातिदूर एव नील इव कश्चित्पर्वतोऽदृश्यत, यः किलास्तन्नच्छतो भगवतस्सहस्ररश्मे रक्तवर्णमयूखैस्सम्पृक्तोऽपूर्वामदभुतां शोभामवहत् । दृष्टमात्र एव तस्मिन्नद्रौ मनसो मे महानानन्दस्समजनि, यतो मे बाल्यादेव पर्यतेषु परिभ्रमणमभ्यस्तमासीत् । अचले चात्र यः कोऽपि तपस्वी महापुरुषो नूनं लभ्येतेति विचार्य पर्वताभिमुखमेव प्राचलम् ।

गच्छतो मे मध्येपथमेव व्यतीयाय दिवसः, सन्ध्या च समुपस्थिता, पर्वतस्तु दूर एवा दृश्यत । यथा यथाहमगतोऽगतो गच्छामि, तथा तथा गिरिरूप्यं पृष्ठतः पृष्ठतोऽपसर्पतीव । अन्धकारं मार्गस्य दुर्गमतां चागणयन् नहं गच्छाम्येव । एतावत्येव समये महान् कश्चिद्वनसूक्तो मम पार्श्वमाभित्यागच्छत् । भगवता महती कृपा कृता, यद्यस्याहं दृष्टिपथं न गतः । दृष्टिविषयतान्तु गतस्य मे नामापि न दृश्यत । भयेन नु ततोऽगतो गन्तुम-

निच्छंस्तत्रैव कस्यचित्तरोरधस्तादतिष्ठम् । क्षणाच्च कश्चिद्वयानकरशब्दश्चो
पदर्शयामास । ततश्च पूर्वदृष्टसदृशमेव कश्चिदन्यं मयङ्करं धुरधुरायमाणं
मदभिमुखमेवायान्तं वन्यं वराहमपश्यम् ।

दर्शनेनैवास्य मे चेतस्सम्भ्रान्तमभवत् । अवशिष्टञ्च धैर्यं पलायनपरं
बभूव । मम तु निकटे नास्ति किमप्यायुधम् । अस्ति चेदहं कामं प्रति-
कुर्यात् । अन्यं कमप्यात्मनो रक्षणोपायमपश्यन् श्रुतिरिति तस्यैवं तरोस्सर्वोक्षां
शालामारूढोऽतिष्ठम् ।

हा धिक्—मे भागपेयम् ! मूढलेऽव यावन्तः प्राणिनस्तान्ति
किं ते सर्वेऽपि मे शत्रवः, आरूढमात्र एव वृक्षम्मयि, स वराहोऽपि वृक्ष-
मूलमागत्य वृक्षाभ्यां वृक्षं ग्रहणमारमत । कदाचिच्च परितो वृक्षं सर्वेण भ्रम-
न्महदौत्सातिक्रमकरोत् । भयेन चाहं कम्पितसर्वावयवोऽभवम् । वृक्षोपरि
इदमवस्थातुमपि नाशकम् । पतनभयाच्च श्रुतित्यन्तरीयेण शास्त्रया सह श-
रीरमवधानम् । बन्धनेन किञ्चिदुपशान्तपतनभयोऽतिष्ठम् ।

यथा यथा रात्रिरभिवृधे तथा तथा सूकरस्य गर्जनमपि वर्धमान-
मभूत् । कियतः कालादनन्तरञ्च सोऽपि परिश्रान्तो वृक्षमूल एव न्यविशत् ।
अवसिता च कथंकथञ्चित्काळरात्रिः । औपस्थ्यश्चेतिमा च नमसि समदृ-
श्यत । पक्षिणां चुहचुहात्कारोऽप्यश्रूयत । प्रातस्त्येन मन्दमन्दबाहिना शी-
तेन सुगन्धिना वास्तेन ममापि श्रमः किञ्चिदुपशान्तोऽभूत् ।

यदा च भगवान् सदृशरादिमरात्मनो मण्डलं सम्यग्दर्शयद्भक्तानां
तदा स सूकरोऽप्युत्थाय पश्चिमाभिमुखमगच्छत् ।

भयेन गतप्राणतुल्ये शरीरे मे ततः प्राणस्य सञ्चार इवाजायत ।
ततः परमात्मानं धन्यवादैस्समभाषयम् । मनसि तु मे तदापि सूकरस्य तस्य
पुनरागमनमयं कृतपदमेवावर्तत । वनसूकराणां वदगोष्ठीणां वनेषु विचरणं

श्रुतपूर्वं मया । ततश्च—“ किमयं सूकरोऽन्येषां सूकराणामाह्वानाय गत-
स्यात्, यद्येवं प्राणरक्षणं कथं क्रियताम् ? ” इत्यादि चिन्तयंश्च क्षणं पुन-
रपि मूर्छितप्रायोऽतिष्ठम् । अन्ततश्च ‘ यद्भावि न तदन्यथा ’ इति वदधैर्यः
क्षणमप्यविलम्बमान उन्मोचितबन्धनोऽवतीर्य वृक्षाग्रात्तमेव नीलमचक्ष्मनु-
सरन्प्रातिष्ठे ।

पुनःपुनः परिवृत्तकन्धरश्च “ किं नु खलु सूकरो ’ मामनुयाति ”
इति पश्यन् द्रुतपदमगच्छम् । गच्छत एव मे केनचिद्गण्डोपलेन प्रहतपदस्य
दाक्षिणोङ्गुष्ठो विदलितोऽभवत् । प्रावर्तत च धारया रक्तं प्रबोद्धम् । मूर्छित-
श्चाहं तत्रैव न्यपतम् । ततः किमु वा संवृत्तम्, नाहं किमपि जानामि ।

॥ इति द्वितीयभागे एकादशं चक्रम् ॥

—०—

॥ अथ द्वादशं चक्रम् ॥

(जगतो जननी ।)

०—[+]—०

अतिसुखमयी निद्रैव । मनोहारिणी शान्तेरिव मूर्तिः । आनन्दमय्या
जनन्या उत्सङ्गे स्वपिमीव । उत्तालतरलतरङ्गविक्षेप्या महता सागरेण श-
न्तभाव इवालम्बितः । महाप्रलयस्यानन्तरं नवीनया सृष्ट्यैव मुग्धा मूर्ति-
धृता । मनैव वा पापमयं स्थूलशरीरं परित्यज्य सूक्ष्मदेहो धृत इव । कुत्रा-
हमस्मि—स्वर्गेऽथ—भूमण्डले ? सचेतनोऽहमचेतनो वा ? स्वप्नोऽयं
माया वा ? मन्दमन्दमुन्मीलिते मया लोचने, अपश्यं च सत्यमेव जनन्या
उत्सङ्गे विवर्तमानमात्मानम् ।

यदाहं सचेतनोऽभवम्, उदमीलयं च लोचने, तदात्मानं सत्यमेव
कस्याश्चन दयामय्यातस्पस्विन्याः, या किल कापायवसनधारिणी यस्याश्च
मूर्तिस्तप्तस्पर्शसवर्णा चाभवत् उत्सङ्गेऽपश्यम् । महता प्रेम्णा सा मनैव
मुखं निरीक्षमाणाऽवर्तत । दृष्टमात्रायामेव तस्यां पुलकितमिध मे मनोऽभ-
वंत् । प्रायेत चाहमुत्थानाय, परं तस्या प्रतिपिद्धस्तथैवावर्तिषि ।

१ । अहो ! केयं कृष्णाया इवापरा मूर्तिः ! केन बाह्यस्य उत्सङ्गे निहितोऽभवम् ? कस्य वा सुकृतस्य परिपाकेनाहमत्रागतोऽस्मि ? सर्वमिदम् नुविन्दितवर्तो मे गद्गदतामभजत स्वरः । नयेन चानन्दजलप्लाविते अभवताम् । कथं वथश्चिच्चापृच्छन्ताम्—“ मातः का नाम त्वम् ? दोनो हीन-
धायमनाथः कथं तवोत्सङ्गमनुपासः ? मातः किमित्येतावती दया मधि-
कृता ? ” इति ।

१ । तपस्विन्या तया, या किल किञ्चिदधिकत्रिंशत्पूर्वदेशीया समभाव्यत, प्रत्युत्तरमदीयत—“ कथं त्वमत्रागत इत्येतत् ज्ञातुं किमित्येतावदुत्प्लुकोऽसि ? का नामावश्यकता तज्ज्ञानस्य ? सर्वं समये स्वयमेव व्यक्तीमविप्यति । किञ्चित्कालं शान्तस्तूष्णीं तिष्ठ । ” इति । अहन्त्ववदम्—मातः ! कथमहं शान्तस्तूष्णीं तिष्ठेयम् ? नूनं न जानासि त्वं मे जीवनवृत्तान्तम् । अतएव च शान्तस्तिष्ठेति कथयसि । तवोत्सङ्गे शयनेन यादृशं सुखमनुभवामि ता-
दृशं जन्मनोऽद्यावधि मे कदापि नासीत् । तव निकटमुपगतवत एव मे महती शान्तिस्सम्पन्ना । अद्यापि मातः कथय, वध्नाभ्यञ्जलिम्, पतामि चरणयोः, कथमहमनुप्राप्तस्ते निकटम् । ” इति ।

ततो वक्तुमहं नाशकम् । शटित्युदतिष्ठम् । यद्यपि तदानीं नाली-
न्मे शरीरेऽत्यल्पमपि बलम्, अद्यापि उत्साहेन केवलमुत्थितोऽभवम् । उ-
त्थितश्च तस्याश्चरणयोरुपतम्, अगृह्णा च पादौ, सा तु शटित्येव मामु-
त्थाप्योरसावालम्बत । अवदच्च—“ वत्स ! तूष्णीं तिष्ठ, किमितीयद्रो-
दिषि ! नितरामसि त्वं हीनबलः, भवेच्छिरोवेदना ते सप्तभ्यो दिवसेभ्यो-
ऽनन्तरं क्लिष्ट ते चेतना जाता ! दुग्धेनैव किञ्च केवलं तव प्राणा प्रियन्ते ।
तूष्णीं भव वत्स, मारुदः । ” इति ।

किमिदं नया मृतम् ? किमहमेकं सप्ताहमचेतनोऽन्तिष्ठम् ! अत्रान्तर-
एव कुतोऽहं न मृतः । हा धिक्, कीदृशाः कठिना मे प्राणाः ? न जानामि
विधाया किमगममायुस्तद्वलितम् ।

स्थातुमशक्तश्चाहं धूर्णितशिरास्तपस्विन्या उद्गसङ्गे पुनरुपतम् । तप-
स्विनी च सा ताळवृन्तेन वीजयितुमारभत । कियतः कालादनन्तरं च यथा
पुरमभून्मेऽवस्था ।

किञ्चित्स्वस्थशरीरश्चाहं तूष्णीमतिष्ठन् वक्तुमारभे—“ सम्यग्गहं
स्मरामि—यनसूकरमयात्पलायमानोऽहं गन्धोपलस्वलितचरणो भिन्नपादाङ्गु-
ष्ठोऽपतम् । मूर्छितश्चाभवम् । कुत्राहमपतं तत्तु न जानामि । तदनन्तरं च
किं संवृत्तं तदपि न ज्ञायते । मातः ! कथय कृपया कथन्ते मयि निपतिता
दृष्टिः । काममुत्कण्ठितोऽस्मि श्रोतुम् ” इति ।

तपस्विनी त्वब्रवीत् —“ यदि ते महानेव निर्वन्धस्तर्हि शृणु कथ-
यामि । स्थानमिदं नीलगङ्गनामकम् । समीप एवास्य कश्चिदस्ति नीलो नाम
गिरिः । अहन्तु नितरामेव दौभाग्यशालिनी तपस्विनी काचित् । अस्तु
वृत्तान्तं मे पश्चात्कथयिष्यामि । कुटीरेऽत्र वसन्त्याः प्रायो विंशति वंसरा
अत्यगुः । नास्ति कोऽपि मे सहायभूतः । एकाकिन्येवाहमत्र प्रतिवसामि ।
नातिदूर एवास्ति कश्चिद्ग्रामः । तत्रत्याश्च काश्चन महिल्ला यदाकदाचि-
दत्रागच्छेयुः अहमपि यदाकदाचि द्रुच्छामि तं ग्रामम् । अद्याष्टौ
दिवसा अतीताः—किञ्चन कार्यमुद्दिश्य तमेव ग्रामं गताभवम् । अहं
प्रायः प्रधानमार्गं परित्यज्य वनमार्गेणैव गच्छाम्यागच्छामि च ।
नस्मिन् दिने प्रातर्निजं कुटीरं प्रतिनिवर्तमानाया मे मध्येमार्गं
निपतिते कस्मिंश्चिन्मूर्छिते बालकेऽपतद्दृष्टिः । समीपमुपसर्पितवत्या च मया
त्वमेवोपलब्धः । नासिकायां निहितहस्तया च मया निश्वासश्चलन्निवाचाग-
म्यत । परन्तु चेतना मात्रयापि नाभूत् । पादाङ्गुष्ठात्तु रक्तं धारया प्रवह-
तिस्म । झटित्येव मया कुतश्चिदानीताया मूलिकाया लेपेन रक्तनिस्सरणं
निरुद्धमभवत् । बहुभिरप्युपायैरनुष्ठितैश्चेतना परं नाजायत । कस्मिन्नप्यनु-
पलब्धे मनुष्ये महता परिश्रमेण कथंकथञ्चिदहमेकाकिन्येव त्रयमिदानीतवती ।

७ दुग्धं विना किमपि त्वां पाययितुं नाशकम् । द्वितीयस्मिन् दिने
 श्वा वेगेन तप ज्वरस्समभूत् । अशनपानादिकमपि परित्यज्य त्वामुपच-
 रन्त्यामपि मयि ज्वरो दिने दिनेऽधिकतामेवाभजत् । वायुवेगेन त्वं मध्ये
 मध्ये प्रालापोऽपि । सप्तम्यो दिनेभ्योऽनन्तरं भगवतः कृपयाद्य मुत्थोऽसि
 किञ्चित् । सर्वमपि कष्टं गतप्रायमेव । वत्स ! तपस्विनी नामाहमस्मि । संसार-
 मोहस्य परित्यक्तस्य मया महान् कालः । परन्तु न जानामि
 तत्त्वां पश्यन्त्या एव मे मनः परवशमिव भवतीति ।
 अद्य मे मनः क्षणमपि भगवदर्चनवन्दनस्तोत्रादिषु न प्रवर्तते ।
 न जानामि कुतः पुनरपि चेतस्संसाराभिमुखी भवतीति । वत्स ! अयमेव
 हि तव वृत्तान्तः । तवापि मुखार्हं किमपि श्रोतुमिच्छामि, परं नाद्य, किन्तु
 द्वित्रदिनेभ्योऽनन्तरम् । यदा त्वं सख्यो भविष्यसि तदा कथयिष्यसि ।
 नास्ति किमपि भयमिदानीम् । नास्ति लेशतोऽपि ज्वरः । त्वदर्थे किमपि
 पकुं याभ्यहमेदानीम् । यावदहमामच्छामि तावत् त्वमत्रैव शेष्वा । अ-
 पापे त्वमसि दुर्बलः । अतश्च मा प्रयतस्वोत्थातुम् । ” इति । एतावदुक्त्वा
 च सा कुटीरात्तस्माद्द्विर्निरगान् ।

तपस्विन्या अस्मिन् कुटीरे विनात्यावश्यकान्यदार्थान्किमपि नासीत् ।
 पात्रचर्ममयमेकमासनमवर्तत यत्राहं शये ! शिरःपार्श्वे ताम्रमयः कश्चित्क-
 ण्डलः, भित्तिलग्रश्च कश्चिदण्डः, आसीत् । पटलाधारदारुलम्बिनि च
 त्र्यचिद्वेणुदण्डे द्वित्राणि कापायवसाप्यवर्तन्त । एवमेवात्सुषुक्ता अन्येऽपि
 त्वनासन् पदार्थाः । कुटीरन्तु शुद्धं मनोहरं चावर्तत ।

शयान एवाहमित्थं मनस्यकलयन्—“ पश्य, परमात्मापि कीदृशो
 दयालुः । कुत्राहमासम्, कुत्र चाद्यागतः । यदा यदा यस्यां ऋत्यादिदा-
 यदि पताभ्यहं तदा तदा स एव भगवानविलम्बेन ततस्ततो रक्षति । देव्या
 राश्यास्ताहाय्येन यदा दशमाऋचिदिताकारागृहावहमुन्मुक्तो वनन्तावेपेन

मङ्गलानाम्न्या जंरठाया गृहे प्रतिच्छन्न आसम् ; ततोऽपि पुनर्न जाना-
कस्या देवताया दययान्धकार एव नौकारूढः पलायामास । अचिन्तितमेव
नौकाया मज्जनम् । महाकुल्यायास्तारे मम शवतुल्यतया तरङ्गैः प्रक्षिप्त-
स्यावस्थानं च विचित्रमेव । प्राणास्तु तदानीमेव गतप्राया आसन् । भाग्येन
तु देवनारायणमुखोपाध्यायस्य दृष्टिर्मयि न्यपतत्, येन गच्छन्त एव प्रा-
णास्स्थिरा अभवन् । अहो! देवनारायणमुखोपाध्यायस्य गृहे कीदृशं सुखमा-
सीत् । क्रमेण सर्वेऽपि वृत्तान्ताः स्मृतिपथमवतरन्ति । कुत्रास्ते देवनारायण-
मुखोपाध्यायः ? कुत्र च स निर्मलकुमारः । कुत्र च सा देवी राज्ञी? इति

देव्यां राज्ञ्यां स्मृतमात्रायामेवान्यस्य सर्वस्यापि स्मरणमन्तर्हितमभ-
वत् । नेत्रे चाश्रुपूर्णे अभवताम् । देव्या राज्ञ्या मनोहरा मूर्तिर्नेत्रयोः पुरतो-
ऽभवत् ।

एतावत्येव समये तपस्विन्यागत्याब्रवीत्—“ वत्स ! उत्तिष्ठ, मम
हस्तमवलम्ब्य मन्दमन्दं बहिरागच्छ, हस्तपादमुखं प्रक्षाल्य यावदिच्छं
कियत्किञ्चिदभ्यवहर ’ इति ।

अहमपि ‘ तथे ’ ति तस्या हस्तमवलम्ब्य बहिर्गत्वा देहद्वयामुपा-
विशम् । अहो अन्यादृशं रामणीयकमस्य स्थानस्य । दृष्टमात्रमेवेदं मोहयति
मानसम् । कुटीरस्य पुरस्तात्स्वच्छमुन्दरं किञ्चिदस्ति चत्वरमलरीयः, यच्च
मालतीकुन्दमल्लिकादयः कुमुदलताश्शोभयन्ति परितः । पुष्पाणां मनोमोह-
नेन गन्धेन कृत्स्नमेव कुटीरं सुष्ठु वासित भवति । एतादृशं समणीयं स्थानं
एव यावन्न कदाचिद्दृष्टं मया । शीतेन सुगन्धेन वातपोतेनाहस्पृशा प्रकु-
लमिवाभवन्मनः ।

पादहस्तमुखं प्रक्षाल्याद्रेण यत्नेन कृत्स्नमेव दरीरममार्जयम् । क्षुद्रपि
तदानीं विशेषतः प्रञ्जलित्यभूत् । पृथङ्कृताकेन सह चतस्रो रोटिका भुक्त्वा

कोप्यं दुग्धं च पीत्वा सोत्साहोऽभवत् । शुके भयि तपस्विनी
 कुटीरस्य बहिरङ्गिन्दे शयनमकल्पयत् । तत्रैवाहं न्यविशम् । एताव-
 द्दिनेषु व्यतीतेषु वृद्धरोगिणा वृत्तानि वस्तून्यपलोकयितुमवसरो लब्धः ।

इदन्तु कथयितुमहं व्यस्मरम् । इदानीमेव ज्ञापयामि—यदाहमचे-
 त्तनो भूर्जितोऽभवं तदा तपस्विन्या स्वर्णकरण्डकं पत्रमन्विष्य मत्कटेर्निष्का-
 ल्य कुटीरस्य कुत्रचित्कोष्ठके निहिते अभूताम् । यत इयं विरक्ता काचि-
 त्पस्विनी, तत एवेवं वस्तुद्वयं मया लभ्यत, यस्य कस्यचिदन्यस्य चेद्वस्तु-
 गतमभविष्यत् दुर्लभमेवा भविष्यत् । कुटीरद्वहिःपङ्कजं ह्यहमिदमपि सहै-
 वानयम् ।

गताया तपस्विन्यां निविष्ट एवाहं प्रथमतः पत्रमन्विष्येवोदनोचयम् ।
 भवश्यं च तत्र किञ्चिद्दानपत्रम् । आः । इदन्तु देव्या राज्ञ्या हस्तलिखि-
 तमेव । महतानन्देन कौतूहलेन च सह तदहमपठम् । अनेनैव सह किञ्चित्पुरातनं
 पत्रमपि तत्रासीत् । अक्षराणि तु सर्वाण्यविकलान्यासन्, मध्यास्तु वर्णां
 सुष्टमायोऽभवत् तदप्यहमपठम् । तत्रैवं लिखितमासीत्—

“ नौकाचलस्य यत्र कुत्रचिद्गुहायां महाराजस्य नरेन्द्रनारायणस्य
 ‘ गुप्तधनं ’ रत्नगृहं वा वर्तते । अस्मैव वंशप्रभो योऽपि कोऽपि बान्धि-
 प्येवं रत्नगृहमुपलभेत स एवास्य स्वामी भविष्यति । ”

“ सत्र वर्षमासादिकं किमपि नासीद्विखितम् । पूर्वोक्तांश्चञ्चलान्निना
 न कोऽप्यन्यदशब्दस्तत्रासीत् । पठित्वा चाहं दिङ्मोहमिवागच्छम् । कि-
 मपि हृदयं नावातरत् । को नाम स वृद्धो रोग्यासीत् ? येनेदं मया दत्तम् ।
 किं स कोऽपि पत्रलिखितस्म नरेन्द्रनारायणस्य वंशजेष्वेव स्यात् । न चे-
 दिदं पत्रं तस्य दस्तं कथमुपागतम् ? यथैव तर्हि स एतावतो दिवसान्
 किमिति कारागृहेऽनिष्ठत् । मन्ये भस्यैव वृत्तान्तस्य परिज्ञानाय रामस्तं
 चन्दीचकार, इयञ्च कष्टमवात् । महर्हिदं कष्टं यदगणितस्य धनस्य स्वामी

नाम भूत्वा स आत्मानं दुर्भगमकथयत् । आस्तामिदम्, किमिति नाम स मह्यं निजं दानपत्रमदात् । इदं च देव्या राज्यैव लिखितं नूनम् । तर्कयामि—तस्मिन् कथयति देवीं राज्यस्त्रिदिति । तस्य दानपत्रस्य यत्तेन वृत्तम्, यच्च पूर्वं मया पठितम्, यच्च देव्या राज्या लिखितम्, अयमेव साराशः—

“ मत्तत्सप्तमस्य पूर्वपुरुषस्य कालादिदं रत्नगृहं नीलाचलस्य कुत्रचित् गुहायां छन्नं वर्तते । मम पिता, पितामहः, प्रपितामहः, ततः पूर्वं चेदं रत्नगृहं द्रष्टुं नापारयन् । अहमप्यस्मिन् कार्ये नाभयं सफलमनोरथम् । अतएव महाराजस्य नरेन्द्रनारायणस्य दानशासनं तुभ्यमपर्यामि, त्वमेवास्य कार्यस्याहं इति मन्येऽहम् । यदि तव भाग्येन रत्नगृहमुपलब्धं स्यात्त्वया, त्वमेवास्य स्वामी भविष्यसि । ततश्च तव पुत्रपौत्रद्वयम् । यदि कश्चिदाशङ्केत—सत्सु बहुषु कुतस्त्वमेवास्यार्ह इति मया निश्चितं इति, वीरजा देवी देवी राज्ञी समाधास्यते । सैव मं प्रधानतया साक्षिणी । किमधिकेन ।

बन्धोपाध्यायः—

श्रीनारायणदेवशर्मा ” ।

“ पुनश्च—

“ यदि त्वयापि रत्नगृहमिदं नोपलभ्यते तदा यस्मै फलं विद्यो ग्याय दानपत्रमिदं देहि । यदाहं सम्भवसचेतनस्मुत्थचित्तः आस तदा दानपत्रमिदं मया व्यलिख्यतम् । ”

पत्रयोरनयो पठनेन महान् दर्पस्समजायत । आनन्दतागरे निमग्न इवाहमभवम् ।

सौवर्णसम्पुटम्योदघाटनाय बहु प्रायते । नाशकं परं तदुदघाटयितुम् । अनिच्छन्नापि तदा सम्पुटं परं च कुत्रचिच्छन्नमस्थापयम् ।

तपस्विनी सा, यामहमिदानीं मातरित्येव सम्बोधयामि, यानपूजादिकं निर्वर्त्य कुत्रचिच्चाग्रपात्रे फलमूलादिकं दत्तेन धारयन्ती समागत्य मनःपुरस्तादुपाविशत् ।

अत्रं च तामहम्—“ मातस्त्वमसि धन्या । धन्यश्च त आत्मी-
यतामिमानः । न केवलं ममैव माता त्वमसि, अपि तु जगत् एव माता
त्वमसि ? ” इति ।

॥ इति संसारचक्रे द्वितीयभागे द्वादशं चक्रम् ॥

—•—

॥ अथ त्रयोदशं चक्रम् ॥

(अन्वेषणम्)

० — [+] — ०

पद्मदश दिवसान्यतीतानि । मम दुर्बलता निश्शेषतो व्यनश्यत् ।
पथापूर्वमहं सबलो दृढगात्रश्चास्मि । तपस्विन्या अपि कार्यं यथापूर्वं सम्य-
क्प्रचलति । प्रातःपञ्चघण्टावादनकाल्यभूति दशघण्टावादनपर्यन्तश्च कालो
मदर्धभोज्यनिर्माणादिना याति तस्याः । सतः पारायणपूजादिकं करोति ।
जनन्तरं भोजनादिकं करोति । प्रायो मध्याह्नात्परं द्वितीयघण्टावादनपर्य-
न्तकाल एव सर्वमिदं कृत्यजातं परिसमाप्नोति । तार्तीयघण्टावादनकाले
पुनर्मां कन्दमूलादिना तर्पयति ।

यस्सायङ्कालादारभ्यार्धरात्रपर्यन्तं मदीयं जीवनचरितं मात्रा साव-
धानया श्रुतम् । श्रवणकालं तस्या विचित्रैव दशावर्तत । कदाचिरसा शृ-
ण्वन्त्येव मन्त्रमुग्धेवाद्दृश्यते, कदाचिच्च पर्यश्रुलोचनाभवत्, कदाचिच्चानिभि
षाभ्यां लोचनाभ्यां मामेवापश्यत्, कदाचिच्चोष्णदोषौर्निश्वातैरधरोष्ठमशौ-
पयत् ।

उदश्रुलोचनाया मात्रा मदीयस्त्वोऽपि वृत्तान्तं ऐकैकश्येन श्रुतः ।
मयापि सर्वोऽप्यात्मनो वृत्तान्तोऽविकलः कथितः, केवल वृद्धेन रोगिणा
सह सहायः, स्वर्णसम्पृष्टादिप्राप्तिश्च न कथितः । सर्वमप्यात्मनो वृत्तान्तं
मया सा धारिता, तथा त्वय याचजिज्ञो वृत्तान्तः कोऽपि नोक्तः । ‘ कथ-
यिष्यामि ’ ‘ कथयिष्यामि ’ इत्येवायमपि दिवसो यापिनः । तपस्विन्या

मातुर्वेदनमण्डलमेव हृदयगतां महतीं चिन्तां व्यनक्ति । तदीयाङ्गमार्दवं च नूनमियं कस्यचिन्महाराजस्य पट्टमहिषीति पिशुनयति ।

तपस्विन्या मातुस्तिष्ठः कुप्यस्सन्ति । यत्राहं तिष्ठामि सैवान्यान्यां महती । इतरयरेका पूजागृहमित्यन्या महानसमिति च व्यपदिश्यते । पूजागृहं सदैव पिहितद्वारं वर्तते । एषु पञ्चदशसु दिवसेषु कदापि मया पूजागृहं चिवृतद्वारं न दृष्टम् । विधायैव कवाटं पूजामपि करोति सा । पूजागृहद्वारपिधानविषये तस्या महती सावधानता । कदाचिदास्मिन् विषये सा मया पृष्टा कथान्तरमस्तावेन वार्तामिमामन्तरधापयत् ।

अपराहस्यायं समयः । प्रायस्तृतीयघण्टावाक्नमपि जातं स्यात् मां फलमूलादिकं भोजयित्वा मातायैव पूजागृहं गता । ममापि तस्य स्पर्णसम्पुटस्योद्घाटनायावसरो लब्धः । समीप एव किञ्चिदयोमयमायुधं पतितं लब्धम् । तस्य साहाय्येन महता परिश्रमेण च स्वर्णसम्पुटमुदघाटयम् । वस्तुद्वयमेव ततो मयाऽलभ्यत । तत्रैका सुवर्णमयी ह्रीरकजटितमनोहारिणी मुद्रिका । अन्या च काचित्सुवर्णमयी कुक्षिका । आभ्यवस्तुभ्यां को वाभिप्रायः प्रकटीभवेत्, किमपि न ममान्तरमविशत् । 'तिष्ठतु सर्वमिदम्, एकदा पर्वतं तावदिमं पर्यटामि, तत्र पत्रे लिखितमस्ति— 'नीलाचल' इति, अस्य पर्वतस्य च धूयते नाम नीलाद्रिरिति । तर्हि किं तस्मिन्नेवाद्रौ कुत्रचिद्गुहायां तद्रत्नगृहमस्ति !' सर्वमिदं मनसि विचार्य मातुरज्ञात एव नीलाद्रिं प्रति प्रार्तिष्ठे । अर्धघण्टाकाले पर्वतस्याधः प्रापम् । पर्वतोपर्यारोहणाय चक्रवक्त्रा काचित्पथा परमवर्तत । तथैवाहमुप-सीगेदुगारभे ।

अहो ! केयं मनोहारिणी शोभा स्थानस्य ! भगवान् मयूखमाली क्रमेणास्ताचलमुपसरति । सौवर्णैस्तस्य किरणजाळैः कृत्स्नमरण्यं सुवर्णमयमिवात्र यत् । निर्जनेऽत्र महत्यद्रावहमेकाकी तत इतस्तद्यरामि । ग्रैष्मैः प्रचण्डतमैः प्रभाकरस्योमैः प्रतापितास्सर्वेऽपि वृक्षा लता गुरुनाथ स्थानता-

यात्राः किञ्चिदुपशान्ते रविकराणां क्रौर्ये सायन्तनेन शीतेन समारणेन
 स्पृष्टाः पुनर्ज्विनमिव प्राप्ता महती शोभामपूपुपन् । अहमप्येतादृशे स्थाने
 तिष्ठन् पश्यंश्च शोभामेताममहान्तमाजन्दमन्वभवम् । पुरत एव च स्व-
 च्छस्वादुपानीयवाहि प्रस्रवणं किमप्यासीत्, यस्य शोभा न मया शक्यते
 वर्णयितुम् ।

अयमेव नीलाचलः । अत्रैव कुत्रचिन्महाराजस्य नरेन्द्रनारायणस्य
 महती सम्यत्तिरस्ति । परन्तु कुत्रास्ते, न जानामि । यदि समाचीनमभि-
 ज्ञानं तत्स्थानज्ञानाय लिखितमेव स्यात्, तर्थावावधि किं सा शिष्येतापि ?
 सप्त सप्त पुरुषा अतीताः, केनापि तत्स्थानं न लब्धम् ; का कथा मम दुर्भ-
 गस्य तपस्विनः ? कार्येऽस्मिन् हस्तप्रक्षेपो मादृशस्य मूर्खतामन्तरा किं वा
 प्रकाशयेत् ।

किं तर्हि कार्येऽस्मिन्ममा न प्रवर्तितव्यम् ! कुतो न ! अवश्यमेव
 प्रवर्तये । को वा जानाति कस्य कीदृशं भागधेयमिति । प्रसिद्धं हीदम्-
 “ स्त्रीणां चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं.....वेदो न जानाति कुतो मनुष्यः ”
 इति । आशा हि नाम परलब्धी सर्पस्य । आशायैव हि सर्वमिदं जगद्धि-
 यते । एवं स्थिते निराशः किमिति भवानि ! स्यात्कदाचिन्मयैव भगीरथेन
 भाग्यमिति भगवत्सङ्कल्पः ।

यावदस्तमनं सूर्यस्य यथाशक्ति पर्वतस्य सर्वेषु स्थानेषु सम्यगन्वे-
 पयम् । यदा च सर्वत एवान्धतमसावृता अभवन् दिशः, तदा कुटीर-
 न्यवृत्तम् । माता मामेव प्रतीक्षमाणा वर्तत । दृष्ट्वैव मां साज्वीत् - “ वः स
 अथ यावत्पुत्र गतोऽभवः ? किं नीलाचल गतोऽभवः ? ” इति । मया तु
 समुचितमुपरं समयोचितमदीयत । सायन्तनाय कर्मणे पूजागृहं सा प्रावि-
 शत् । अहमपि देहज्यामुपविष्टो नानाविधाभिधिन्ताभिस्तमाविष्टोऽतिष्ठम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे त्रयोदशं चक्रम् ।

॥ अथ चतुर्दशं चक्रम् ॥

(महती विपत् ।)

इत्थमेव प्रातस्सायं मध्याह्ने वा यदा यदावसरो लभ्यते, तदा तदा नीलाचलं तं गत्वा सर्वाणि शिखराणि सर्वां गुहाश्च सम्यगवलोकय-
न्नासम् । ' कुत्राहं गच्छामि ? किं वा तत्राहं करामि, इत्येतमर्थं कदापि
तपस्विन्यै मात्रे नावेदयम् । सा तु यदाहं पर्वतात्प्रतिनिवर्ते तदा ' एवं
अमुकं देशं गतः किले ' ति स्फुटं वदेत् । अनुक्तमेवेयं कथं जानातीति
तु महान्मे विस्मयः ।

दिवसेष्वेव मातुस्स्वभावः पूर्वापेक्षयान्यादृशो दृश्यते । यत एवाहं
नीलाचलं गन्तुमारभे तत एवेमां चिन्ताप्रस्ता सन्देहशीला च तर्कयामि ।
यदेयं पूजागृहं प्रविशति तदेव खल्वहं ग्रहिगच्छामि, एवं स्थिते कथमियं
जानाति ' अमुकं देशं गतं ' इति ।

पर्वतात्प्रतिनिवृत्तमागतं मामियं सकौतुकं सविस्मयं च किञ्चिदप-
वार्यं पश्यति । अहं त्वजानान इव किमपि तिष्ठाभ्यविकृतः ।

अद्य यावदस्या जीवनवृत्तान्तश्रवणस्यावसर एव न लब्धः, यतो न
मे कार्यान्तराय विरामः—न चास्यास्समीप उपविशाम्यपि । दिने दिने क्र-
मश इयं चिन्तया विग्ना विवर्णा च परिदृश्यते ।

इत्थमेव व्यतीत एको मासः पश्यतो मे, न च रत्नगृहस्य कोऽपि
वृत्तान्तो ज्ञातः । अन्वेषणे तु तस्य मया यावच्छक्ति प्रयत्नः कृतः ।

एकदा तु मध्याह्ने मुक्तपीतोऽहमळिन्दे सन्निविष्ट आसम् । मन्ये
सुप्तोऽपि । माता च देवपूजायै पूजागृहं प्रविष्टासीत् । अचिन्तितमेव कर्ण-
पथं गतेन केनचिन्मनोहरेण गीतेन प्रबुद्धोऽभवम् । उन्मील्य नयनेपश्यंश्च
कमपि नालभे । उत्थाय तत इतः परिभ्रमन्नपि न कमपि । पूजागृहमपि
यथापूर्वं विहितकवाटमन्तर्द्वारगळं च । कवाटिकायां किमपि रन्ध्रमपि ना-
सीत्, येनान्तर्गतं द्रष्टुं शक्नुयाम् ।

गीतेन त्वनेन मे मानसं व्याकुलमभवत् । यदा कथञ्चिदपि मनसस्त्वा
स्थं न समभावयम्, तदा गिरौ पर्यटनमेव समुचितं निरचिनवम् । तेषु
दिवसेषु गिरिपर्यटने महदेव कौतुकं मे समभवत् । यदा यदावसरो लभ्येत
तदा गिरिपर्यटनमेवेच्छम् । येन गीतेनाहमभुत्सि—तदिदं गीतम्—

॥ द्विपदी ॥

कतिचिदहानि न सन्नतमिति नाकलयस्म रूपदलुरितम् ।

मतिमन्मधुरं कृतपदमनिशं मनसि मम त्यच्चरितम् ॥

नियतं दूरे तिष्ठतु गात्रं निकटे चेतोऽविरतम् ।

प्रयताः प्राणास्त्यदधीना मे प्रियतम न किमपि दुरितम् ॥

स्वर्णसम्पुटं हस्ते गृहीत्वाहं पर्वतं प्रति प्राप्तिष्ठे । अत्रागतस्य मे
मासत्रयं व्यतीतम्, एतन्मध्य एव मयागिरेस्तथाणि स्थानान्यवलोकितप्रा-
याणि । किमित्यवलोकितप्रायाणांत्येव कथयामि, द्विष्विर्वैकैकं स्थानं मया-
वलोकितम् । केवलं दक्षिणतः पर्वतस्यैकं शिखरमेव नावलोकितम्, त-
च्छिखरपर्यन्तं गमनं किञ्चिदसाध्यमिव । भयानकं च तत्स्थानम् । अनव-
लोकितपूर्वस्य तस्य स्थानस्यावलोकने महती समुत्कण्ठा मे समुदभूत् ।
तत एव गन्तुमहं निरचिनवमपि ।

निश्चयमात्रेण किं वा भवतु ? तत्स्थानगमनाय न कोऽपि मार्गो न
वा कोऽपि पथोऽवर्तत । मम तु तत्स्थानगमनमत्यन्तमावश्यकम्, तर्हि
किमत्र कर्तव्यम् ? अन्ततो मदता साहसेन स्मरन्मनसि भगवन्तं वृ-
क्षाणां मूलानि शिलाखण्डाश्चावलम्ब्योपर्यारोढुमारभे । किं कथयामि तस्य
मार्गस्य दुर्गमताम् । यदि किञ्चिदप्यनवधानं दृष्टिविभ्रमो वा स्मात्तमि-
न्यामेवात्मानं पश्येयम् ।

अस्तु, यथाकथञ्चित्तत्तनुच्छिन्नं कण्टकैश्शरीरं विदारयन्नुच्चैर्निध-
संश्च तदेव शिखरं प्रापम्, यद्धुभिर्वृक्षैर्गुल्मैश्च समाच्छन्नं दूरात्पश्यतां
दृष्टिपथमेव नोपगच्छति ।

हा धिक् ! कीदृशमिदं भयङ्करं स्थानम् । केयं सर्वतोऽपि निश्च-
ब्दता ! न मनुष्यो न मान्यः कोऽपि पशुर्दृश्यते ! अत्युच्चतमा देवदारु-

सालादयो वृक्षाः केवलं दृश्यन्ते । भगवान् सहस्रकिरणोऽपि क्रमेण संह-
रन् फरान्सहस्रमपि पश्चिमत उपसर्पति । क्रमेण घनीभावाद्वृक्षाणामन्ध-
कारोऽपि निजमधिकारमशून्य चिकीर्षुस्सन्नयति सर्वतो व्यापनाय । मार्गो-
ऽपि न परिज्ञायते ! हा हन्त ! किमहमितः करोमि ! कुत्र गच्छामि !
दुश्शक इतो निर्गमः ! व्यर्थमत्रागतोऽस्म्यहम् । आः कष्टम् ! नूनमथ
गमिष्यन्ति मे प्राणा निरर्थकमेव । स्वयमेव स्वशिरसि धूर्त्तामपातयम् !
इत्यादि चिन्तयन्नहमेकतोऽतिष्ठम् । भयेन गतप्राया इवाभवन्मे प्राणाः ।
इदयं कम्पितुमारभत । पश्यत एव मे सर्वतोऽन्धकारावृता अभयर्न् दिशः ।
हस्तोऽपि मे नादृश्यत ।

अनात्मार्थानोऽहं कुत्रचिन्महति गण्डोपलेऽधोलम्बितपाद उपाविशम् ।
उत्क्षिप्तनयनश्च घनघटाच्छन्नमपश्यं नभः । अतर्कयं च क्षणाद्वात्यामाग-
मिष्यन्तीम् महतीं च वृष्टिं भविष्यन्तीम् । कथं प्राणानहं रक्षेमिति चि-
न्तयंश्च भ्रातभीतोऽभवम् ।

अनर्तातेष्वेव पञ्चपेष्वपि क्षणेषु महान् अंशानिलस्समूलमुत्पाटयन्निव
वृक्षान् भिन्दन्निव नभश्शब्देन समाययौ । सूक्ष्मसूक्ष्माश्च शर्कराखण्डा
वात्यया प्रेरिता नयनयोरपतन् । करकवृष्ट्येव ताड्यमानं शरीरं क्षौद्रपटल-
लतामिवावलम्बितुमारभत । अनिच्छन्नपि न्यमीळयं नेत्रे । वास्योन्मूलि-
तः कश्चन वृक्षो दशहस्तदूरं सशब्दं न्यपतत । तेन महता शब्देनोद्भ्रान्त
इवाहमभवम् । विदीर्णं इव च श्रोत्रे । किञ्चिदुपशाम्यत्येव वात्याया वेगे
हस्तिशुण्डादण्डानुकारिणीभिर्भारामिर्वृष्टिः पतितुमारभत । घोरमगर्जनं घना ।
पर्यस्फुरस्तत इतो विद्युलता । जीवनाशया च परित्यक्तोऽहमभवम् । ना-
तिदूर एवापतदशनि , इदमेव भागधेयम्—यन्मे शिरसि नापतत् । अथवा
दौर्भाग्यमेव मे । अशनिपाते हि सति क्षणादुन्मुक्तो भवेयं सर्वैरपि दुःखैः ।
प्रभया च दुर्निरीक्षया शनैर्निर्मूलिते मे लोचने । मूर्छामिवाहमापन्नस्सची-
त्कारं न्यपतं भूयौ ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे चतुर्दशं चक्रम् ।

॥ अथ पञ्चदशं चक्रम् ॥

(रहस्यप्रकाशः ।)

पुनरपि तेनैवातिमनोहरेण गातेन येन पूर्वेषुमध्याह्ने व्यपगतनिद्रोऽहं
 भवम्, प्रबुद्धोऽभवम् । विष्कारितलोचनश्चाहं कुत्रचित्मुन्दरतमे परिष्कृते
 रत्नस्तम्भाशतसमलंकृतेऽन्तर्गृहे मुग्धमनोरमे मृदुलतमे शयने शयानमात्मान-
 मपश्यम् । शिरश्च सुखस्पर्शं कुत्रचित्पट्टोपधाने निविष्टमवर्तत । तत्र चान्त-
 र्गृहे रसुचितेषु स्थानेषु भिचिलमानि नानाविधानि मनाहराणि चित्राणि,
 विचित्ररचनानि चातिपृथुळानि दर्पणानि, एकशाखान् द्विशाखाक्षि
 शाखान् पञ्चशाखांश्च दर्शनीयान् भिचिदर्पणदीपान् (Wall Lamps)
 पटकाधारदारुपु पट्टवितानादधोलम्बमानाश्चानन्तशायान् दर्पणमयान् लम्ब
 मानदीपान् (Hanging Lamps) शुद्धस्फटिककुट्टिमे यधोचितं भि-
 चिपार्श्वेषु निहितानि पट्टमयकुशापरिष्कृतानि चतुष्पदानि पट्टपदान्यष्टपदानि
 च सुखोपवेशिनी सुखशायिण्यादीनि, मध्ये चैकपदं वर्तुलं पट्टयसादृश
 नानावर्णैर्दर्पणमयैर्नवसुगन्धिपुष्पालङ्कृतैः पुष्पानि गनैश्शोभमानैः परितश्च
 बह्वीभिस्तकुधाभिस्महस्तोपधानाभिरतिमूर्त्याभिस्तुलोपवेशिनीभिः परिवृतं
 पीठं चापश्यम् ।

सर्वमिदमवलोक्यधाहम् — ' किमहं जागर्मि ? अथ स्वपिमि ?
 किमुस्मद्भिन् लोके ? अथ मुनिन्, ' इत्यादि नानाविधसंशयाकुलमनाः
 क्षणं विनिशायमेव दशायामतिष्ठम् । भविन्त्य च — “ कुत्र सद्गगनके
 पर्यवशिस्तेऽशनिपातेन मूर्छनम् ? कुत्र चेदं सुसैकताने नाणिमये गृहे
 शय्याया शयनम् ? किमियं माया ? आहोऽयिदिन्द्रजाल कस्यापि ! अथ
 ममैव मनसो मोहः ? ” इति । सन्देहापाचिर्गर्षया, च नयने निनीलवज्र
 फिमध्यपश्यम् । अबोन्मीन्यंश्च पुनश्चान्येव दृश्यन्त्यग्नोक्तवन् । तेन

च सत्यमिदं सर्वमिति निश्चित्य शयन एचोत्यायोपाविशम् । अवधानेन च परितस्सर्वाण्यलोकयितुमारभे । उपधानपार्श्वे च नयने प्रसारयन्त्यदपश्यम्, तदत्यद्भुतं किमप्यासीत् । तन्मे मानसमपाहरत् । अहो ! किं सैवेयम्— या संसारसागरस्य नौकेव, या च प्राणारासस्य नन्दनवनस्य पारिजात इव ! किं सैवेयम्, या मम सर्वस्वभूता, पूजनीयतमा देवी ? आम् आम्, सैवेयं देवी राज्ञी ।

यदा च मनस्ययं भावस्समुदभूतदा किलामन्देनानन्देन भरितोऽहं रोमाञ्चितगात्रस्तस्या मनोहराया मूर्तेश्वरण्यानिर्पतितुमचकम् । सा तु कृतस्मिता द्वित्राणि पदान्यपसृत्यातिष्ठत् । ततस्सविस्मयस्सकौतुकमपृच्छ महम् — “ देवि राज्ञी ! कथमहमत्र ? कस्य पुण्यस्य बलेन स्वर्गतुल्यमिव स्थानमहमनुप्राप्तः ? केन वा सुकृतेन पुनस्ते दर्शनमभवत् ? बभ्राम्यञ्जलिम्, पतामि ते चरणयोः, प्रकाशय रहस्यम्, मास्म निमज्जयस्संशयसागरे छवमानं माम्, शपामि शिरसा मे । ” इति । देवी राज्ञी त्वब्रवीत् — “ किमित्येतावान् सम्भ्रमः ? तूष्णीं तिष्ठत, स्थिरां भवत, उपविशत, अर्घ्यं सर्वं रहस्यजातं प्रकाशतामेष्यति । ” इति ।

काश्चित्क्षणास्तूष्णीं स्थित्वा देवी राज्ञी सस्मितं पुनरब्रवीत् — “ एतावतः कालस्यानन्तरं सर्वापि तवापद्वयनश्यत् । तु स्वमयानि दिनानि सर्वाणि व्यत्यगु । इत एकमेकं निजं वृत्तान्तं मया कथ्यमानं शृणु । तिष्ठतु, तावदिदम्, यदाशनिपातेन पार्वते शिखरे त्वं मूर्छितीभवस्तदा किं किं वस्तु त्वन्निकटं आसीत् ? स्मरसि कञ्चित् ? कथय, पश्यामि । ” इति ।

श्रुतवत एव मे स्वर्णसपुट स्मृतिपथभागात् । कटीं करं प्रसारयता च संपुटं नालभ्यत । मनो मे शून्यप्रायमभवत् । सञ्चान्तश्चाहं देव्या राज्ञ्या एव वदनमपश्यम् । देवी राज्ञी तु सहासमवदत् — “ किमित्येवं विचलितो भवसि ? गृहाणेदं संपुटं भवदीयम् । इदमेव सल्ल तद्भावकम् ! ” इति ।

“ आम्, इवमेव ” इति कथयन्नहं संपुटमगृह्णाम् । देवी- राज्ञी त्वपूच्छदेवम् — “ तपस्विन्या मातुः पूजागृहमपि कदाचित्त्वया ह-
हम् ” इति ।

अहं चाकुक्षम् — “ कदापि न, न तथा कदाचिदपि वा दर्शितम्,
न वा मम तद्दर्शनस्य कोऽप्यवसरो लब्धः । कथं नामावसरो लभ्येत ?
सर्वदा रात्रन्दिवं तद्गृहं पिहितद्वारमेवावर्तत । देवि राज्ञि । सर्वमिदं रहस्यं
श्रुदिति प्रकाशय । स्मराम्यहम् — तदा पर्वतशिखरे मूर्छितो निपतित भासम् ।
कथं तावत्तव निपतिता मयि दृष्टिः ? ”

देवी राज्ञी समन्दहासमवदत् — “ साधु, शृणु, कथयामि, तव
मातुस्तपस्विन्याः पूजागृहाद्विभं पर्वतं आवदस्ति काचित्सुरज्जा । येनाभि-
प्रायेण त्वमिदं पर्वतमन्वेष्टु गच्छन्नासीस्सापि तेनैवाभिप्रायेण सुरज्जामार्गेणा
त्रागच्छन्त्यासीत् । ”

अर्धाक्त पद्माहमवदत् — “ किं सर्वेनेनैव कारणेन पर्वतं सर्वं
वृत्तान्तं कथयन्त्यासीत् ? पर्वते यत्र यदाहं गच्छामि, सर्वमिदं तत एव
सा जानन्त्यासीत्, मां च सर्वं वृत्तान्तं कथयित्वा विस्मापयन्त्यवर्तत ?
किमकथय ! येनाभिप्रायेणाहं पर्वतं गच्छन्नासं तेनैव सापि गच्छन्त्यासीदिति
वा ? किमस्य तत्परमम् ? श्रुदिति कथय का नाम सा ! देवि
श्रुदिति कथय । का नाम सा ? न चेदहं भवाम्पुन्यमवः । ” इति ।

देवी — “ का सा-कथयानि वा, सत्यं यद्, कथयान्येव वा,
साधु तर्हि . शृणु, मनो हृदयस्थपय, मास्म नाम सम्भ्रमः ! शृणु—
सैव ते जननी, या त्वामवदद्दश मामान् गर्भे, सैव- इयं ते माता ।

अहम् — “ ऐ । ऐं !! किमकथयः । सैव मे माता । सैव
वा मे प्रसावित्री जननी । कुत्र सा । माता मे कुत्रास्ते । देवि राज्ञि ! किं
सत्यमेव सा मे माता : ”

ततोऽधिकं किमपि वक्तुं नाद्यकम्, कण्ठं रुरोष वाप्योदयः । न-
यने धोदधुगी अभयनाम्, नैकोऽपि शब्दो गच्छन्ने निस्तसार ।

कियतः कालादनन्तरं देवी राज्ञी पुनरेवं वक्तुमारभत - “ सत्यम् ,
 सैव ते माता , मन्येद्यावच्छसि- यथा सा तव पर्वतभ्रमणवृत्तान्तमज्ञा-
 नादिति । अस्तु , इतः परं शृणु । ह्यो मध्याह्ने यदा त्वं देहलया सुप्तोऽभव-
 स्तदाहं पूजागृहे त्वामेवाधिकृत्य मात्रा ते सल्लपन्त्यवर्तिषि । सल्लापमध्य-
 एव त्यक्तिकटे स्वर्णसंपुटमेकं वर्तमानं सदा त्वया रक्ष्यमाणं चावगत्य
 महान्मे विस्मयोऽजनि । अज्ञासिष च तव शिरःपार्श्व उपधानस्याध एव
 तस्व स्थितिम् , झटित्येव गत्वा तव शिरःपार्श्व उपधानस्याधस्ताद्भस्त
 प्रसार्य स्वर्णसंपुटं गृहीतवती । उद्घाट्य दृष्टवत्याश्च मे सर्वेऽपि सन्देहा
 व्यनश्यन् । पुनश्चोपधानस्याधस्तादेव तन्नयधाम् । ततश्च तव कर्णयोस्त-
 मीप एव किञ्चिद्भूतं गायन्ती क्षणं विलिम्ब्य ततोपासरम् ।

यदाहं गायन्त्यासं तदैव माता ते सुरज्जामार्गेण पर्वतमगमत् । छत्र
 गात्रा चाहं त्वामपि शयनादुत्थाय तत्रैव गच्छन्तमपश्यम् । अहमपि सु-
 रज्जामार्गेण तव मातुस्समीपमगाम् । कुत्र त्वं गतोऽसीति तु नावाभ्यामज्ञा-
 यत् । एतावत्येव समये वृष्टिरप्यागमत् । अशनिपातश्चामभवत् । त्वामधि-
 कृत्यावा चिन्ताकुलं अभवाव । किञ्चिदुच्च पर्वतशिखरमारुह्य चतुर्दिशं
 पश्यन्त्यावावां कस्मापि रोदनशब्दमशृणुव । तेन च विशेषतश्चिन्ता
 समभवत् ।

एतावत्येव दक्षिणतो वृष्टिर्निपतिता अशनिपातेनोच्चतम पर्वतशिखरं
 विशीर्णमपश्यत् । तत एव बध्मषान्पदान्क्रममाणाहं कञ्चन शवमपश्यम् ।
 दृष्टवत्या एव मे व्यशीर्षनेव शिरः । किञ्चिदग्रतः प्रसृतचत्याश्च व्यदीर्य-
 तोरः । सर्वा दिशोन्धतमसावृता अदृश्यन्त । उरस्ताडयन्त्यहं तत्रैवोपा-
 विशम् । कियन्तश्चित्कालमहमप्यचैतनैवासम् । यदाहं सचेतनाभवं तदा
 तव मातरमपि साकन्दनं तत्रैवागच्छन्तीमपश्यम् । तदात्वे वृष्टिर्निशेषत
 उपशान्तावर्तन । निश करस्याप्युदिनस्य घाटेकेका । समागताया ते

मातृपुंसे सन्निष्ठिते त्वामग्नयाम् । अग्निना ते शरीरं कल्पयितुमारभे ।
दृष्ट्वा रात्रिं त्वमभवो विचिंतन । प्रातस्तेऽभवच्छतना । मामाद्दुग्धमानीय
कोष्णं कृत्वा त्वं पायिनोऽभव ।

अद्यासि त्वं सुस्तः । माकुरु चिन्ता कम्पापि । इदमेव ते रत्नगृहम्,
यत्परं कृते त्वयेयान् श्रमोष्ठीकर्तव्योऽभवत् । इव किल कस्या अपि गुहा
या पार्श्वे गिरिं भित्त्वा निर्मितमास्ते । निर्मातृभिश्चतुर्येयात्र वात प्रकाश-
श्चागच्छेत्तथा निर्मितमिव गृहम्, अत्र बहून्यप्यवरकान्यङ्गणानि च बहु
मूल्यैर्वस्तुभिरत्कृतानि सन्ति । कोट्यधिकरूप्यमितं द्रव्यमत्र निहितमस्ति ।
सप्तयान्तरे तत्सर्वं ते दर्शयिष्यामि । उपर्यारोहणाय बहवो मार्गास्तस्ति,
येषु यावच्छक्ता आसन् । प्रधानमार्गस्तु स एव यस्मुरक्षाया अन्तिमभा-
गेऽस्ति । यतो वापि गन्तुं ते माता शक्ताभवत् । तथैव कृच्छिकया, या
तेऽस्मिन् स्वर्णसमुद्रेऽभवत्, कवाटिकानुद्घात्यावामत्र प्रविष्टे स्म ।

यस्य कृते त्वयेयद्दुःखमनुभूतम्, येनैव निमित्तेन तव वन्धवस्त्व-
येऽपि महतीमापदमन्वभवन्, तदेवेदं नष्टं भवति अद्य तव हस्तगतमभवत् ।
एतावत् कालस्यानन्तरं तवापि वृत्तान्तं प्रकाशतां प्राप्नुत । नामि त्वमद्य
स तपस्वी भिक्षुको वा ? तव दुष्कारेण केवलं रायस्तूलमिव वात्ययाद्यपि नाश
मपद्यत । सर्वेऽपि तस्यानुगामिनस्ते चरणयोजुः । इतस्तवया न कुत्रापि
परिभ्रमणीयं भविष्यति । तौऽर्णं सिंहासने समुपवेश्यसि । नात्र त्वं स
दीनो हीनो प्रेम्ण्डभूषण । अपि तु महाराजान्प्रेम्ण्डनारायणाः सन्त्य
महाराजस्य श्रीश्रीनारायणभूपरदादुरस्य कुमारोऽसि । इत्यभून्नि श्रीमान्
भूप्रेम्ण्डनारायणरायभूपरदादुरो नामासि । अयमेव ते मुक्तो वृत्तान्तः ।” इति ।

॥ इति ममारचके द्वितीयभागे पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ अथ षोडशं चक्रम् ॥

(आत्मकथा ।)

० — [+] — ०

अत्यद्भुतस्थ तस्य मणिमयस्य गृहस्य सर्वानपि भागान्सम्यगवलोक्य
देव्या राज्ञ्या सह कुटीं प्रत्यहं प्रातिष्ठे । देवीराज्ञी यथा यथाद्भुतान् रहस्य
वृत्तान्तान् प्राचीकशक्त्या तथा विस्मयः कौतूहलं च मेऽभिवर्धमानमभवत् ।
अचिन्तितमेव कश्चिदागत्य प्रणम्यातिष्ठत्किञ्चिद्विवक्षुरिव ।

देवीराज्ञी तमचलोकधात्रवीत् — “ कः । विजयां को वृत्तान्तः ! ”
इति । विजयांऽपि सविनयं प्रत्युदैरयत् — “ समीचीन एव सर्वो वृत्तान्तः ,
कुटी मनुष्यैरस्ति पूर्णा । तपस्विनी माता भवत एवं प्रतीक्षते । ” इति ।

ततः क्षणमप्यविलम्ब्य झटित्याधममेवावामगच्छाम । द्वार एव
मातरमहमपश्यम् । दृष्टमात्रमेव स मां जेहेनाकृप्योऽसञ्जेऽकरोत् । शिरस्युपा
धायैवमवदत् — “ आगच्छ वत्सागच्छ , त्वग्मे प्रमुषितन्मममक्षि !
दर्शनेन ते शीतं बभूव हृदयम् । नूनं स एव त्वं मे प्रियतमः पुत्रोऽसि ,
यं वर्षत्रयवयस्कं परित्यज्यागताहम् । वत्स त्वया विना कृताया मे रुदन्त्या
प्ररितपन्त्या एव विश्रुतिवर्षा अतीताः । आगच्छ तात , आगच्छ ,
अन्तर्गत्वा पश्य , के के तत्र सन्तीति । ” इति । इत्थं वदन्त्या एव
तस्या नयनाभ्यां प्रावर्तत धारयाश्रु प्रवोदुम् । अहमपि नाशकं किमपि
वक्तुम् । उत्सन्नादवतीर्याग्रतो गच्छन्त्यास्तस्याः पृष्ठतो गन्तुं प्रावर्तिषि ।
परिवृत्तकन्धरश्च न देवीं राज्ञीं न वा विजयं तत्रापश्यम् । न जानामि
कथं कदा तावन्तर्हिताविति । द्वारान्तः पादं निदधतैव मया कश्चिद्दृष्टः ,
अस्मिं दर्शनमात्रेण दिग्भोहमिवाह प्रत्यपये । आः ! स प्रबामं वृद्धः ,
यमहं कारगृहेऽद्राक्षाम् । येन च मे पत्रग्रन्थिभ्रष्टासम्पुटश्चाद्राधिपाताम् ।
एष खलु मया तत्र मृतो दृष्टः । कथमयं जीवतत्रागतः ! को वा वृत्तान्तः !
किमपि हृदयं नावतरति । इत्यादिचिन्तयन्नहं तमेव वृद्धमभिमुखः
पश्यन्नतिष्ठम् ।

एतावत्येव मातापि मे कुत्रचिदगात् । वृद्धो मां हस्तसङ्केतेनारामनो
निकटमाश्रयत् । अहमपि धैर्यमवष्टभ्य तन्निकटमगाम् । स च प्रेम्णा
महता मे हस्तायदलम्ब्यावदत् — “ अपि मत्प्रभोजानासि ? माम् , स
एतादृ तव स्निग्धो वृद्धः । किमिति मां दृष्ट्वा त्वं तूष्णीं तिष्ठसि ?
अविभेः किम् ? ” इति । अहन्तु वदनमनुद्घाटयंस्तमेवालोकर्यश्चावर्तिपि ।
वृद्धः पुनरब्रवीत् — “ सत्यमिदं भयस्यैव स्थानम् । यः कोऽपि कदा-
चिन्मृतो दृष्टः , स एव चेतुन . कुत्रचिज्जीविन्ददयेत , नूनं तत्र भयं भवेत् ,
किन्तु— वरस नाहं तदा सत्यं मृतोऽभूवम् , केनचित्तीक्ष्णं विप्रेणोपयुक्तेन
मृत इवाचेतनः परमभूवम् । यदि तदा तथा नाभविष्यत्तदा ततो वहिरागमन
दुरशक्कमभविष्यत् । तत्रैव कारागृहे मर्त्यमभविष्यत् । वरस ! किमद्या-
वर्गं सर्वम् ! ” इति ।

सर्वमिदं श्रुतवतो मे महान्विस्मयोऽजनि , अफल्यं च मनसि-
‘ चातुरीय सर्वा देव्या राज्ञ्या एव । कुत एतावती शक्तिरन्यस्य कस्यापि’
इति । इदमेव विचिन्तयन्नुपाविश तस्य पार्श्वे एव ।

वृद्धोऽब्रवीत्— “ सर्वमिदं कस्य कार्यम् , अपि जानासि ? देव्या
राज्ञ्या दयामय्या गृहेदं सर्वं कृत्यजातम् । अस्तु , ततः परं शृणु । १क
मे नामधेयं तच्छु तस्मात्पत्रावगममेव स्यात् ? कोऽहमस्मीति ॥ मन्ये
जानासि नाद्य यावत् । न कापि हानिः , उत्तरत्र स्पर्धाभविष्यति । प्रथमत
स्तस्मात्संयमिनीसदृशात्कारागृहाद्दहिरागमनवृत्तान्तमेव तावच्छृणु । यदा कारा-
गृहात्तस्मान्निर्गमनस्य कांऽप्यन्य उपायो जालभ्यते , तदा देव्या राज्ञ्या
कश्चिदन्य एवोपायोऽवलम्बितः । तस्या निकटे किञ्चिद्विषमस्ति , येन
पीतेन मनुजो दिनत्रयं शयवदचेतनस्तिष्ठेत् ; औषधं च किञ्चिदस्ति ,
येनोपयुक्तेन तत्क्षणान्तं पुनर्मुक्तो भवेत् । देव्या राज्ञ्या दानपत्रस्य
लेखनानन्तरं तदेव विषमद पायिनोऽभवम् । अतएव पुरतस्ते मृतश्च ।

तदात्वं तुभ्यमहं यदकथये तद्देवीराज्ञयपि न जानात , एकमुतान्ये तुभ्यं सर्वं तत्कथयित्वा विचेतनोऽहमभवम् , त्वं च यथा मदुक्तं सर्वं कार्यं निर्वर्त्य ततः पलायथाः । ततस्तस्मात्स्थानाद्यथाहं निष्क्रान्तस्तत्कथयामि शृणु । यदहं वदिष्यामि तदेव्या राज्ञ्या मुखान्मया श्रुतमित्यवभेदि ।

यदाहं विचेतनोऽथवा मृतोऽभवम् , तदा पश्यतोहराणां दृष्टीर्विषयं गन्ती मां बहिरकरोत् , न्यथाच तदानीमेव मृतस्य कस्यचिन्मतुष्यदैर्घ्यस्य शवं मत्स्थाने , समावृणोच्च वस्त्रेण शवन्तमापादचूडम् । प्राकाशयच्च ततो मां रोगेण चिरादनुभूयमानेन मृतम् । श्रुत्वा चेमं वृत्तान्तं पश्यतोहरास्त-
मागत्य शवन्तं कुत्रचिद्वोण्यां निधाय वस्त्रावृतमेव कस्यचिदद्रेगुहायां कुत्र चिदपातयन् । यत्राहमपवरकेऽभवं तस्मिन्सूच्यन्वेपं सम्यगवलोकितोऽपि नैवालभन्त यत्किञ्चिदपि । निराशाश्च यथागतमगच्छन् । इयमेव मे कथा । अथेदानीं त्वं त्वदीयमेव कथां शृणु । इत्युक्त्वा गोविन्दलालमाह्वयत् ।

आहूतमात्र एव च गोविन्दलालो यशस्रंस्त्रावद्धपादेन निगळित हस्तेन रायेण सहागत्य पुरतोऽतिष्ठत् । रायं दृष्टवतो मे नाभवत्सीमानन्दस्य विस्मयस्य च जातस्य मनसि । वृद्धो हस्तेन रायं निर्दिश्य मामवदत् ।
“ अपि प्रत्यभिजानासि । ब्रजेन्द्रभूषण ! क एते महान्त इति । ” इति ।
अहन्तु घृणया महत्या रायं द्रष्टुमपि नाशकम् । दृष्टमात्र एव तस्मिन् रक्तम्मे शरीरे समुदचलदिव । अवद चैवमहम्- “ अलमलम् , इतोऽपि भवन्त एतमधिकृत्य किमपि मास्म पृच्छत । नाहमेनं नीचं नराधमं प्रत्यभिजानामि , अनेनैव नृशसेन निमित्तभूतेन मया यद्यद्यादृशं यादृशं कष्टमनुभूतं मन्ये भवद्विश्रुतमेव स्यात् । एतादृशास्तु नृगंसा राक्षसानामपि कुलेषु नूनं नोत्पद्येरन् । वयमयं दुष्टो गृहीतः । कथयत । ” इति ।

वृद्धस्तु चैहसन्नामप्रदत्— “ हहहह ! वजेन्द्रभूषण ! त्वया त्वेको
चरणेन बहवदशब्दा उक्ता । एनमेवाधिकृत्यैतावत्कथयस्व जानामि
किवत्कथयिष्यसि तमधिकृत्य , यमष्टादशवर्षाभितेति समबोधय । वत्स !
सत्यमुक्त त्वया राक्षसानामपि कुलेषु नैतादृशा उत्सर्धेरन्निति । आस्ताम् ,
अपि दिदृक्षतेऽन्यमानि महात्मानम् ” इति ।

एतावदुक्त्वा वृद्धो विजयमाजुहाव । अवदच्च रायम्— “ राया !
किमिति तिष्ठन्ति भवन्त , उपविशन्तु महता किल परिश्रमेण चिराल्लब्ध
भवता दर्शनम् ” इति । श्रुत्वा चैन्द्रयोऽननतशिरास्त्रेवोपाविशत् ।

एतावत्येव मम पूज्य पिता , यस्य किल हस्तपाद निगाळन-
मरतत , येन चामष्टादशवर्षान्पुत्रवज्जालिनः पालितश्च , रिजयेन सह
समदृश्यत । वृद्धस्तु तन्दृष्ट्वाप्रवीत्— “ आगच्छत , आगच्छत
हरिहरमभन . , किमिच्छीयद्विभ्यति भवन्त , भवादृशो हि महात्मान कुतो
ऽपि न विभ्यति ” इति । गोविन्दलाल चाप्रवीत्— “ गोविन्दलाल
किमिति विलम्ब्यते : यैरैरागन्तव्य सर्वास्तापानय । अथैव सर्वे रहस्य
प्रकाशतामेतु । ” इति ।

श्रुत्वा चैतद्गोविन्दलालो निष्क्रान्त । क्षणाच्च रायस्यानुचरेर्लोह
शृङ्खलानिगळितहस्तपादे पुन प्राविशत् । गङ्गाधर एतेषा रक्षणे न्ययुज्यत ।
एतान्त्येव पूषागृहादायान्त्यो देवीराज्ञी तस्मिन्नी माता च समदृश्यताम् ।
आगत्य च ते अन्माक पुरतो नातिदूरे कुशासनयोऽप्राविशताम् ।

पृथ्व्यतुर्दिश सम्यक्निरीक्ष्य गम्भीरमवदत्— “ समयेऽस्मिन्
सर्वेऽपि सन्त्युपस्थिता अत्र , तपस्विन्या अस्या आश्रमे सर्वपापेभ्य महात्मना
मेकदेव समोक्तं कृपाळोर्भगवतो दीनेषु दयाया एव कार्यं नान्यत् ।
सर्वानहं सप्रार्थनं पृच्छामि— यवदहं प्रक्षयामि सर्वपापचर तनीचीन
दाम्यन्ति न येति । ” इति ।

ततः । कथञ्चिर तत्र निश्शब्दतावर्तत । कोऽपि किमपि नावदत् । तदा पुनस्त वृद्धोऽब्रवीत् — “ हरिहरप्रभवः ! किमिति किमपि नोक्तं भवद्भिः ? रायाः भवद्भिरपि किमपि नाज्ञापितम् ? किं कारणम् ? गम्भीरभावोऽयं कदा धृतो भवद्भिः ? कथयत , मदीयानां प्रश्नानां भवन्त उत्तराणि दास्यन्ति न वा ” इति ।

साञ्जलिवन्धं हरिहरोऽवदत्— “ महाराजाः ! किमिति मां लज्जितं कुर्वन्ति , क्षाम्यन्तु , कृपाळवो हि भवन्तः , दरिद्रेष्वस्मासु कृपा कुर्वन्तु ” इति ।

वृद्धस्तद्वाक्यमवदत्— “ सत्यमहं कृपाढुरस्मि , किन्त्वेतादृशी कृपा न केवलं ममैव , कस्यापि न सम्भाव्यते ? हरिहर ! देवता अपीयन्न सहिष्यन्ते । अस्तु , तिष्ठत्वित्त्वं सर्वमद्य , पश्चाद्दक्ष्यामः । प्रथमं सदैरेवास्माभिर्निजो निजो वृत्तान्तो वर्णनीयः । अहमेव तावदादौ कथयामि ” इति ।

॥ इति संसारचक्रे द्वितीयभागे षोडशं चक्रम् ॥

॥ अथ सप्तदशं चक्रम् ॥

(वृद्धस्य—कथा ।)

—०—

ततो वृद्ध इत्थं वस्तुमारेभे— “ आसीन्मे वास . कलकत्तानगरस्य कुत्रनिद्रागे । अहमस्मि महाराजस्य नरेन्द्रनारायणस्य वंशे तस्मात्सप्तमपूरुषः । महाराजा नरेन्द्रनारायणो नवावस्य भीर्जाकराख्यस्य समयेऽभूत् । आदावयं पञ्चसहस्रमैन्याधिपत्ये नवायेन नियमितोऽपि क्रमेणाभिवर्धमानश्चातुर्येण योग्यतया चामात्यपदमीमलभन् । तदन्ते तस्य महत्प्रथिनं यशः महद्भारं चाभूत् । नवानोऽप्येनमात्मनो दक्षिण हस्तमगन्तुम् । लक्ष्म्या अप्यस्मिन्महती कृपाभूत् ।

किन्तु कालो नैकरूपो भवति । अधरोत्तरभावस्सर्वत्र भवत्येव । तत्क्रियत एव कालादनन्तरमस्मिन्नपि शनेश्वरस्य दृष्टिर्न्यपनत् । कमला-
कान्तगङ्गोपाध्यायो नाम कश्चित्साधु पुरुषोऽस्य मित्रमवर्तत । एक कमला-
कान्त विनान्ये सर्वेऽपि नवावस्थ भृत्यगर्गा नरेन्द्रनारायणमभिरूढ्य नवानस्य
कर्णेनपन् । महान्प्रभार कर्णेनपवचनानामिति न मया वक्तव्यम् । तत्र
वानस्य भीरजाफरस्यापि मनस्तेषा वचनजालेपतत् । क्रमेणान्यादृशीं वृत्ति
मशालभ्यत नरेन्द्रनारायणे ।

सर्वमिदमनुचिन्त्य भीरजाफरस्य विपरीताचरणाद्विभ्यन्महाराजो
नरेन्द्रनारायण कमलाकान्तेन सम्मन्त्र्य निजमयार धन नीलाचलम् कुत्र
चिद्गुहाया गुप्तमन्तरधापयत् । तत उभावपि तौ निज निजमधिकार परित्यज्य
कलकत्तानगरमागतौ सत्याविलम्बिनौ वाणिज्यमारभेताम् । प्रतिदिन तयोर्वा
णिज्यमत्युन्नती बभूव । अत्यह एव च काले तौ महाधनिनौ समपद्येताम् ।
तदानीमेव नरेन्द्रनारायणेन महाराजपदव्यपि पाप्ता । महता सुखेन शिष्टमायुः
क्षपयितुमारभत ।

कतिपयेष्वेव वत्सरेषु पर लोकमगाच्च । अन्तिमे काले चात्मनः पुत्र
श्रीकृष्णनारायणमेव दानपत्रपुरेण कृत्स्नस्य धनस्य स्वामिनमकरोत् ।
पक्षाघातेन च तस्य प्राणविमोहो जात । कृष्णनारायणस्तु कलकत्तास्थितस्य
धनस्यैव केवल स्वामित्वमभजन । नीलाचलस्थित तेन नालभ्यत । बहु
प्रयस्यतापि तेन नीलाचलस्थितस्य रत्नगृहस्य किमप्यभिज्ञान नोपलभ्यम्—
यतो दानशासने केवलमियदेव लिखितमासीत् , यथा— " नीलाचलस्य
कुत्रचिद्गुहाया महाराजस्य नरेन्द्रनारायणस्य गुप्तधन रत्नगृहं वा स्थापित-
मस्ति । एतद्वश्यो यो वा कोऽपि धनमिदमन्विष्योपलभेत स एवाम्भ
स्वामी भविष्यति " इति ।

कमलाकान्तस्य कथा शृणुत— तेऽपि मित्रस्य वियोगमसहमाना-
कतिपयेष्वेवसहस्रं पर लोकमगु । नरेन्द्ररायण धनगुरुरभ्रणेन यत्र गतो
वन्दीरतोऽनन्त , तदन कमलाकान्तस्य गृहम् । गृहादि कमलाकान्तस्य

वशजा एवानुभवन्तिस्म परम्परया । अस्माकमत्यन्तहिता देवी वीरजा-
सुन्दर्यपराभिधाना तस्यैव वंशं भूषयति । अस्याः पिता भैरवचन्द्रगङ्गोली
नामा । पितास्या एनां बाल्ये वनलतानाम्नाह्वयतिस्म ।

तिस्र एता भगिन्यस्तद्दोदर्यः । इयमेव सर्वकनिष्ठा । ज्येष्ठा तरु-
लता रायस्य कपटचक्रे पतिता कुत्र गतेति न ज्ञायते । जनास्तु तामाति
सारेण मृतां कथयन्ति । मध्यमा भगिन्यस्याश्चशिवालानाङ्गी नितरामेव
सुन्दर्यवर्तत । अस्यास्तस्याश्च सर्वेऽन्यथाः प्राय एकरूपा दर्श-
कानां प्रत्यभिज्ञाने महत्कष्टमापादयन् । तस्या अपि कौमारहरणाय बहु
प्रयतितमेतेन । अनभ्युपगच्छन्तीं चैतदभिप्रायन्तां तस्मिन्नेव कारागृहे ,
यत्र ब्रजेन्द्रोऽपि कियन्तं कालमवासीत् , न्यरुणत्सुचिरम् । अन्ततस्त-
रायस्य निर्वन्धमसहमाना राधेण सह मिथुनीभूषणस्थानुमाभत । तस्या अपि
मृताया अद्य मासत्रयम् ।

यत्कालिकं वृत्तान्तमिदानीमहं वर्णयामि , तस्मिन्काले वीरजा
सुन्दरो किञ्चिन्न्यूनाधिकद्वादशवर्षवयस्कसीत् , बाल्ये वर्तमाना राधेण
सम्यग्रध्यमाणा त्रयं बाह्यान्वृत्तान्तान्किमप्यभिगन्तुं नाशकत् । तथापीयं
बाल्यादेव कुशाग्रबुद्धिरवर्तत । गोविन्द गलस्योपदेशेनेयं पुरुषवेपं धारयन्ती
बहिर्विचरितुमारभत । निजं कार्यमप्यवेक्षितुं प्रावर्तत ।

अयमेव धूर्ताग्रेसरो गयाऽस्यः प्रधानः कार्यकरः । अस्य च विश्व
नाथराय इति नाम । भैरवचन्द्रोऽन्तिमारस्थायां निजां सयां सम्पदं
५ न्यात्रयं चैतदधीनं कृत्वाप्रियत । मृतमात्र एव तस्मिन् कृतज्ञोऽयं स्थानि
नस्सर्वमुपकारं विस्मृत्य पौगण्डावस्थायां वर्तमानाया अस्या देव्या
राज्याशत्रुरभवत् । सहस्रं पश्यतोहरान् सम्नेष्ठय तेषां स्वाभी च
स्वयमभवत् ।

इत्थमस्मिन्नस्याश्चत्रुनां प्रतिपन्ने भैरवचन्द्रस्य भृत्येषु रुनज्ञाधत्तरो
गोविन्दलालो गङ्गाधरो जयपालो मित्रयश्च नामभिरुपरि रायस्य पक्षपात
मग्नितयन्तोऽन्तर्गुप्तमम्या देव्याराज्यास्तादात्म्यकमाचरितुमारभन्त । एत-
पाथेव चानुर्येण साहचर्येण च देवीराजी नजेन्द्रभूषणश्चात्र यारजीवनः ।

गानीमेवैने देवीं राज्ञीं वस्तुतो राज्ञीं कर्तुं शक्ता अपि तेष्वेव शासनपत्रादिकस्य
जयनिकटे स्थितस्य ग्रहणायेयन्तं कालं व्यलम्बन्त । तिष्ठत्वित्तिदम् । अम-
तश्शृणुत ।

देवप्रान्वासिनो देवनारायणमुखोपाध्यायस्य स्थाली ताराकाली
नाम्नी काचिकुलटा केनाप्युपायेन रायनिकटे स्थिता सर्वं पत्रातं निजहृत्
गतमकरोत् । तच्चाचिन्तितमेव ब्रजेन्द्रस्य हस्तगतमभवत् । ब्रजेन्द्रस्य
हस्तादेवाराज्ञी तदेतत्पत्रजातमुपलभ्य रायप्रभृतीन्बन्धकरोत् । इयतः
कालादनन्तरं देव्याराज्ञ्या अयं वृत्तान्तः प्रकटतः प्रकाशयसीत् । सत्यमद्य
देवीराज्ञी महाराज्ञी संवृत्ता ।

अथेदानीं ब्रजेन्द्रमधिकरोमि । श्रीकृष्णनारायणादनन्तरं यावन्तो
महाराजा अभयस्तैस्सर्वैरपि रत्नगृहमन्वेपमाणैस्तफला नान्वभूयत । अन्ततो
मम सातपादेन वैकुण्ठवासिना महाराजेन नरनारायणभूपवहदुरेण नीलाचलः
परमन्विष्यतोपलब्धः । रत्नगृहस्य कुशिका-हरीकजटिनभेकमङ्गुलीयकं च
लब्धम् । रत्नगृहन्तु तेनापि नोपलब्धम् ।

यदहं, चत्वारिंशद्वर्षदेशीयोऽभवम् , तदा सातपादस्य मे
संभारेऽस्मिन्नित्ये वैराग्यमजायत । एवञ्च च ततो मे मामेकान्ते नीला
दानपत्रमिदं स्वर्णसम्पुटं च मद्यमदात् । मा च सिंहासने संस्थाप्य पत्न्या
सह वनं प्रातिष्ठत् ।

दुरात्मायं हरिहरजनजी तदात्वे ममामात्य. । अयमपि रत्नगृहसम्प-
न्निव सर्वमिदं वृत्तान्तजातं जानातिस्म । अस्यैव कूपदेशेन निजमेककं
वत्सलं पुत्रं ब्रजेन्द्रभूषणं वर्षत्रयमात्रयस्कम् , सर्वं च राज्यमेतत्सात्कृत्या
रत्नगृहान्वेषणाय निजपत्न्या सह गृहात्प्रस्थितोऽभवम् ।

गङ्गायां नौकामार्गेण गच्छतामस्माकमेकं सप्ताहं निरुपद्रवं व्यतीतम् ।
अचिन्तितमेव कस्मिन्नन दिवसे सायं घनघनघटाच्छन्नमभस्तभः । नृष्टिश्च
धारया निपतितुमारभत । नौकान्तीरेण संमज्ज्य तत्रैव नौकाया वयं न्यराम ।
नौकायामुपविष्टेष्वस्मागु जृम्भिकामुत्सृज्यतु तस्यामेव रात्रौ कियत्प्रेर दूरे
नारिकैः कश्चित्प्राज्ञो दृष्टः , यो मदत्ता वेगेनास्मदभिमुखमेव यत्नासीत् ।

नाविकाश्चोच्चैरेवमुदघोषयन्- “ महाराज ! सावधानो भवतु , न जानीमः कोऽयमुद्रवस्समायातीति ” इति । यद्यपि तदानीं नासीन्न्यूनता भृत्यानाम् , अथापि , न जानामि , केन वा कारणेन प्रकाशन्तं दृष्टवत् एव मे हृदयं कंषितुमारभत ।

प्रथमतो रात्रिः , तदुपरि देशान्तरम् , ततोऽपि स्त्री सहास्ते , एतां दृश्यामवस्थायां मम हृदयमकम्पतेति किमत्राश्चर्यम् ? स च प्रकाशः पश्यत एव मे समीपमुपावर्तत ।

प्रकाशे च तस्मिन् बहुभिश्शस्त्रधारिभिः पूर्णां काचिन्नौकादृश्यत । समीपमागतायामेव तस्या पञ्चपाशब्दा नालीकयन्त्रस्याभवन् , अस्मदीय-नौकास्थाश्च पञ्चपा धीवरा आहता गङ्गाया न्यपतन् । ततोऽस्मदीयैरपि भृत्यैर्नालीकयन्त्रैर्गुल्लिका अमुच्यन्त । तत उभयपक्षस्यैरपि मुच्यमाना गुल्लिका आकाशं क्षणं निरवकाशमिवाकुर्वन् । छिन्धि , छिन्धि , भिन्धि भिन्धि , गृहाण गृहाण , वधान वधान , इत्यादयश्च शब्दास्सर्वतोऽभूयन्त ।

एवमास्मिन्प्रवर्तमाने तुमुले सघर्षे पत्नी मे सन्त्रस्ता मूर्छिता मदीय एवोत्सगे न्यपतत् । किं करोमि ? अनिच्छन्नप्यहन्तामादाय नौकाया अन्तश्छन्नोऽतिष्ठम् । उपरि च महद्युद्धं प्रावर्तत । अन्ततस्सर्वेऽप्यस्मदीया भृत्या अभ्रियन्त । पश्यतोहराश्च ते कमपि सम्मुखमायान्तमपश्यन्तो मामिवान्वेषितुमारभन्त ।

परमात्मन्येव विमुखे संवृत्ते कथमहमात्मानं सञ्छिदयामि ? अन्विष्यं श्यामेव राय प्रथमतो सम्मुखमागतः । तदानीमपि पत्नी मे मूर्छितोपावर्तत । राय दृष्टवत् एव मे महान्कोपस्समजायत , सरोपयवेभ्यश्चाभिरुगा इव प्रावर्तन्त । राय मुखे नासिकाया वन्त्रसंस्थेन मुष्टिना प्राहरन् । अगिइत गात्र एव स भूमौ न्यपतत् , पुनर्नष्टित्युत्थितश्च मा दण्डेन शिरसि प्राहरत् , तेनाह मूर्छितो धरण्या न्यातम् ।

यदाहं लोचने उदमीलयं तदात्मानं कुत्रचिदन्यकारावृतेऽपवरेके
वन्दीकृतमपश्यम् । आत्मनो दशमालोक्य बहुहमरुदम् । प्राणप्रियां वि-
चिन्तयश्च नितरामेव दुःखितोऽभवम् । एतावत्येव मम पुरतस्समागत्यार्य
राय इत्थमवदत् — “ नीलाचलस्याभिज्ञानं न चेत्त्वं मया कथयिष्यसि
श्मनमिव त्वां मारयिष्यामि ” इति । श्रुत्वा चाहमिदं मूक इवातिष्ठम् ।
रत्नगृहस्याभिज्ञानावगमावायं मा बह्वेव निरवधत्, अथापि न मयास्मै
किमप्युक्तम् । देवाद्यास्य दृष्टिर्मत्कटिस्थयादनिपत्रस्वर्णसम्पुटं योर्नापत्तत् ।
कदाचिद्यास्य दृष्टिर्वल्लवया मया दानपत्रं स्वर्णसम्पुटं च तस्यैव कारागृह-
स्यैकतः कोणे न्यधीयत भूमौ गुप्तम् ।

दुष्टस्यास्य कारागृहे मया विंशतिवर्षा यापिताः । इवदिवसानन्तरं
मया युष्मन्मुत्थानि दृष्टानि । अयमेव मे वृत्तान्तः । इतः परं तपस्विनी
देवीयं यदिच्छसि तत्कथयतु । ” इति ।

॥ इति संसारपके द्वितीयभागे सप्तदशं चक्रम् ॥

॥ अथाष्टदशं चक्रम् ॥

(तपस्विन्याः कथा)

अथ तपस्विनी गातात्मनः कथामित्यमवर्णयत् —

“ पश्यतोदरेर्नीकायामागत्य यादृशोऽनर्थः कृतस्तु महाराजस्य
मुग्धाद्वदद्भिश्चतः । ततो यद्यदनुभूतं कष्टं मया तत्सर्वं वर्णयामि, शृणुत ।

यदाहं मन्वेतनामवम्, तदात्मनः पुरतस्तिष्ठन्व रायं महाराजं च
भूमौ पतिनं गृहीतं रक्तप्रणितगरीरमपश्यम् । आर्यपुत्रस्य तद्वतीं दद्या
दृष्टवत्या एव मे हृदये न्यधीयतेन । ततस्सारानन्दमहं रोदिगुमारभे ।
रुदन्तीमेव मा वशाद्वस्तेन गृहीतुकामो रागो यादुवमर्षेति, तावदात्मनः
पानितस्य रक्षन्ती हरशब्दस्य तस्य शारीर्यगो पीन्यमाना किञ्चिदप्यविचार्य
क्षणमप्यविद्वद्भवानां पूरं गङ्गाया आत्मानमपातयम् ।

मां गृहीतुकामा द्वित्रा मामनु गङ्गायामपतन् । बाह्य देवाभ्यस्तपुष्व
नाहं महत्यन्धकारे तत्र तेभ्य आत्मानं रक्षन्तीं प्लवमाना च दैवात्तेषां दृष्टिपु
नापनम् । शनैश्च गत्वाहं नौकायाः पृष्ठतो यत्किञ्चिदवलम्ब्यावर्तिषि । ते
च गृहीतदीपास्तत इतोऽन्विष्य मामलभमाना जले निमग्नां मृतां च निश्चित्य
गताशङ्का नौकामुन्मुक्तबन्धनामकार्पुः । गच्छन्तीं च नावमन्वहमपि लम्बित
गात्रा प्रावर्तिषि गन्तुम् ।

कृत्स्नां रात्रिमेवमेव नौका गच्छन्त्यवर्तत , अहमपि तामनु । प्रा-
भ तिकश्चेतिमाश्रितायां च पाकशासनदिशायां नौका सा कुत्रचित्तरे
संलग्नाभवत् । तदावे चाहं नितरामेव परिश्रान्ता किं कर्तव्यताविमूढा
चाभवम् । कथंकथंचिदवष्टब्धपैर्या च भगवन्तमनुस्मरन्ती तेषां च पश्यतो
हराणां दृष्टीर्वच्चयन्ती मन्दम्मन्दं तांरमारुह्य वृक्षचृन्देष्वन्तर्हिताभवम् ।
सर्वतोऽपि भगवतो गभस्तिमालिनो बालारुणैः क्रिरणैः प्रकाशतामुपगतेऽपि
वने असूर्यपश्यं तत्स्थानमन्धकारावृतमेवाभूत् घनतया वृक्षाणाम् । चिरमव-
स्थाने कदाचित्ते मां पश्येयुरिति भयेन ततोऽप्युदचलम् । निशेषतो जला
र्द्रस्य वसनस्य भारेण चिरं चारिष्यवस्थित्या जडीभूतैश्चाङ्गैरेकैकं पदनपि
कष्टेनागच्छम् ।

भयेन तु द्रुतगतिरहं पुनः पुनः परिवृत्तकन्धरा तानेव पश्यन्ती
तृणेऽपि विचलति तानेवागतानुद्गावयन्ती सुदूरमपाकनम् । दीर्घं च पन्थान-
मतिक्रम्यासहनाच्च श्रमस्य कुत्रचित्तरुमूले समुपाविशम् । श्रमेण गिबिल
गात्रा च चिरमुन्वेशनासगर्था न्यविशम् । निविष्टमात्रायामेव निद्रयाभिभूता
भवम् कियन्तं कालमस्वपमिति नेदानीं निश्चिं वक्तुं प्रभवामि । विगत
निद्रा च चक्षुरुन्मीलयन्ती पार्श्वे समुपविष्टागग्निना जडीभूतं मे गात्रमुष्ण-
यन्ती च काञ्चिस्त्रियमपश्यन् । भयेन च “ कुत्राहमस्मि ” इत्युचैराकन्द-
न्ती माम् . सा “ माभैषीमाभैषीः , त्वदीया कष्टाभिमां दशां निरीक्ष्य

करुणया स्वागहमुपचरानि , अस्ति मे समीप एव कुटीरम् , निनीपामि
च त्वामहं तत्र , अपि शक्नोमि गन्तुम् ” इति मधुरमब्रवीत् । अहन्तु-
“ गच्छावो मातर्गच्छावः , कुत्र तावत्तावत् गृहम् ! अहमस्मि महत्यां विपदि
पनिता , रक्ष मातर्भाम् , पश्चात्तु वृत्तान्तं मे कथयिष्यामि , काममहमस्मि
समर्थात्वामनुगन्तुम् ” इति प्रत्यब्रुवम् । श्रुत्वा च मामकीनं वचस्त्वा समुत्थि-
त्वा सह मया प्रापक्षिजं गृहम् ।

इव कस्यचित् कृषीवलस्य समृद्धस्य समीचीनं गृहम् । द्वायेव
परं वसतोऽत्र गृहे- एकः कृषीवलः , अन्या च तस्य पत्नी । अनयोर्द्वे
कन्ये परं स्तः । उभे अपि कन्ये एते गृहीतपाणी । यस्मिन् दिने तत्राह-
मगच्छम् , तस्मिन् दिने तयोरेकापि तत्र नाभवत् । उभे अपि श्वशुरगृहान्
गते अभूताम् । नौ वम्पती मा महतोपचारेण निजे गृहे समवासयताम् ।
सुखेन तत्र कतिपयान् दिवसानयापयम् ।

अतिक्रामस्तु दिनेष्वेवमेकदा कृषीवलस्य तस्य ज्येष्ठा कन्या
हेमवतीनाम्नी श्वशुरगृहात्प्रतिनिवृत्तागमत् । सा च सुन्दरसर्वावयवा वक्ष-
नीयतमा सुशीला । विवाहोऽपि तस्यादशाभने सम्पन्नं कुलं भवत् । अचिरा-
त्तस्या मम च भैत्री समजायत । हेमवती मयि निन्याजममायं नितरां स्निहति,
अहमपि तस्या स्निहामि कामम् ।

कृषीवलेन चार्यपुत्रस्यान्वेषेण बहु प्रायति , परं तस्य कोऽपि
वृत्तान्तो नावागम्यत । अस्तु — यदि तर्हि तत्रैव कृषीवलगृहे काल याप-
यन्त्यवर्तिषि ।

मध्याह्नात्परं यदाहं हेमवती चैरुत्रोपविशावस्तदा हेमवती पतिगृह
वृत्तान्तं कथयेत् । अहमपि प्रेम्णा शृणुयाम् । एकदा तस्याः कथयन्त्या
एव मुखादित्यमश्रीपम्- “ मच्छ्वशुरभ्रातृस्य नीलगजस्य निष्ठ एव
नीलो नाम कश्चिदस्ति पर्वतः , तत्रैव पर्वते कस्यापि राज्ञो गुप्त धनं यत्र
कुत्रचिन्निहितमस्ति- इति जनाः कथयन्ति ” इति ।

श्रुत्वा चेदं वचनं तस्या महान्मे समजन्यानन्दः । तस्य नीलाद्रेर्दिदृक्षा च महती समुदभून्मनसि । हृदयगतमिममभिप्रायं बहिरप्रकाशयन्ती हेमवत्या इश्वशुरगृहप्रस्थानसमयं प्रतीक्षमाणातिष्ठम् । हेमवती विनाहं मां विना हेमवती च क्षणमपि स्थातुं न शक्नुवः ।

एतावत्येव हेमवत्या इश्वशुरगृहात्तस्या इश्वशुरो नितरां रुग्ण इति पत्रिका समागता । हेमवती च श्वशुरगृहं गन्तुं समनद्यत् । मां परित्यज्य गन्तुमशक्नुवाना च मामपि सहगमनायान्वरुन्ध । अहमपि सम्यच्चमवसरं समुपस्थितमवगच्छन्ती तया सह गन्तुं सन्नद्धाभवम् । न च कोऽपि मां प्रत्यपेधत् ।

शोभने समने हेमवत्या सह प्रस्थिताहन्तस्या इश्वशुरगृहं प्राप्य सुखेन कालं यापयन्त्यवर्तिषि । नीलाचलदिदृक्षा तु दिनेदिनेऽभिवर्धमानैवाभवत् । हेमवत्या मन्त्रयित्वा सहैकेन भूतकजीविनावामुभां वपि नीलाचलमगच्छाव ।

नीलगङ्गग्रामात्नीलाचलः क्रोशत्रयदूरेऽवर्तत । घण्टाद्वयपरिमित एव काले नीलाचलं प्रापिव । स तु सहागतो भूतकजीवी साधु सर्वानपि पारितान्प्रदेशानैकैकमदर्शयत् । दर्शयन्नेव स यदा दक्षिणभागस्थमत्युन्नतं शिखरं प्रापत्तदैवं प्राह— “देशोऽयं महाभयङ्करः, अस्यैव शिखरस्य समीपे कुत्रचिदस्ति काचिद्गृहा, यस्यां कस्यापि राज्ञो महद्वनमास्ति निहितम्, अथ यावद्बहवस्तदन्वेषणायागताः, परमेकोऽपि सफलमनोरथो नाऽभवत् । ” इति ।

श्रुत्वा चेदं मम महानाश्चर्यस्समजनि । कियद्दूरं गत्वा च स पुनरवदत्— “आगच्छतम्—अन्यदेकमद्भुतं प्रदर्शयामि, पश्यत कोऽयं भयानको गर्तः ! ” इति । श्रुत्वा चेद सत्यमेव कंचिच्छुष्कैस्तृणपर्णादिभिरापूर्णं गर्तमण्डयम् । भूनिस्तु तत्र समैवाभूत् । दृष्ट्वा च तं गर्तं ‘नूनमिदं कस्या अपि मुरझाया मुखम्’ इत्यतर्कयम् । निजमभिप्रायं मनस्येवान्तरधराम् । सर्वं च स्थानमवलोक्य सूर्यास्तमयात्पूर्वमेव गृहान् ययं प्रति निवृत्ता अभूम् ।

तस्यां रात्रौ क्षणमपि निद्रा नागता । नीलपर्वतस्य दक्षिणाशिखरस्य सुरङ्गायाश्च स्मरणं पुनःपुनरभूत् । क्रमेणात्यन्तामत्ससाहं परं प्रयोजनपर्यं वसायिनी कापि घटना न समभवत् । हेमवत्याश्चक्षुरे नीरोगे सुस्थे च सम्पन्ने पुनस्तस्याः पितृगृहमनवर्त्ता समुज्ज्वलत् । किमहमत्रैव तिष्ठेयम्, अथानया सहास्याः पितृगृहं गच्छेयम्, इति मनसि विचारस्तमभवत् । सुबहुविचारानन्तरं च नीलगङ्गा एवावस्थानं युक्तं निरचिनवम् ।

तत्र कार्यं विघ्नाभावाय कश्चिदुपायोऽपि मे मनसि समस्फुरत् । एकदा तमेव भूतकजीविनमेककम्, येन सह पूर्वमगच्छम्, सहादाय तमेव नीलाद्रिमगच्छम् । तृणपर्णपूर्णं तं गतम्, यमहं कस्याश्चित्सुरङ्गाया मुखमतर्कयम्पूर्वम्, पुनस्तस्म्यगवधानेन चिरमवलोक्य तत्रैव कस्यचित्कुटीरस्य निर्माणं कर्तुमैच्छम् । निजमभिप्रायं तस्मै भूतकजीविने समावेद्य कुटीरनिर्माणाय तमाज्ञापयम् ।

ततः परस्मिन्नेव दिवसे कुटीरनिर्माणमारभ्यत । सुरङ्गाया मुख एका, अन्यत्र च द्वे, इत्याहत्य तिस्रः कुट्यो निर्भीयन्त सांगणाः । कायंऽस्मिन् हेमवत्याः पित्रा बह्वाचरितं साहाय्यम् । सुरङ्गापि कियद्दूरं तेन निष्कासिततृणपर्णा शुद्धा च कारिताभवत् । सुरङ्गायाश्चोपनसमये कोऽप्यभ्यो विघ्नस्तु नाजायत, परं द्वित्रिदिनपर्यन्तं सर्पाणामुपद्रवो विशेषतो वर्तत । तत्र देशे वर्तमानानां कोलनामकजातिभवानां साहाय्येन सोऽप्युपद्रवो नष्टोऽभवत् । ते खलु सर्पभक्षका न केवलं सर्पेभ्यो न विभ्यति, परं तुप्यन्त्यपि तान् दृष्ट्वा । एते सुरङ्गां मुदूरं शुद्धामरारुः । यदा तेन्यश्च्युतं नेतःपरमत्र सर्पा अन्ये वा दुष्टा जन्तवस्तन्तीति, तदा शोषणं कार्यं समापितं मया ।

हेमवती हेमवत्याश्चक्षुरो वा नात्र कार्यं नात्रयापि बाधागदात्, मत्सुत सर्वदा सप्रेसा सर्पस्मिन्नपि कार्यं मम तौ साहाय्यक्रमेवाचरन्ताम् । ताभ्यामेव रक्ष्यमाणाहं सुरेन तत्रावसन् । सुरङ्गासुखस्या कुटी नया पूजा गृहमाक्रियत । बहिस्तन्निर्दहान्नस्य कस्यापि वस्तुनोऽभावात् कोऽपि सन्नदिधत् ।

ततस्त्वयमेवाह सुरङ्गाशोधने प्रावृत्तम् । द्वित्रेषु मासेषु कृत्वापि सुरङ्गा मया शोधिताभवत् । सुरङ्गाया तत्र तत्र स्थित वृक्षगुल्मादिकमपि मयेव छिन्नमभवत् । सुरङ्गा तु सर्वत्रान्धतमसावृताभूत् । प्रकाशस्तु नाम मात्रेणापि तत्र नासीत् । बहवो दण्डदीपा मया निर्मिता , तेषामेव प्रकाशे गतागत मया क्रियमाणमवर्तत ।

सुरङ्गाया अन्तिम भाग प्राप्तया मया अयोध्या कवाटिकया पिहित मयोरथ द्वारदृष्टम् । कुञ्चिकाया अभावात्ताळयन्त्रमुद्घाटयितुमशक्नुवन्ती दुर्बलतया कवाटभेदनेऽप्यसमर्था इत्यन्त परिश्रममात्ननो व्यर्थमन्वाना कुटीर प्रति निवृत्ताभवम् । किं करोमि , कथमुद्घाटयामि ताळयन्त्रम् , इत्येव चिन्तयन्ती चिर कालमयाप्यम् । परमदयालुर्भगवान् यदा कदापि वा मनोरथ मे पूरयेदेव नूनमित्याशा पर हृदये परिवर्तमानाभवत् ।

मन्ये सार्धो मासोऽतीतस्स्यात् - एकदा इयमेव देवी राज्ञी बाल फरूपप्रतिच्छन्ना मम पार्श्वभागात् । अनया निजे कृत्वेऽपि वृत्तान्ते वर्णिते महानेव ममानन्दस्समजनि । सापि कुञ्चिका , यस्याः कृते मयार्धनायु कष्टेन यापितम् , अस्या एव मया लभ्यत । कुञ्चिकाया लभेन कियाना- नन्दो मे समभूदिति नानेन वदनेन ह वर्णयितुं शक्नोमि । कुञ्चिका तां गृहीत्वा यष्टिदीपहस्तां सुरङ्गां प्राविशम् । बहो कालात्पूर्वं सङ्घटिततया ताळयन्त्रमुद्घाटयितुं तदात्वे नाशकम् । चिर मयस्यन्त्या च मया बहु दिनानन्तरं ताळयन्त्रमुद्घाटितमभूत् ।

उद्घाटितेऽपि ताळयन्त्रे निवृत्तकवाटेऽपि द्वारे मनोरथो मे न सफलोऽभवत् । यतस्त्वदन्नर्घद्विस्ताळयन्त्रं पिहितकवाटमन्यद्द्वरमानीत् । तदेव च द्वार श्रीमता रत्नगृहस्य द्वारम् । ' कुतोऽस्य ताळयन्त्रस्य कुञ्चिका मुपगमये ' इति महती चिन्ता समवर्तत । इयति परिश्रमेणैकीकृत्येपि मनो रथेन न फलितम् । हृदये कुरिताऽऽज्ञा हृदये एव व्यलीयत । निराशा नाम भूत्या पुनः कुटीर प्रतिनिवृत्ताभवम् । देवी राज्यप्यगात् । अतिचक्रमुर्दिबसा- क्रमेण । इदमत्र वक्तव्यं विस्मृतं मया - सुरङ्गा सा पर्वतस्यान्तरन्तरेव सु दूरं निर्मितासीत् - तेन पर्वतगमनागमनयोर्महदेवानुकूल्यमजायत ।

मायो मास एको व्यतीतस्स्यात्, एकदाह हेमवत्याश्चशुरगृहप्रति
निवर्तमानाचिन्तितमेव मागे पतित मिनेतनमेक कुमारमपश्यम् । समीप
शुभार्पितवत्या च मयायमेव ब्रजेन्द्रो लब्धः । एकाकिन्यहमैनं कथय्यधाष्टि
द्वानयम् । सप्तदिवसानन्तरं सचेतनोऽयमभवत् । यदास्यैव मुखादस्य
वृत्तान्तो मया श्रुतस्तदा सन्देह इव समजायत । मनस्यचिन्तय च—
“ मयापि वत्सो मे राक्षमाना हस्ते निहितः, कुर्या भगवतो यदि स्येऽद्या
वधि जीवति नूनमेतच्छुभ एव स्यात् । ” इति ।

शशाङ्कनिभमस्य वदनं पश्यन्त्या मे दिनेदिनेऽस्मिन्नीतिरभ्यवर्धनः ।
यदायं ब्रजेन्द्रो नीलादौ पर्यटन्दृष्टस्तदा मे सन्देहोऽधिकोऽभवत् । ब्रजेन्द्रो
नीलाचले किं करोतीति ज्ञातुमाह सुरङ्गया पर्वतं गत्वाऽस्य सर्वं कार्यं
जातं निरीक्षमाणावर्तिषि । अयं तु प्रतिदिनं नीलाचलं गत्वा यत्किञ्चि-
दभ्युप्येत् । एकस्य तु वृत्तान्तस्य मया विस्तृतं प्रथमतः कथनम्, तमि-
दानीं कथयामि—यदा प्रथमदिने मूर्छितमेनमाश्रयमनयम्, तदास्य निकटे
स्वर्णसम्पुटो मया दृष्टः, वस्त्ररत्नानि च कानिचित्पत्राणि । स्वर्णसम्पुटस्य
पत्राणां च प्रयोजनं किमपि नाज्ञायत मया, यत इदं सर्वं पूर्वं महाराजस्य
निकटे कदापि मया न दृष्टम् ।

इत्थंमातापुत्रयोरावमोस्त्रं कालं यापयन्त्योऽपुनर्देव्या राज्ञ्या दर्शनं
मदीयत । अनयागतया ब्रजेन्द्रस्य सर्वानपि वृत्तान्तान् श्राविताहम् । यदा
चाहं ब्रजेन्द्रमेव निजं प्रियं पुत्रमवागच्छं तदात्वे जातस्यानन्दस्य तु
नास्त्यवधि । पूजागृहमन्तदुत्तार्गळरुपाटं कृत्वा पर्वतं सुरङ्गयाहमगमम् ।
अत्रान्तरं एव देवी राज्ञ्यपि मया समगमत् । एतावत्येव जञ्जानिलेन सह
महती वृष्टिरारभत वर्षितुम् । अग्निपातश्चाभवत् । ब्रजेन्द्रं पर्वतशिखरं
गतमनुचिन्त्यावा नितरां चिन्ताकुले अभयाव । तत इतस्तमन्वेपितुं च प्रा-
वर्तिष्यदि । कदाचिदाश्रमे प्रतिनिवृत्तस्स्यादिति सम्भावनया तत्रावेक्षितुं
देवीं राज्ञीं तत्रैवावस्थाप्याहमाश्रमं प्रत्यागच्छम् ।

प्रविशन्त्यैव मया बहुभिर्जनैः पूर्ण आश्रमोऽवलोकितः । क इमे तपस्विन्या अकिञ्चनाया ममाश्रमभागताः ? किं वा चिकीर्षन्तीति विचिन्तयन्त्यामेव मयि हेमवत्याश्चशुरेण तेषा सर्वोऽपि वृत्तान्तो वर्णितः । श्रुत्वा च तेषा वृत्तान्तमायेपुत्रस्य चरणयोस्सङ्गेवाश्रुबिन्दुभिर्दिशरो मया निहितम् । अनुभूताश्च सर्वे क्लेशा एवैव व्यस्मरन्तः ।

तत्रापि ब्रजेन्द्रनपश्यन्त्यहं पर्वतशिखरं प्रति न्यवृत्तम् । विचिन्वन्ती च यत्र ब्रजेन्द्रो मूर्छितः पतितोऽभवत्तत्रागच्छम् । देवी राज्ञी च तत्रैव कत्रात्यन्तव्याकुला जान्गोदिशरो निधाय रुदन्तीमपश्यम् ।

प्रथमतोऽहमपि ब्रजेन्द्रस्यावस्थामवलोक्य व्याकुलामवम् । अथापि क्षणादात्मानमत्रस्थाप्य धैर्यं चावष्टभ्य देव्या राज्ञ्यास्साहाय्येन ब्रजेन्द्र रत्नगृहमनयम् ।

बहुपूपायेष्वनुतिष्ठितेषु परेष्वपि प्रातरथ चेतनागध्यगच्छम् । सचेतने चास्मिन्महाराजाय ज्ञापयितुं पुनराश्रमं प्रत्यागच्छम् । स्वर्णसम्पुटे या कुक्षिकापर्ततः, तथैव रत्नगृहद्वारकवाटिकायास्ताळयन्त्रमुद्धादितम् ।

॥ इति सप्तादशे चक्रे द्वितीयभागे अष्टादश चक्रम् ॥

॥ अथ एकोनविंशं चक्रम् ॥

(देव्याराज्ञ्या वृत्तान्तः)

वृद्धस्तावदेवमवदत् “ या किलान्नपूर्णाया अपसेवतार इव, यामहं महालक्ष्म्या एकमंशं कथयन्नातिगयन्का भवामि, यया किल विलक्षणं बुद्धिबलेन बहूनां प्राणा रक्षिताः, यस्यै रत्नपूर्णा वसुमती कृत्वा प्रतिपादयन्तोऽपि वयं न कृतप्रत्युपकारा भवामः, यस्याश्च मया लब्धास्सर्वेऽप्युदन्ताः, यस्या एव प्रभावेन मुपितो मे बलमो गुप्तं च रत्नगृहं विद्युक्ता च प्राणप्रिया मया प्राप्ताः, यस्या लोकदुर्लभास्सर्वेऽपि गुणा ऐकाधिकरण्य

भजमाना निपमन्ति, सेय दयामयी देवी राज्ञी कथयत्यात्मनो वृत्तान्तान्, वर्णयतु ब्रजेन्द्रभूषणरक्षणोदन्तम्, सर्वेऽपि मे सभासदस्समुत्कण्ठिता प्रतीक्षन्ते तदीय वचनमुपारसं पातु दत्ताधना । ” इति ।

श्रुतवत्याश्चेद् देव्या राज्ञ्या लज्जया मुक्तमण्डलमारक्तमभवत् । अव-
नतकन्धरा च भूमिमालोक्य-ती क्षणादेवमोरगे वस्तुम्—

“ मदीयतातपादादीना वृत्तान्तास्तु महाराजेन वर्णिता पूर्णमेव,
अथाह विजानामि यत्किञ्चिदवशिष्टम्, न देव तावज्जग्यामि । वारम् एव
मे मातापितरौ यशश्शेषतामभजताम् । सर्वज्येष्ठभगिन्या निषये किमप्यह
न जानामि । अह मध्यमा भगिनी चेत्यावा गृहे बन्दिनीवदवर्तिष्यति । इम
मेव राय तातवज्जानन्ती बृहन्मातुल्यवन्देन सम्बोधयन्ती चासमहम् । आ-
वयोः पालनपोषणभार एतभ्यैत्रोपरि निहित आसीत् । अय साक्षात्पापस्य
परा मूर्तिरिति पश्यतोद्वेगाणा समूहस्य कस्यचिदय नेतेति च विदित मम
तदानीमेव । बन्धुवर्गेषु कोऽप्यस्मन्निकटमागन्तुमवसरमेव न लभेत । राय
एव सर्वधापयान्निवन्त भूत् ।

यदा मम मध्यमा भगिनी शशिबाला पूर्णयौवनाजायत, तदा मा-
तुलस्यास्य मनश्चञ्चलतामभजत् । अचिन्तितमेकस्मिन् दिने शशिबालान्त
र्हिताभवत् । अह तु गृहहृदम्, मातुलस्य चरणयोरपतम्, अथापि
किमप्यनेनोत्तर न दत्तम् । तदास्वे चाह चतुर्दशवयस्काभूवम्, अतएव
भगिन्या किमपि साहाय्यमाचरितु नाशकम् ।

एकदा राधो मामेवमवदत्— शशिबाला याः कृते किमित्येव व्या-
कुल भवसि । तस्या समीचीने कुले पाणिग्रहो जात, न चिरात्तमपि
ता द्रक्ष्यसि । त्वमपि तावद्विदानीं विवाहयोग्या दगमसि प्राप्ता । इत पर
विना पाणिग्रहमवस्थापन ते न युज्यते । अस्ति कश्चिद्द्वरोऽपि त्यदर्थमन्विष्ट ।
इतश्चतुर्थेऽंशे भविता ते पाणिग्रहः । विवाहस्तु यद्यपि भविष्यन्ति नूनम्,
पर त्वया छत्रयावम्येषम् । वरस्य कन्यायाश्च सम्प्रेष्ठन न भविष्यति,

पाणिग्रहो मे धभूवेति मनस्येव त्वया ज्ञेयम् , विवाहदिवसे यथा त्वं मदि-
च्छाविरुद्धं किमपि न करिष्यसि—तथाह त्वा कुत्रचिदपवरके निधास्यामि ।
विवाहकार्ये निर्वृत्ते वरे च प्रतियाते गृहं त्वामपवरकाद्बहिर्मोक्षयामि ” ।
इति । रायस्य वचनानां नाशकं भावमह ज्ञातुम् पर यथा सोऽवदत्तथैव
सर्वं कार्यं निर्वृतम् ।

बहिस्तु विवाहदिने महान् समारोहोऽभवत् , गृहाभ्यन्तरे तु न
कोऽपि विशेषः , यदाहं मातापितरावनुचिन्त्य रुदन्यभवम् , तदा मध्यमा मे
भगिनी शनैश्शनैरागत्य मत्पार्श्वे समुपविशन्तीमपश्यम् । तत उभावप्यावा
चिरात्सम्मिल्लिते सुचिरमरुदिव । भगिन्या एव मुखात्ता रायेण सह मिषु भी
भवन्ती धर्मभ्रष्टाभवगत्य महद्दुःखिताभवम् । आत्मनोऽप्येतादृशी दशा
सम्भावयन्ती च महद्भीताभवम् ।

विवाहदिनात्पूर्वमभिज्ञेव दिनेऽहं कुत्रचिदपवरके वन्दीकृताभवम् ।
विवाहदिनात् स्मिन् दिने वरे स्वगृहं यातेऽहमुन्मुक्ता च । भगिन्यास्तु
तत पर दर्शनं नाभवत् । क्रमाज्जगुस्तप्ताष्टदिनानि , अपि नवीना
घटना न समजनि ।

गोविन्दलालोऽयं पितुर्मे प्रीतिपात्रं भृत्यः , अयमेव तस्मिन् काले मम
परमस्सहायोऽभवत् , अस्थैवानुमनेऽहं पुरुषवेपमधारयम् , रायेणात्र कोऽपि
विरोधो न कृतः , प्रत्युत प्रसन्नोऽभवत् । बाल्य एवास्माकं भगिनीनां
गानगादनादिष्वभ्यासो रायेण कारितोभूत् । ज्येष्ठभगिन्यास्तु विषयेऽहं
किमपि न जानामि । पर सापि समर्थाभवत्तत्रेति श्रुतं मया । मया तु मध्यम
भगिन्यैव सहाभ्यासः कृतः ।

विवाहदिनात्सप्तसु दिवसेष्वतीतेष्वचिन्तितमेव समागत्य शक्तिबाला-
वदत् अद्य मन्ये वरः पुनरपि समागमिष्यन्यत्र , पुरतस्तस्य त्वया न गन्तव्यम् ,
रायस्येयमाज्ञा । मयैव वधूभेणेन तस्य पुरतो गन्तव्यं भविष्यति । येन केना
प्युपायेन विषं पाययित्वा स मारयितव्यश्च । कारणं त्वन्नाहं न जानामि । ”
इति । एतावदुक्त्वा शक्तिबाला निरगात् ।

मम तु मनसि महती पीडा समजायत । अचिन्तय चैव गृहं मनसि—
 “ को नाम तपस्वी दुरदृष्टगाली मम भर्ता , यो न चिरात्सयमिनीं या-
 स्यति । ” इति । ततश्चाह गोविन्दकालेन सम्मन्त्रय पशुः प्राणरक्षत
 केनाप्युपायेन कर्तव्यं निरचिनवधम् । गोविन्दकालस्य निकटे किमपि विप-
 मस्ति, यस्य गुणाः पूर्वमेव वर्णिताः । ततो गोविन्दकालस्तथा प्रायतत,
 यथा तदेव स्वनिकटवर्ति विप स पायितस्स्यात् ।

बालवेपधारिण्या मया स दिवसः कथकथविधापितः । अर्धरात्रे
 कोणवर्तिन्यपवरके भगिण्यास्तलपन्त्याश्शब्दश्च्युतः । सावधानया कषाट-
 रन्ध्रेण यन्मया दृष्टम् , तदिवानी न वर्णयितुं शक्नोमि । निनामेव भगिनीं
 शशिनालां मम पतिं विपमिथ भक्षयम् , यत्र गोविन्दकालेन तदेव विप
 सयोजितममृतं , भोजयन्तीमपश्यम् । यदा विपस्थ प्रभावेन ते (वृजेन्द्रः)
 सम्यक् अचेतनतामभजस्तदा गोविन्दकालस्योक्तया दशमांशचिह्निते कारा-
 गृहे निहिता अभवन् । गोविन्दकालसद्व्यापया मया बालकवेपधारिण्या
 महता परिश्रमेण पतिर्भे कारागृहाभिष्कास्य मज्जलानान्या जरठाणां गृह
 मापितोऽभवत् । ततोऽपि पुनर्निष्कास्य तमन्धकर एव कुक्ष्यायास्तीरमनयन् ।
 तत्र सह नौकया गोविन्दकालसज्जद्व उपकम्प । यदाय नौकामारुह्य पला-
 यनपरोऽभवत्तदा रायस्य केनचिच्चरेण दृष्टोऽभवत् , यतोऽस्य कारागृहा-
 निर्गमनं ज्ञात्वा रायेण बहवश्चरा एतद्वन्वेपणाय नियुक्ता अभवन् । चराणां
 दुष्प्रयत्नैर्धन्यायमार्साक्षा नौका जले न्यमज्जत् । भगवतस्तु रूपयास्य प्राण-
 वियोगो न जातः , देवनारायणमुखोपाध्यायस्य दर्शनं चाभवत् । देव
 नारायणमुखोपाध्यायेन स्वगृहं नीतोऽयं पुत्रनिर्विशेषं पालयमानम्यावर्तत ।
 अस्मद्गृहे त्वस्य कारागृहाभिष्कास्य वृद्धान्तस्सर्वतः प्रसृतोऽभवत् । मयि
 रायस्य सन्देहोऽपि जानः । सन्दिहानेन तेनाह बहुधा परीक्षिताभवम् ।

देवनारायणमुखोपाध्यायस्य भृत्यश्चङ्करो नाम रायस्य मित्रमासीत् ।
 अतएव तेषां (वृजेन्द्रस्य) देवनारायणमुखोपाध्यायगृहेऽवस्थानं रायेण

ज्ञातमभूत् । ज्ञातमात्र एव वृत्तान्ते रायो देवग्रामं सह सहचरैः प्रापत् ।
 अहमपि बालकवेगप्रतिच्छन्ना गोविन्दकाकेन सह तत्रागमम् । दुष्टो राय-
 स्तत्र कस्मिंश्चिद्भूतकगृहीते गृहे क्रम्यं प्रसार्य वाणिज्यमारभत । एतेषां
 (मन्त्रेन्द्रस्य) वन्द्यीकरणाय प्रतिदिनं नवा नवा उपायाः क्रियमाणा अभू-
 वन् । देवनारायणमुखोपाध्यायगृहवृत्तान्तान्प्रतिदिनं शङ्करो रायाय कथ-
 यतिस्म । एकदा मध्याह्ने ' यद्येतैस्सम्भेलनं देवाद्भवेद्वर्णयिष्यामि रायस्या-
 न्तरमभिप्रायं—अवहितांश्च कारयिष्यामि ' इति विचिन्त्य देवनारायणमुखो-
 पाध्यायगृहसमीपमगमम् , परं त्वेतैस्सम्भेलनं नाभवत् । रथ्यापार्श्ववर्तिन्य-
 पवरके शेरत् एत इति केनाप्यवगत्य , रथ्यायामेव गवाक्षादधो मन्दमेकं
 गीतं गायन्ती क्षणमतिष्ठम्, अप्येतेन वा शब्देन प्रबुद्धा एते मां प्रत्यभिजा-
 नन्तो बहिरागच्छेयुरिति । परं सोऽपि मनोरथो मे सफलो नाभवत् । विफल-
 मनोरथैव च ततः प्रतिनिवृत्ताभवम् ।

देवग्रामादुत्तरतः क्रोशचतुष्टयवृत्ते कुत्रचिद्वने बने मयैका कुटी
 निरमायि । आवश्यकेषु समयेषु सैव मे निवासस्थानमभवत् । तस्मिन्नेव
 दिने सायं , यस्मिन्नेह देवनारायणमुखोपाध्यायगृहान्तिकमगमम् , दुष्टैरेते
 गृहीता महत्कष्टं प्रापिताश्चेत्यश्रुणवम् । न केवलमियदेव, रायस्य कश्चिद्भूत्य
 एतैर्हृत इत्यपि । ततो गृहीतमन्त्रं जयपालं कारागृह एतेषां समीपं प्रेषयम् ।
 स च तत्र गतैतान् कृष्णकम्बलेनैकेनावृतदेहान् कृत्वा भूगृहेऽवस्थाप्य
 प्रतिनिवृत्तोऽभवत् । यत्र गृह एतेऽभवंस्तत्र गतया मया कवाटरं ध्रुवैषां
 रोदनं श्रुतम् , सान्त्वनाय च गीतमेकमगायि, येनैषां धैर्यावष्टम्भः कियानपि
 समजनि । ततस्तत्रैव कारागृहे देवनारायणमुखोपाध्यायस्य दारोऽपि निहित
 इत्यवगत्य महान्तमानन्दमविन्दम् । ' एका क्रिया द्वयार्थकरी बभूव ' इति
 न्यायेनैकदेवाद्योभयोः प्राणान् राक्षिष्य इति निरचिनव मनसि । अकरवं च
 यथाविचिन्तितम् ।

बहुलीभवति च भूमैतैस्सहवासो धैर्यं मे विगलितुमारभत । देवना-
रायणमुखोपाध्यायसंजीवनानन्तरमेतैस्सह कुटीं प्रतिनिवर्त्तमाना बालक
रूपं परित्यज्य वास्तवरूपमधारयम् ।

निर्मलकुमारो विमातुः कुत्सितेन चरित्रेण दुःखितो निजं गृहं परि-
त्यज्य मातामहगृहान् गच्छन् मध्येमार्गमेव शङ्करमुखात्रिविदितवृत्तान्तेन रायेण
गृहीतोऽभवत् । ततः प्रभृति सोऽयं कुत्रचित्सण्डगृहे बन्दीकृतो महत्कष्ट
मनुभवन्नवर्तत, तस्यापि तस्मात्कष्टादुन्मोचनमावश्यकमन्यमाना पतिं मे-
बालकरूपधारिणं कृत्वा स्वयं योगिनीवेषमधारयम् । निर्मलं कारागृहादुन्मोच्य
तस्मै सर्वानपि देवनारायणमुखोपाध्यायसंबद्धान् वृत्तान्तानवर्णयम् । तस्मि
न्नेव दिने जयकालीं बध्वा देवनारायणसादकरवम् । देवनारायणो जयकालीं
परित्यक्ष्यतीत्ययमर्थोऽपि मया निर्मलकुमाराय कथित आसीत् । अतएव
परित्यक्तमात्रायामेव जयकाल्या निर्मलो निजपितुसमीपं प्रापत् ।

अस्मिन् पर्याये मम बीजनसाधारणेनाविचारेणैते पुनरपि पश्यतो-
हराणां हस्ते पतिता अभवन् । देवनारायणमुखोपाध्यायस्य पत्नीपरित्यागं
द्रष्टुमेतान् प्रेषयन्त्या मया सहैवैतौ गोविन्दलालस्य प्रेषणमुचितं कर्तव्यमासीत् ।
तथा न कुर्वन्त्या एकाकिन एवेतान्प्रेषयन्त्या मया महदनुचितमाचरितम् ।
गोविन्दलालेन हस्तसंकेतेनैतान् देवनारायणमुखोपाध्यायसमीपगमनात्प्रति-
पेक्षता वनमार्गेण कुटीनिवर्तनं प्रतिबोधिता अप्येते तथा नाचरन्तो जन
समूहमेव प्राविशन् । अन्ततश्च ममानेनाविचारेणैते पुनरपि रायस्य हस्त-
गता अभवन् ।

कारागार एवैते ज्वरेण पीडिता अभूवन् । गोविन्दलालप्रदत्तेनौष-
धेन तु पुनरेते सुस्थतामभजन् । तदात्वे रायः पुनर्मयि शङ्कितोऽभवत् ।
तेनैते तत्त्वकथनाय बहुनिर्बद्धा अभवन् । देवाद्यैतेरस्माकं नामानि न कश्चि-
तानि । यदि कथितान्यभविष्यन् तदा पशुभारं बन्धं मारिता जमविष्याम ।

एतन्मध्य एव ' देवनारायणमुखोपाध्यायो निर्मलकुमारं सर्वाधि-
कारिणं विधाय स्वपदे स्थापयित्वा गृहान्परिगृह्य च नममात् ' इत्ययं श्रोत्र-
वहनो वृत्तान्तो मया श्रुतः । निर्मलकुमार एकाकी तदास्ते निजगृहकृत्यं
निर्वहन्वर्तत । रायस्तु पुनरपि तं छलेन हस्तगतमकरोत् । यदा दुष्टा
कुलश च जयकाळी निर्मलस्थ वक्षस्यारूढा तस्य गळ मर्दयन्त्यासीत् ,
तदाहं पतिं मे कारागृहाभिष्कास्य तस्मै भयानकं दृश्यमिदमदर्शयम् ।
ततश्चातुर्यानिर्मलस्य प्राणानरक्षम् । तां च घूर्तां बन्धकरवम् । निर्मल च
स्वगृहान् प्रैषयम् ।

ततोऽहमेनान् (व्रजेन्द्रं) स्वगृहाननयम् । तत्रापि काचिद्भयावश
दुर्वटना समभवत् । जयकाळी ताराकाळीनाम्नी तस्या एव पितृवंशजा च
रायस्योपपत्नीभावमाश्रित्यातिष्ठताम् । एतदा ताराकाळी काचित्पोटलिका-
यत्र मेऽस्यावश्यकानि पत्राण्यासन् , द्रष्टु निर्बन्धं महान्तमकरोत् । चिरं
रायो युक्त्या पोटलिकां तामदर्शयन्नेव कालमयागयत् । अन्ततस्तु रहस्य-
पूर्णा सा पोटलिका ताराकाळ्या दृष्टाभवत् । ततो रायस्ताराकाळीमुत्वेन
रहस्यभेद सम्भावयन्नात्मनो महतीं विपत्तं भाविनीमालोचय बिभ्यत् तारा
काळीममारयत् । मद्रहस्य नातिदूर एवास्ति किञ्चित्खण्डगृहम् । तदेव
रायस्य यथेच्छविहारस्थानम् । तत्रैव च ताराकाळ्या हिंसाप्यभवत् । तत्रैव
भूमौ कुत्रचित्स्यावशयो निहितोऽयतंत । दैवाच्च तैस्सा पोटलिका तत्रैव
खण्डगृहे लब्धा , यस्यां मे प्राणास्सर्वस्वं चावयम् । मस्तिपुपितामहाविमि-
ल्लेखिता बह्व्य. पत्रिकाभ्यासन् ।

एकदा मम गुप्तचरेष्वन्यतमो मागेषमब्रवीत्— " हरिहरवन्द्योपा-
ध्यायस्य निकटे रत्नगृहस्य काचिदस्ति कुञ्चिका , तां च स महताऽवधानेन
रक्षति " इति । इदं च श्रुत्वा तस्याः कुञ्चिकायां येनकेनाप्युपायेन तस्माद्
ग्रहणमस्यावश्यकं मनसि निसंभिनयम् । हरिहरेण नाहं दृष्टा कदाचिदपि
मम भगिनीं सज्जिबालो तु स सम्यग्जानानि , यस्य समयस्याहं वृत्तान्तं

वर्णयामि । ततः पूर्वमेव शशिनाम्ना लोकान्तरं गताभूत् । हरिहरस्त्विमं
कृतान्तं न जानातिस्म । शशिनाम्नाभ्रमेण मय्येव सोऽभिचारमारभत ।
यदाह तस्य निकटे काचिद्वनगृहकुक्षिकां वर्तमानामश्रुणवम् , तस्मिन्दिने
मया किंचिदतिक्रुत्सित कार्यं कर्तव्यं समभूत् । शशिनालाशेषेण तमिकट
गत्वा मद्यं पाययित्वा विचेतनात्तस्मात्कुचिकामगृह्णाम् ।

ततः परं जयकाळीनिकटस्थस्य पत्रस्य विनिमयनकारवम् । यदा
रायप्रभृतिभिस्सह जयकाळी मद्यमदमया यत्र विचेतनासीत् , तदाह नार्य-
पुत्रेण सह तत्रागच्छम् । जयकाळयाः कटेर्हरिहरलिखितं पत्रं गृहीत्वा
तस्या भयोऽरादनाय किंचिदन्यत्र तस्स्थानेऽस्थापयम् । ततो नौकामारुढ्वा
कङ्कतानगरमगच्छम् । तत्र हरिहरस्य गृहान् गत्वा ततोऽप्यावश्यकानि
पत्राण्यगृह्णाम् । तत आर्यपुत्रात्तेन खण्डगृहे लब्धानि पितृपेतामङ्गादीनां
हस्तलिखितानि पत्राण्यग्नौ । आर्यपुत्रस्तु पुनारायस्य हस्तगतोऽभूत् ,
परमहं कमप्युन्मोचनोपायं कर्तुं नाशकम् ।

एकदा रायस्य किञ्चित्प्रचनं ध्रुवः हर्षविस्मयपूर्णाऽभवत् । तच्चेदं
वचनम् — “ भैरवपुरस्थे भयानके कारागृहे, यत्र कश्चिदृद्धो बहुभ्यो वर्गेभ्यो
बन्दीकृतस्तिष्ठति , वृत्तेभ्योऽपि तत्रैव तावत् स्थाप्यताम् , यावदस्मन्मनोरथः
पूर्णो न भवति ” इति । शयनेवमयममनः कुतः कृतं इति तु नाहं
जानामि , आर्यपुत्रं भैरवपुरकारागृहं मेधितं ज्ञात्वाह गोविन्दलालादि-
भिस्सह भैरवपुरमेवागच्छम् । तत्र गत्वा च वृत्तेन सह वृत्तेन्द्रस्य सत्तापो
भवतीति , परं तौ परस्परसंबन्धं न जानीत इति चावागच्छम् । ततोऽह-
मेतैस्सन्मेळनाय बहूनुपायानरचयम् , परं रायस्य भृत्यैरहर्निशं सावधानं
रक्षद्विर्मम मनोरथो विफलो जातः । अन्ततो गोविन्दलालस्य मन्त्रणेन यः
प्रतिदिनमेवा भोजनादिकं नयति तमुत्कोचेनात्मार्थानमकरवम् । सद्द्वारेणा-
लस्थालेऽस्मादधो निधाय कानित्यत्रीं प्रेषयम् । तत्र च नगतिच्छिणेन सप्तस्य
इति लिखितं मया । किन्तु कोऽप्युपायस्सफलो मे नाभवत् ।

एतावस्येव कश्चिच्छरो मणं नीलाचलस्य समीपे काचित्तपस्विनी
निवसतीत्यकथयत् । तपस्वीनी वृत्तान्तं श्रुतवत्या मे ' नूनं सैव मे श्वश्रूः'
इति प्रत्यभात् । ततोऽविळम्बेन नीलाचलमगच्छन् । अवर्णयं तस्यै सर्वा-
नपि वृत्तान्तान् याथातथ्येन । हरिहराद्यन्धया कुञ्चिकया सुरज्ञाया द्वार-
मुद्घाटितम् , यथा च कियद्भयः क्षणेभ्यः पूर्वं तरस्विनी समवर्णयत् ।

ततःपरमहं भैरवपुरगेव पुनः प्रतिनिवृत्ताभवम् । परंप्रतीतिपि
भामत्रये एतेषामुन्मोचनोपायः कोऽपि फलं नादर्शयत् । ततः परं गोविन्द-
लालस्य साहाय्येन पितुः पुत्रस्य च सम्मेलनं वृद्धस्य मरणमित्यादि यन्मया
कृतं तत्सर्वं महाराजस्य मुखाद्भवद्भिः श्रुतमेव । महाराजस्य मरणसमये
मङ्गलां जरठां रायस्य मातरं तत्रैव मन्दमागच्छन्तीमवलोक्याहं ततोऽपासरम् ।

एते च (मजेन्द्रः) ततो निर्गत्य पलायिता इत्यहमभ्रूणवम् ।
अनन्तरं च तत्र यद्वृत्तं तन्महाराजेन वर्णितम् ।

बहुष्वपि दिवसेष्वतीतेष्वेतत्सम्बद्धिवृत्तान्तानवगमादधिकमहं व्या-
कुलान्तराभवम् । एकदा चाचिन्तितमेव कश्चिन्मे चरस्समागत्याव्रवीत्—
“ वृजेन्द्रप्रभुर्भगवतः कृपया मादुरात्मनोऽन्तिके प्रापत् ” इति । श्रुत्वा
चेदं महानन्दो मे समजनि । तस्मिन्नेव क्षणे नीलाचलं प्रति प्रातिष्ठे । तत्र
गत्वा चाहं सर्वं वृत्तान्तजातं तपस्विन्यै मात्रेऽकथयम् । सा च निजं प्रमु-
षितं पुत्ररक्तं लब्ध्वाऽऽनन्दसागरे जलचरभावमिवाशिश्रियत् । ततो रत्नगृह
द्वारोद्घाटनादिकं यथा निर्वर्तितं तथा श्रुतमेव श्रीमद्भिः । अयमेव मे
वृत्तान्तः । अतोऽधिकं नाहं किमपि जानामि ” इति ।

॥ इति संसारचक्रे द्वितीयभागे एकोनविंशं चक्रम् ॥

॥ अथ विंशं चक्रम् ॥

(परिपूर्तिः)

सर्वेषामेषां वृत्तान्तानां श्रवणेन कस्य का दशाऽजायतेति नाहं वक्तुं
मभवामि । अनुभवकुशलास्त्वयमेव विचारयन्तु ।

‘ कियन्तंचन कालं सत्र निश्शब्दतावर्तत । ततो महाराजश्रीनारा-
यणबंधोपाध्यायः परितोऽवलोक्य मन्दम्मन्दं गम्भीरमिस्थमवदत्—
“ हे रायाः । हे हरिहरप्रभवः । कं वा दण्डमहं युष्मभ्यं विदध्याम् , येन
मे कोपशान्तो भवेत् , न जानामि विचारयन्नपि । नाहं वा प्राणान-
पहर्तुमिच्छामि , तथा सति हि युष्माकं शीघ्रमेव दुःखान्मोचनं भवेत् ।
इदं तु न विस्मरत, यद्भगवान् कदापि युष्मदीयानपराधाज क्षमिष्यत इति ।
अस्तु, कृतस्य पापस्य फलमग्रेव भोक्तव्यं युष्माभिः । हरिहर ! विचारय
तावत्त्वं मनसि कीदृशः पाप्यहमस्मीति । अस्त्वेन पश्चात्तापेन त्वत्कृतस्य
पापस्य प्रायश्चित्तं भवेदिति न मनुष्य । यद्यहमद्य त्वां नगररक्षणसैनिक
सादकरिष्यं नूनं ते मरणदण्डोऽभविष्यत् । परमहमिदं नेच्छामि , निज
दुष्कर्मफलभोगाय त्वागहं परित्यजामि । वारीशालमण्डले वज्रपुरनामा
कश्चिदस्ति ग्रामः । तमेव ग्रामं तुभ्यमहं ददामि । तत्रैव गत्वा त्वं निजया
पत्न्या सह वस । अवशिष्टमायुः परमेश्वरस्य स्मरणेन यापय ” इति ।

असम्पूर्ण एव महाराजस्य वचने हरिहरो श्रुतित्युत्थाय महाराजस्य
चरणयोरपतत् , अरुदक्ष चिरं सकरुणम् । सगद्गदमिस्थमवदत्—
“ धन्योऽसि महाराज धन्योऽसि । क्षाधनीया ते दयनीयेषु दया । कृपयैव
तेऽद्य जीवामि नराधमोऽहं , अन्यथा प्राणानां कथापि न श्रूयेत । कि-
मधिकं विज्ञापयामि । मुक्ताच्छब्दो न निस्सरति । नेच्छामि युक्तमहमितः
क्षणमपि मदर्शयितुम् । अथैव श्रीमतामाशां पालयन्नहं निर्योमि । श्रीमन्
भूमेन्द्रनारायणबहादुर ! भवन्तोऽपि मां क्षाम्यन्तु । मयैव भूमेन्द्रभूषण इति

नामान्नरं श्रीमतां निहितं भूत् । अष्टदशवर्षानहमेव भवतः पिता मत्पत्न्येव
 च माताभूवाय । तावन्तं कालं पालनोपणादिकं पुत्रनिर्विशेषमेवावाभ्या
 भवतः कृतम् । किमिदमेकं वा मनसि कृत्वा ममापराधात् क्षमिष्यति
 भवान् । यदा भवानष्टादशवर्षवयस्कोऽभवत्, तदाहं रत्नमयकटीभावभिया
 भवन्तं तत्र विवाहव्याजेनानयम्, कष्टं चेयत्मावाम् । अद्याहं भवन्तं पुनः
 पुनः क्षमां प्रार्थयामि, पुरातनं स्नेहं स्मरन्मां क्षाम्यतु । याम्यहमथ
 पत्न्या सह, देव्या राज्ञ्या राज्यं पालय । मुद्ग्व चानुत्तमान् भोगान्,
 अयमेवाशीर्वादो मे ” इति । एतावदुक्त्वा निरगाद्हरिहः ।

निर्गते हरिहरे महाराजस्तविष्कुलिगाभ्या नयनाभ्या रायं निरीक्ष्या-
 वदित्थम्— “ राय ! तव स्वपराधा हरिहरीभ्योऽप्यधिकाः, अपराधा-
 नुगुणो दण्डस्ते को वा विधातुमुचितः ? जानासि वा ? आगच्छं भूगौ
 निखाय श्वभिर्भक्ष्यमाणे त्वयि तत्र लवणप्रक्षेपस्समुचितो दण्डस्स्यादिति
 मन्येऽहम् । परमहमेव नेच्छामि कृतुम् । हरिहरस्य यादृशो दण्डो विहित-
 स्तादृशमेव तवापि विधातुमिच्छामि । गच्छ त्वमपि, रायपुरं नाम ग्रामं
 मुद्ग्व, निजानपराधाननुचिन्त्य पश्चात्तापं भज । क्षणमप्यत्र न विलम्ब-
 स्व ” इति । रायस्तु किमप्यवदन्नेव कञ्चावनतशिरास्सह निजैरनुचरै
 र्निर्ययौ ।

इत्थं निर्गतेषु सर्वेषु निशब्दतायां जाताया महाराजो महताऽऽनन्देन
 गद्गदीभूतस्समेमभरं व्रजेन्द्रभूषणं भूपेन्द्रनारायणनामधेयमाह्वय्य शिरस्युपा-
 ध्राय चेत्य तमब्रवीत्— “ वत्स ! रत्नगृहस्यास्य कृते मम पितृपिता-
 महाद्यास्सप्त पूरुषा महान्तं प्रयत्नमकुर्वन्, कस्यापि तेषु दृष्टिगतमिदं ना-
 भूत् । भगवतः कृपया मात्रा तेऽन्विष्योपलब्धम् । अत इदं सर्वं त्वय्येव
 निक्षिपामि । चिरायुर्भूत्वा चिरमिदं सर्वमनुभुङ्क्व ” - इति ।

ततो देवीं राज्ञीं चाशिषा संयोज्यावददेवम् — “ वत्से ! तवैव कृपाया पुत्रमुखनिरीक्षणसुखमहमनुभवामि , धन्यासि त्वम् , यत्र त्वमजा-
यमास्तच्च कुलं धन्यम् , यच्च त्वं प्रविष्टा तच्चापि धन्यं कुलम् , भगवा-
स्ते सौभाग्यमतिचिं रक्षतु , अगच्छ , मूषेन्द्रस्य पार्श्वे समुपविश , येना-
वा नेत्रयोः फलं लभेवहि ” इति ।

ततो गोविन्दलालादीनित्यमवदत् — “ गोविन्दलाल ! विजय !
जयपाल ! गङ्गाभर ! यूय मे हितेपिणो मित्राणि । यादृशो धुष्माभिरुपकारो
ममाचरितस्सतसु जन्मसु प्रसिक्नुवन्नपि न भविष्याम्यनृणः । किं वापिक
यदामि । यथापूर्वं यूय निजे निजे पदे पुनः स्थाप्यन्ते सहोन्नत्या । सर्वेपि
यूय दम्पत्योरनयोराशिषः प्रयुज्जाना भगवन्त पार्थयत मङ्गलम् ” इति ।
उपसंहृतवचने च महाराजे सर्वेभ्यो देव “ विजयता महाराज. ”
इत्युच्चैरुदघोषयन् ।

ततो महाराजः पुनरपि तपस्विनीं (महाराज्ञीं) एवमवदत् —
“ मित्रे ! विंशतिवर्षेभ्यः परस्ताद्वत्तत्स्य बन्धाश्च सुखदर्शनमपारकरुणानिधे-
र्भगवतः कृपाया एव फलम् । अनुभूत दुःखं विस्मर । एतावेव राज्ये
स्थापयित्वा गच्छावावा वनमेव । चिरं स्वस्वसारचक्रेण कृताः । किमि-
तीतो विळम्ब्यताम् ” इति । एतावदुक्त्वा महाराजो महाराज्ञ्या सह
व्रजेन्द्र देवीं राज्ञीं च रत्नभिंहासन उपोदयाशिषः प्रयुज्य वनं प्रातिष्ठत ।

व्रजेन्द्रो देवीं राज्ञीं च सुखेन राज्यमपालयताम् । न्यायपरायणतया
औदार्येण च तयोः प्रजास्तुखमन्वभूवन् । निर्मलस्य व्रजेन्द्रस्य च मैत्री
दिने दिनेऽभ्यवर्धत । परस्परं तौ मैत्रीं सम्यक् निरवहताम् ।

रायस्य गमनानन्तरं जयकाळी वेश्याभावमवलम्ब्य कल्कत्तानगरे
ऽवसत् । रूपसौन्दर्यादिशालिन्यास्तस्या कियामपि कालस्तुखेनात्यगात् ।

ततोऽतिचोरेण महता सर्वाङ्गेषु वणैरुत्पन्नैः पीडिता , तत्रापि कृमिभिर्जातै
 र्जुगुप्सिता , पुलाकमेकमप्यलभमानाऽन्ततो महत्कष्टमनुभूय प्राणानजहात् ।
 ता च मृतां चण्डाका निमतलाघट्टस्थे श्मशानेऽददन् । “ अस्युत्कटैः पुण्य
 पापैरिहैव फलमश्नुते ” इतीदं सत्यमभवत् ।

भगवन् ! दयानिधे ! त्वदीये संसारचक्रे पतितो ब्रजेन्द्रभूषणः
 परिभ्रमन्नन्ततो भूपेन्द्रनागायणो बभूव । महिमैव मायायास्ते । इत्थमेव
 सर्वेषामापद्ग्रस्तानां समीचीनं पर्यवसानं कुरु ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे विंशं चकम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयो भागः ।

ॐ ॥ संसारचक्रं समाप्तम् ॥ ॐ

ततो देवी राज्ञी चाशिषा संयोज्यावददेवम् — “ वरसे । तवैव
कृपाया पुत्रमुखनिरीक्षणसुखमहमनुभवानि , धन्यासि त्वम् , यत्र त्वमजा-
यथास्तच्च कुल धन्यम् , यच्च त्वं प्रविष्टा तच्चापि धन्यं कुलम् , भगवा
स्ते सौभाग्यमतिचिरं रक्षतु , अ.गच्छ , मूजेन्द्रस्य पार्श्वे समुपविश , येना-
वा तेजयोः फलं लभेवाहि ’ इति ।

ततो गोविन्दलालादीनित्वमवदत् — “ गोविन्दलाल ! विजय !
जयपाल ! गङ्गाधर ! यूय मे हितेषिणो मित्राणि । मादृशो धुप्माभिरुपकारो
ममाचरितस्सप्तसु जन्मसु मतिक्रुवेन्नपि न भविष्याम्यनूणः । किं वाधिकं
वदामि । यथापूर्वं यूय निजे निजे पदे पुनः स्थाप्यन्ते सहोन्नत्या । सर्वेपि
यूय दम्पत्योरनयोराशिषः प्रयुज्जाना भगवन्त प्रार्थयत मङ्गलम् ” इति ।
उपसंहृतवचने च महाराजे सर्वेप्येकदेव “ विजयता महाराजः ”
इत्युच्चैरुदघोषयन् ।

ततो महाराज. पुनरपि तपस्विनीं (महाराज्ञीं) एवमवदत् —
“ प्रिये ! विंशतिवर्षेभ्यः परस्माद्वत्तस्य वध्वाश्च मुखदर्शनमपारकरुणानिधे-
र्भगवतः कृपाया एव फलम् । अनुभूतं दुःखं विस्मर । एतावैव राज्ये
स्थापयित्वा गच्छतावावा वनमेव । चिरं स्वस्वसारचक्रेण कृताः । किमि-
तीतो विळम्ब्यताम् ” इति । एतावदुक्त्वा महाराजो महाराज्ञ्या सह
मजेन्द्र देवी राज्ञी च रत्नभिहासन उपवेद्याशिषः प्रयुज्य वनं प्राविष्टत ।

मजेन्द्रा देवी राज्ञी च सुखेन राज्यमपालयताम् । न्यायपरायणतया
नौदार्येण च तयो. प्रजासुखमन्वभूवन् । निर्मलस्य मजेन्द्रस्य च मैत्री
दिने दिनेऽभ्यवर्धत । परस्परं तौ मैत्रीं सम्यक् निरवहताम् ।

रायस्य गमनानन्तरं जयकाळी वैश्याभावमवलम्ब्य कल्कत्तानगरे
ऽऽसत् । रूपसान्द्र्यादिशालिन्यास्तम्या क्रियामपि कालस्तुत्वेनात्यगात् ।

ततोऽतिचोरेण महता सर्वाङ्गेषु व्रणैरुत्पन्नैः पीडिता, तत्रापि कृमिभिर्जातै
 जुगुप्सिता, पुलाकमेकमप्यलभमानाऽन्ततो महत्कष्टमनुभूय प्राणान्नहात् ।
 तां च मृतां चण्डाका निमतलाघटस्थे श्मशानेऽदहन् । “ अत्युत्कटैः पुण्य
 पापैरिहैव फलमश्नुते ” इतीदं सत्यमभवत् ।

भगवन् ! दयानिधे ! त्वदीये संसारचक्रे पतितो ब्रजेन्द्रभूषणः
 परिभ्रमन्नन्ततो भूपेन्द्रनाभयणो बभूव । महिमैव भाषायास्ते । इत्यमेव
 सर्वेषामापद्ग्रस्तानां समीचीनं पर्यवसानं कुरु ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे विंशं चकम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयो भागः ।

ॐ ॥ संसारचक्रं समाप्तम् ॥ ॐ

॥ अथ विंशं चक्रम् ॥

(परिपूर्तिः)

सर्वेषामेषां वृत्तान्तानां श्रवणेन कस्य का दशाऽजायतेति नाहं वक्तुं
ममवामि । अनुभवकुशलास्स्वयमेव विचारयन्तु ।

कियन्तंचन कालं सत्र निश्शब्दतावर्तत । सतो महाराजदभीनारा-
यणबंधोपाध्यायः परितोऽवलोक्य मन्दस्मन्दं गम्भीरमित्यमवदत्—
“ हे रायाः । हे हरिहरप्रभवः । कं वा दण्डमहं युष्मभ्यं विवध्याम् , येन
मे कोपदशान्तो भवेत् , न जानामि विचारयन्नपि । नाहं वा प्राणान-
पहर्तुमिच्छामि , तथा सति हि युष्माकं शीघ्रमेव दुःखान्मोचनं भवेत् ।
इदं तु न विस्मरत, यद्गगवान् कदापि युष्मदीयानपराधाञ्छ क्षमिष्यत इति ।
अस्तु, कृतस्य पापस्य फलमत्रैव भोक्तव्यं युष्माभिः । हरिहर ! विचारय
तावत्त्वं मनसि कीदृशः पाप्यहमस्मीति । अल्पेन पथापापेन त्वत्कृतस्य
पापस्य प्रायश्चित्तं भवेदिति न मनुष्य । यद्यहं त्वां नगररक्षणसैनिक
सादकरिप्यं नूनं ते मरणदण्डोऽभविष्यत् । परमहमिदं नेच्छामि , निज
दुष्कर्मफलभोगाय त्वागहं परित्यजामि । वारीशालमण्डले वज्रपुरनामा
कश्चिदस्ति ग्रामः । तमेव ग्रामं तुभ्यमहं ददामि । तत्रैव गत्वा त्वं निजया
पत्न्या सह वस । अवशिष्टमायुः परमेश्वरस्य स्मरणेन यापय ॥” इति ।

असंपूर्ण एव महाराजस्य वचने हरिहरो श्रुतित्युत्थाय महाराजस्य
चरणयोरपतत् , अरुदक्ष चिरं सकलजम् । सगद्गदमित्यमवदत्—
“ धन्योऽसि महाराज धन्योऽसि । स्थापनीया ते दयनीयेषु दया । कृपयेव
तेऽद्य नीयामि नराधमोऽहं , अन्यथा प्राणानां कयापि न म्रियेत् । कि-
मधिकं विज्ञापयामि । मुक्ताच्छब्दो न निस्सरति । नेच्छामि युष्मदश्रितः
क्षणमपि प्रदर्शयितुम् । अथैव भीमनानाशां पालयन्तुं नियामि । भीमन्
भूमेन्द्रनारायणबहादुर । भवन्तोऽपि नां क्षाम्यन्तु । मदैव मनेन्द्रभूषण इति

नामान्नरभीमता निहितं रघुत् । अष्टादशवर्षानहमेव भवतः पिता मत्पत्न्येव
 च माताभूत्वा । तावन्तं कालं पालनपोषणादिकं पुत्रनिर्विशेषमेवावाग्या
 भवतः कृतम् । किमिदमेकं वा मयसि कृत्वा मयापराधात् क्षमिष्यति
 भवान् । यदा भवानष्टादशवर्षवयस्कोऽभवत्, तदाहं रघुस्यपकटीभावभिया
 भवन्तं तत्र विवाहव्याजेनानयम्, कष्टं चेमत्यादाम् । अथाहं भवन्तं पुनः
 पुनः क्षमा प्रार्थयामि, पुरातनं स्नेहं स्मरन्मां क्षम्यतु । याम्यहमद्य
 पक्ष्या सह, देव्या राज्ञ्या राज्यं पालय । मुदंश्च चानुवमान् भोगान्,
 अयमेवाशीर्वादो मे ” इति । एतावदुक्त्वा निरगाद्धरिहः ।

निर्गते हरिहरे महाराजस्सविष्कुलिंगाम्या नयनाभ्यां रायं निरीक्ष्या-
 यददित्यम्— “ राय ! तव त्वपराधा हरिहरीयेभ्योऽप्यधिका, अपराधा
 नुगुणो दण्डस्ते को वा विधातुमुचितः ? जानासि वा ? आगच्छ भूतौ
 निश्चाम् श्वभिर्भक्ष्यमाणे त्वयि तत्र लवणप्रक्षेपसमुचितो दण्डस्स्यादिति
 मन्येऽहम् । परमहमेव नेच्छामि कर्तुम् । हरिहरस्य यादृशो दण्डो विहित-
 स्तादृशमव तवपि विधातुमिच्छामि । गच्छ त्वमपि, रायपुरं नाम ग्रामं
 अरुक्ष्व, निजानपराधाननुचिन्त्य पश्चात्तापं भव । क्षणमप्यत्र न विलम्ब-
 स्व ” इति । रायस्तु किमप्यवदन्नेव कञ्चावनतशिरस्तसह निजेरनुचरे
 निर्ययौ ।

इत्थं निर्गतेषु सर्वेषु निश्शब्दताया जाताया महाराजो मदताऽऽनन्देन
 गट्टदीभूतस्सप्रेमभरं व्रजेन्द्रभूषणं भूवेन्द्रनारायणनामधेयमार्ढ्याय शिरस्युपा-
 ध्राय चेत्यं तमब्रवीत्— “ वत्स ! रत्नगृहस्यास्य कृते मम पितृपिता-
 महायाम्भसं पूरया मदन्तं प्रयत्नमकुर्वन्, कस्यापि तेषु दृष्टिगतमिदं ना-
 भूत् । भगवतः कृपया मात्रा तेऽभिप्योषरूढम् । अत इदं सर्वं स्वयमेव
 निक्षिपामि । चिरायुर्भूत्वा चिरमिदं सर्वमनुभुञ्क्ष्व ” - इति ।

ततो देवीं राज्ञीं चाशिषा संयोज्यावददेवम् — “ वत्से । तवैव कृपाया पुत्रमुखनिरीक्षणमुखमहमनुभवामि , धन्यासि त्वम् , मत्र त्वमजा-
यमास्तच्च कुलं धन्यम् , यच्च त्वं प्रविष्टा तद्यापि धन्यं कुलम् , भगवां
स्ते सौभाग्यनतिचिरं रक्षतु , अ.गच्छ , मूपेन्द्रस्य पार्श्वे समुपविश, येना-
वा नेत्रयोः फलं लभेवहि ’ इति ।

ततो गोविन्दलालादीनित्यमवदत् — “ गोविन्दलाल ! विजय !
जयपाल ! गङ्गाधर ! यूयं मे हितेषिणो मित्राणि । मादृशो धुम्नाभिरुपकारो
ममाचरितस्तप्तसु जन्मसु प्रतिकुर्वन्नपि न भविष्याम्वनूनः । किं वाधिकं
यदामि । यथापूर्वं यूयं निजे निजे पदे पुनः स्थाप्यन्ते सहोन्नत्या । सर्वेपि
यूयं दम्पत्योरनयोराशिषः प्रयुक्तानां भगवन्तं प्रार्थयत महत्तम् ” इति ।
उपमंहनववने च महाराजे सर्वेप्येकदेव “ विजयता महाराजः ”
इत्युच्चैरुदघोषयन् ।

ततो महाराजः पुनरपि तपस्विनीं (महाराज्ञीं) एवमवदत् —
“ मित्रे ! विंशतिवर्षेभ्यः परस्ताद्वत्तत्त्व वध्वाश्च मुखदर्शनमधारकरुणानिधे-
र्भगवतः कृपाया एव फलम् । अनुमृतं दुःखं विस्मर । एतावैव राज्ये
स्थापयित्वा गच्छावावा वनमेव । चिरं स्वस्त्यंसारचक्रेण कृताः । किमि-
तीतो विच्छिन्म्यताम् ” इति । एतावदुक्त्वा महाराजो महाराज्ञ्या सह
मजेन्द्र देवीं राज्ञीं च रत्नपिहामन उग्रदेव्याशिषः प्रयुज्य वनं प्राविष्टत ।

मजेन्द्रो देवीं राज्ञीं च मुखेन राज्यमपाहृतताम् । न्यायपरायणनया
औदार्येण च तयोः प्रजाम्मुखमन्वभूवन् । निर्मलस्य मजेन्द्रस्य च मैत्री
दिने दिनेऽभ्यवर्धत । परस्परं तौ मैत्रीं सम्यक् निरवहन्ताम् ।

गयस्य गमनानन्तरं जयकाञ्चीं वेदयामावमवतम्ब्य कङ्कणानगरे
ऽवदत् । रूपमैन्द्रादिशान्तिन्याम्न्या क्रियापि कान्मुधेनात्यगात् ।

ततोऽतिचोरेण महता सर्वाङ्गेषु व्रणैरुत्पन्नैः पीडिता , तत्रापि कृमिभिर्जातै
जुगुप्सिता , पुलाकमेकमप्यलभमानाऽन्ततो महत्कष्टमनुभूय प्राणान्नहात् ।
तां च मृतां चण्डाका निमतलाघट्टस्थे श्मशानेऽददन् । “ अत्युत्कटैः पुण्य
पापैरिहैव फलमश्नुते ” इतीदं सत्यमभवत् ।

भगवन् ! दयानिधे ! त्वदीये संसारचक्रे पतितो ब्रजेन्द्रभूषणः
परिभ्रमन्नन्ततो भूपेन्द्रनागयणो बभूव । महिम्नैव मायायास्ते । इत्यमेव
सर्वेषामापद्ग्रस्तानां समीचीनं पर्यवसानं कुरु ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे विंशं चकम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयो भागः ।

ॐ ॥ संसारचक्रं समाप्तम् ॥ ॐ

ततो देवीं राज्ञीं चाशिषा संयोज्यावदेवम् — “ वरसे । तवैव
कृपाया पुत्रमुखनिरीक्षणसुखमहमनुभवामि , धन्यासि त्वम् , यत्र त्वमजा-
यमास्तच्च कुलं धन्यम् , यच्च त्वं प्रविष्टा तच्चापि धन्यं कुलम् , भगवा-
स्ते सौभाग्यप्रतिचिह्नं रक्षतु , अगच्छ , भूपेन्द्रस्य पार्श्वे समुपविश , येना-
या भेदयोः फलं लभेवहि ” इति ।

ततो गोविन्दलालादीनित्यमवदत् — “ गोविन्दलाल ! विजय ।
जयपाल ! गङ्गाधर ! यूयं मे हितेषिणो मित्राणि । यादृशो भुक्त्वाभिरुपकारो
ममाचरितस्तप्तसु जन्मसु प्रतिकुपेत्रपि न भविष्याम्यनृणः । किं बाधिकं
यदाभि । यथापूर्वं यूयं निजे निजे पदे पुनः स्थाप्यन्ते सहोन्नत्या । सर्वेपि
यूय दम्पत्योरनयोराशिषः प्रयुज्जाना भगवन्तं प्रार्थयत मङ्गलम् ” इति ।
उपमंहनवचने च महाराजे सर्वेप्येकदेव “ विजयता महाराजः ”
इत्युच्चेरुदघोषयन् ।

ततो महाराजः पुनरपि तपस्विनीं (महाराज्ञीं) एवमवदत् —
“ मित्रे ! विंशतिवर्षेभ्यः परस्ताद्वत्तत्प बभूवश्च मुत्तदर्शनमभारकरुणानिधे-
र्भगवतः कृपाया एव फलम् । अनुमृतं दुःखं विस्मर । एतावैव राज्ये
स्थापयित्वा गच्छावावा वनमेव । चिरं स्वस्तंसारचक्रेण कृत्वाः । किमि-
त्तीतो विळम्ब्यताम् ” इति । एतावदुक्त्वा महाराजो महाराज्ञ्या सह
प्रजेन्द्रं देवीं राज्ञीं च रत्नभिहामन उपनेदयाशिषः प्रयुज्य वनं प्राविष्टत ।

प्रजेन्द्रो देवीं राज्ञीं च सुखेन राज्यमपालयताम् । न्यायपरायणतया
औदार्येण च तयोः प्रजास्तुखमन्वभूवन् । निर्मलस्य प्रजेन्द्रस्य च भैत्री
दिने दिनेऽभ्यवर्धन । परापरं तौ भैत्रीं सम्यक् निरवहताम् ।

राजस्य गमनानन्तरं जयकाण्डी वेदयाभावमवलम्ब्य कल्कत्तानगरे
ऽवमन् । रूपमान्दर्यादिशालिन्यान्मन्या क्रियामपि कान्मुम्बेनात्यगात् ।

ततोऽतिचोरेण महता सर्वाङ्गेषु ऋणैरुत्पन्नैः पीडिता , तत्रापि कृमिभिर्जातै
 र्जुगुप्सिता , पुलाकमेकमप्यलभमानाऽन्ततो महत्कष्टमनुभूय प्राणान्नहात् ।
 ता च मृतां चण्डाला निमतलाषट्स्थे श्मशानेऽददन् । “ अत्युत्कटैः पुण्य
 पापैरिहैव फलमश्नुते ’ इतीदं सत्यमभवत् ।

भगवन् ! दयानिधे ! त्वदीये संसारचक्रे पतितो ब्रजेन्द्रभूषणः
 पद्मिन्नन्ततो भूपेन्द्रनागयणो बभूव । महिमैव मायायास्ते । इत्यमेव
 सर्वेषामापद्मस्तानां समीचीनं पर्यवसानं कुरु ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे विंशं चक्रम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयो भागः ।

ॐ ॥ संसारचक्रं समाप्तम् ॥ ॐ